

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ»

Η καταστροφή του περιβάλλοντος από επιχειρήσεις. Η περίπτωση της Eldorado Gold
στη Χαλκιδική

The destruction of the environment by corporations. The case of Eldorado Gold in
Chalkidiki, Greece

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κερκελέ Κωνσταντίνα – Ελπίδα

Αθήνα, 2024

Τριμελής Επιτροπή

Λάζος Γρηγόρης, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Λαμπροπούλου Έφη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κωνσταντίνα Κερκελέ – Ελπίδα, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	6
Abstract	7
Εισαγωγή.....	8
ΜΕΡΟΣ Α.....	14
Κεφάλαιο 1	14
1.1. Η αρχή της εκτεταμένης επίδρασης του ανθρωπογενούς παράγοντα στο φυσικό περιβάλλον.....	14
1.2. Ο καπιταλιστικός τρόπος ζωής και η σχέση του στην επιδείνωση του περιβάλλοντος.....	18
1.3. Το εγκληματολογικό ενδιαφέρον του σύγχρονου οικονομικού συστήματος ..	22
1.4. Η μετάβαση από τη νεωτερική στη (μέτα)νεωτερική κοινωνία	25
Κεφάλαιο 2	28
2.1. Καταναλωτισμός: Το σχίσμα του ανθρώπου από τη φύση και η φύση ως προϊόν.....	28
2.2. Η ανάδυση της κοινωνίας της διακινδύνευσης και οι επιπτώσεις της στην καταστροφή του περιβάλλοντος	35
2.3. Η καταστροφή του περιβάλλοντος υπό το πρίσμα της άρνησης	41
Κεφάλαιο 3	51
3.1. Βασικές αρχές της Πράσινης Εγκληματολογίας.....	51
3.2. Η μελέτη της επιχείρησης υπό το πρίσμα της Πράσινης Εγκληματολογίας....	59
3.3. Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη και «πρασίνισμα» των επιχειρήσεων	65
ΜΕΡΟΣ Β.....	74
Κεφάλαιο 1	74
1.1. Διεθνείς και κοινοτικές δράσεις για την προστασία του περιβάλλοντος.....	74
1.2. Η προστασία του περιβάλλοντος στην ελληνική αντεγκληματική πολιτική ...	81
Κεφάλαιο 2	91
2.1. Περιβαλλοντική και πράσινη θυματοποίηση	91
2.2. Περιβαλλοντική δικαιοσύνη και ανισότητα.....	100
ΜΕΡΟΣ Γ	110
Κεφάλαιο 1	110
1.1. Η περιβαλλοντική αξία της Ελλάδας	110
Κεφάλαιο 2	115
2.1. Στοιχειοθέτηση της υπόθεσης εξόρυξης χρυσού στις Σκουριές Χαλκιδικής.	115
Κεφάλαιο 3	120

3.1. Περιβαλλοντικές επιπτώσεις.....	120
3.2. Κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές επιπτώσεις.....	130
Κεφάλαιο 4.....	135
4.1. Κοινό καλό και δημοκρατία.....	135
Συμπεράσματα	144
Βιβλιογραφία.....	151

*Στις ψυχές που με στήριζαν όσο κανείς,
μα δεν μου μίλησαν ποτέ.*

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αποτελεί ένα εγχείρημα μελέτης των παραγόντων που συντελούν στην όξυνση της περιβαλλοντικής καταστροφής, με κύριο προσανατολισμό στη ζημιογόνο δράση των επιχειρήσεων πάνω στο περιβάλλον. Η ανάλυση θα περιλαμβάνει τόσο την κοινωνικο-οικονομική δομή του σύγχρονου κόσμου, όσο και την τοποθέτηση των περιβαλλοντικών βλαβών στο επίκεντρο της εγκληματολογικής σκέψης. Μέσα από αυτό, θα αναδειχθούν επίσης οι μηχανισμοί που δρουν προστατευτικά προς το περιβάλλον, κυρίως μέσα από τη δράση της αντεγκληματικής πολιτικής τόσο στον διεθνή χώρο, όσο και στην Ελλάδα, για να μπορέσουν να φωτιστούν τα ιδιαίτερα εκείνα σημεία που θα βοηθήσουν στην εξέταση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων των έργων μεγάλης κλίμακας, όπως αυτό της εξόρυξης χρυσού και χαλκού στις Σκουριές Χαλκιδικής. Η εργασία εστιάζει στο αντικείμενο μελέτης της Πράσινης Εγκληματολογίας, μέσα από την έννοια του πράσινου και περιβαλλοντικού εγκλήματος, και στα ρεύματα σκέψης που τάσσονται υπέρ και κατά. Όσον αφορά το τελευταίο, θα αναπτυχθεί η επιχειρηματολογία σχετικά με τις καταστάσεις άρνησης, της ουδετεροποίησης και του «πρασινίσματος» των επιχειρήσεων, με σκοπό την ανάδειξη των μηχανισμών που εναντιώνονται με άμεσο ή με έμμεσο τρόπο στο φαινόμενο της περιβαλλοντικής καταστροφής. Εξηγώντας το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της περιβαλλοντικής καταστροφής, η θεωρητική βάση εκκινείται από τη Βιομηχανική Επανάσταση, συνεχίζοντας προς τις (μετα)νεωτερικές κοινωνίες και την ανάπτυξη του νεοφιλελευθερισμού και του οικονομικού εγκλήματος στην εποχή της διακινδύνευσης. Επιπλέον, θα γίνει αναφορά στις πρωτοβουλίες, τις συμβάσεις, και τις συμφωνίες που ισχύουν είτε διακρατικά, είτε διεθνώς, όπως επίσης και στην προστασία του περιβάλλοντος σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία. Η εξέταση της αντεγκληματικής πολιτικής θα αναδείξει ζητήματα δικαίου και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, ανισότητας και περιβαλλοντικού ρατσισμού, καθώς και το ευρύτερο θυματολογικό φάσμα που σχετίζεται με τα πράσινα εγκλήματα. Τέλος, θα μελετηθεί εκτενώς η υπόθεση της εξόρυξης στις Σκουριές της Χαλκιδικής, μέσω της δράσης της εταιρείας Eldorado Gold, με στόχο την εκτέλεση του μεταλλευτικού έργου εξόρυξης χρυσού και χαλκού. Η μελέτη επικεντρώνεται τόσο στην καταγραφή των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων στη Βόρεια Ελλάδα, όσο και στις περιβαλλοντικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές επιπτώσεις τους, όπως επίσης και στα περιστατικά αντίδρασης απέναντι στην εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος.

Λέξεις-κλειδιά: Πράσινη Εγκληματολογία, οικονομικό έγκλημα, εγκλήματα των επιχειρήσεων, εξορυκτικές δραστηριότητες, καταστροφή του περιβάλλοντος

Abstract

The current study aims to investigate the factors contributing to environmental degradation, with a primary focus on the possible detrimental impact of business activities on the environment. The analysis will examine the socio-economic factors of the modern world as the key components of environmental harm, while also highlighting international and Greek actions and anti-crime policies that protect the environment. The study will explore the concepts of green and environmental crimes and the contradicting schools of thought that either support or oppose them. Specifically, an argument will be made in favor of the denial, neutralization, and "greenwashing" by businesses, revealing the possible mechanisms that are directly or indirectly linked to environmental destruction. Based on the socio-economic framework of environmental degradation, the environmental threats posed by the Industrial Revolution, (post)modern societies, neoliberalism and white-collar crimes in the age of world risk society will be examined. Moreover, environmental protection policies under the Greek law, as well as initiatives, conventions, and agreements that could be applicable both transnationally and internationally, will be mentioned. Furthermore, anti-crime policies, environmental justice, inequality, and environmental racism will be discussed within the broader victimological spectrum related to green crimes. To that end, the recent mining activities in Skouries, Halkidiki, conducted by Eldorado Gold, will be used as a case study in order to explore the environmental, social, financial and cultural impacts of exploiting the natural environment.

Keywords: Green Criminology, white collar crime, corporate crime, extractive activities, environmental destruction

Εισαγωγή

Η αφετηριακή στιγμή της μελέτης του φυσικού περιβάλλοντος υπό το πρίσμα των κοινωνικών επιστημών εντοπίζεται κατά τη δεκαετία του 1960¹, όπου άρχισαν να κάνουν την εμφάνιση τους επιστημονικά κείμενα τα οποία συνέδεαν τα περιβαλλοντικά προβλήματα με τα κοινωνικά. Η Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία, όπως ονομάστηκε, έκανε πρώτα την εμφάνιση της στις ΗΠΑ, ως ξεχωριστός κλάδος τη δεκαετία του '70, ενώ από το 1990 και έπειτα άρχισε να διαδίδεται στην Ευρώπη και σε άλλες ηπείρους, εισάγοντας τη μελέτη της φύσης στις αναλύσεις της Κοινωνιολογίας. Στόχος της Περιβαλλοντικής Κοινωνιολογίας ήταν η μετατόπιση του ενδιαφέροντος της κοινωνιολογικής έρευνας και σκέψης στη μελέτη του ρόλου των φυσικών παραγόντων στην ανάπτυξη και τη διαμόρφωση των κοινωνικών δομών, και την ενσωμάτωση των οικολογικών αρχών στην κοινωνική θεωρία, με στόχο την αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού προβλήματος (Buttel, 1987).

Μέχρι τότε, η Κοινωνιολογία, όπως και η Εγκληματολογία, ήταν φανερά επηρεασμένες στον βιολογισμό² και τις κοινωνικές δομές³. Έτσι λοιπόν, με την ανάδυση του ρεύματος της Περιβαλλοντικής Κοινωνιολογίας, και μετέπειτα της Πράσινης Εγκληματολογίας, φανερώνεται ο μέχρι τότε ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας των κοινωνικών επιστημών και γίνεται μια στροφή προς ένα «νέο παράδειγμα»⁴. Σε αντίθεση προς το «παράδειγμα της ανθρώπινης εξαιρεσιμότητας»⁵, η οποία κυριαρχούσε στη δυτική σκέψη (Buttel, 1987), αναπτύχθηκε η τάση του «νέου

¹Κατά την ίδια περίοδο κάνει την εμφάνιση του και ο κλάδος της Περιβαλλοντικής Ηθικής, ο οποίος εντάσσεται στο τμήμα της εφαρμοσμένης φιλοσοφίας, όπως αναφέρεται στο Σκορδούλης, Κ. (2020). *Από την Περιβαλλοντική Ηθική στην Πολιτική Οικολογία*. Προπομπός, σ. 11.

²Χαρακτηριστική είναι η θεωρία του Lombroso για τον εκ γενετής εγκληματία, ο οποίος είχε, σύμφωνα με τον ίδιο, αταβιστικά χαρακτηριστικά, για περισσότερα βλ. Φαρσεδάκης, Ι. (1990). *Η εγκληματολογική σκέψη απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Τεύχος Α. Νομική Βιβλιοθήκη, σ.195.

³Ειδικά όπως εκφράστηκε μέσα από τις θεωρίες του Durkheim και τη θεωρία του κοινωνικού δαρβινισμού του Spencer.

⁴Ο όρος χρησιμοποιείται κατ' αντιστοιχία με εκείνον που εισήχθη από τον Kuhn (1970) ως «*η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*» (Δασκαλάκης, 1985, σ.9). Ο ίδιος συνδέει την επιστημονική πρόοδο με την έννοια του «παράδειγματος», καθώς οι επιστημονικές επαναστάσεις δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα συσσώρευσης γνώσης, αλλά ένα σύνολο αλλαγών στα πρότυπα σκέψεων και προσεγγίσεων των επιστημονικών προβλημάτων. Για περισσότερα βλ. Kuhn, T. (1970). *The structure of scientific revolutions*. Second Edition. International Encyclopedia of Unified Science.

⁵Η έννοια αποδίδεται στο πρωτότυπο ως «Human Exceptionalism Paradigm» και αναφέρεται στην ανθρωποκεντρική εστίαση που θέτει τον άνθρωπο ως εξέχουσα ύπαρξη έναντι της υπόλοιπης έμβιας ζωής, κυρίως εξαιτίας της ικανότητας του να παράγει πολιτισμό και να εξελίσσεται μέσα σε αυτόν, όπως αναφέρεται στο Catton W.R. & Dunlap, R.E. (1978). *Environmental Sociology: A new paradigm*. *The American Sociologist*. Vol. 13, σ.42-43.

περιβαλλοντικού παραδείγματος⁶) (new environmental paradigm), σύμφωνα με το οποίο, η ανθρώπινη κοινωνία θεωρείται άμεσα εξαρτημένη από τα οικοσυστήματα και ο άνθρωπος δεν μπορεί παρά να ιδωθεί μόνο ως ένα είδος όπως όλα τα άλλα (Catton & Dunlap, 1978, σ.45).

Στον τομέα της Εγκληματολογίας, το ενδιαφέρον μεταξύ της σχέσης της εγκληματικότητας που συνδέεται με το φυσικό περιβάλλον άρχισε να κάνει την εμφάνιση του προς τη δεκαετία του 1990. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο θα χρειαστεί να γίνει μια πολύ σημαντική διάκριση μεταξύ Περιβαλλοντικής Εγκληματολογίας και Περιβαλλοντολογικής Εγκληματολογίας. Το εγκληματολογικό ενδιαφέρον προς την αναζήτηση αιτιακών σχέσεων μεταξύ περιβάλλοντος και εγκληματικότητας εντοπίζεται ήδη από τον 19^ο αιώνα, μέσα από τις μελέτες των Guerrey και Quetelet και της γαλλο-βελγικής χαρτογραφικής σχολής, και μετέπειτα μέσα από την οικολογική σχολή του Σικάγο (Ζαραφονίτου, 2004). Οι καινοτόμες μελέτες τους ανέδειξαν τη σύνδεση μεταξύ κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραγόντων και κατανομής – συσχέτισης της εγκληματικότητας (ό.π.,σ.54), αλλά το περιβάλλον αφορούσε κατά κύριο λόγο τις ζώνες που συνδέονταν με ένα είδος εγκληματικότητας που δεν είχε ως συνέπεια την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος. Αν και η συμβολή τους στην εξέλιξη της Εγκληματολογίας εν γένει, και ειδικά στον κλάδο της Αστεακής Εγκληματολογίας, είναι αδιαμφισβήτητη, δεν θα πρέπει να συγχέεται η Περιβαλλοντική Εγκληματολογία με την Εγκληματολογία που μελετά την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος εξαιτίας της ανθρωπογενούς παρέμβασης, και η οποία υπάρχει ως διακριτός κλάδος με την εμφάνιση της Πράσινης Εγκληματολογίας.

Η σχέση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του φυσικού περιβάλλοντος και της ανθρώπινης κοινωνίας άρχισε να προσελκύει ολοένα και περισσότερο την επιστημονική κοινότητα. Σύμφωνα με τους Dunlap και Catton (όπως αναφέρεται στο Μποτετζάγιας, 2008, σ.22), η σχέση αλληλοεπίδρασης μεταξύ του φυσικού περιβάλλοντος και της ανθρώπινης κοινωνίας είναι τόσο στενή, σε σημείο που το μιν πρώτο μπορεί να ασκήσει επίδραση στην κοινωνία, αλλά και να επηρεαστεί από

⁶Μέσα από την ανάπτυξη θεωριών που αντίκεινται στον ανθρωποκεντρισμό συναντάμε επίσης και το «Νέο Οικολογικό Παράδειγμα» (New Ecological Paradigm), όπως αναδείχθηκε μέσα από το έργο της Rachel Carson «Silent Spring», και αναφέρεται στο Anderson, M.W. (2012). The new ecological paradigm. *Berkshire Publishing Group*. <https://umaine.edu/soe/wp-content/uploads/sites/199/2013/01/NewEcologicalParadigmNEPScale1.pdf>.

εκείνη. Η ανάδειξη της απαρχής της μελέτης του φυσικού περιβάλλοντος είναι σημαντική, γιατί μέσα από αυτή γίνεται αντιληπτή η θέση του ανθρώπου όσον αφορά τον φυσικό κόσμο, και μας επιτρέπει να αντλήσουμε σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση των προβλημάτων που συνδέονται με την ανθρωπογενή παρέμβαση στο φυσικό στοιχείο.

Το μεγάλο ζήτημα που έθιξαν τα παραπάνω μπορεί να συμπτυχθεί στην διαμάχη μεταξύ των θεωριών του ανθρωποκεντρισμού και των θεωριών του οικοκεντρισμού και του βιοκεντρισμού, όπως θα αναλυθούν και παρακάτω. Το ρήγμα που έφερε η εμφάνιση των δύο τελευταίων συντέλεσε σε μια ευθεία αντιπαράθεση με τη θεωρία, που είχε ως ένα εννοιολογικό πλαίσιο την πεποίθηση, ότι οι άνθρωποι και οι ανθρώπινες κοινωνίες, υπάρχουν ανεξάρτητα από τα οικοσυστήματα στα οποία είναι ενσωματωμένοι, καθιστώντας τους ανθρώπους μοναδικά διαφορετικούς από τα μη ανθρώπινα είδη (Coley, 2007) και ασύνδετους με τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο, θεωρία η οποία άρχισε σταδιακά να καταρρέει. Έτσι λοιπόν η βεβαιότητα ότι οι οικολογικοί περιορισμοί δεν ισχύουν για τους ανθρώπους, και ότι ο άνθρωπος είναι μια οντολογικά μοναδική κατηγορία, η οποία χώριζε τον άνθρωπο από τον μη ανθρώπινο φυσικό κόσμο (Coley et al. 2023) άρχισε να δίνει τη θέση της σε θεωρίες που υποστήριζαν το συνεχές μεταξύ της αλληλόδρασης και της αλληλεξάρτησης όλων των έμβιων όντων μεταξύ τους, και στην αναγνώριση της εγγενούς τους αξίας, ανεξάρτητα από την αξία που τους αποδίδεται από τον άνθρωπο. Η στροφή προς μια «πράσινη» κατεύθυνση άρχισε να αναδεικνύει ζητήματα που αφορούσαν τα φυσικά όρια που υπερβαίνονται πολλές φορές από την ολοένα και αυξανόμενη ανθρώπινη παρέμβαση, την εξέλιξη των ανθρώπων και των ζώων και την αναγνώριση των εγγενών δικαιωμάτων των δεύτερων μέσα από μη ανθρωποκεντρικές αξίες, και τέλος την οικοτοπία (ecotopia), η οποία σχετίζεται με έναν τρόπο ζωής ο οποίος προϋποθέτει – μεταξύ άλλων- ότι η ανθρώπινη ύπαρξη οφείλει να επηρεάζει στο ελάχιστον τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο (Benton, 2012, σ.5).

Η ανάδειξη όλων των παραπάνω αποτέλεσε τον προπομπό για την ένθερμη υποστήριξη των περιβαλλοντικών αξιών μέσα από την οπτική της Οικολογίας και του περιβαλλοντικού κινήματος. Και τα δύο άσκησαν σημαντικές επιρροές ως προς την ένταξη των κρίσιμων περιβαλλοντικών ζητημάτων στις πολιτικές ατζέντες, ασκώντας έντονη πίεση για τη λήψη ανάλογων κυβερνητικών αποφάσεων (Yearley, 2010). Αν και η Οικολογία αναπτύχθηκε γύρω από τη μελέτη του περιβάλλοντος και των

οργανισμών (National Geographic, 2023), κατά τη δεκαετία του 1980 άρχισε να αποκτά κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα, εστιάζοντας σε ζητήματα που άπτονταν της οικολογικής κρίσης που απειλεί τον πλανήτη⁷. Για τον Beck (1996), η έννοια της Οικολογίας αποτελεί μια ασαφή έννοια, η οποία θα πρέπει να μας κάνει να αναρωτηθούμε σχετικά με το πολιτισμικό μοντέλο της φύσης που θεωρούμε δεδομένο όταν κάνουμε λόγο για αυτή⁸. Η φύση πλέον γίνεται αντικείμενο πολιτικής διαμάχης, ενώ το μόνο διακύβευμα των οικολογικών κινήματων είναι οι πολιτισμικές έννοιες της φύσης, οι οποίες γεννούν μια τέτοια πολιτική αναταραχή, και οι οποίες δεν είναι τίποτα άλλο από διαφορετικές μορφές κοινωνικοποίησης και διαφορετικές συμβολικές αντιλήψεις για την φύση (ό.π.).

Η φύση και το περιβάλλον αποτελούσαν ανέκαθεν συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης εξέλιξης και των πολιτισμών. Αν και η σχέση μεταξύ των δύο πολλές φορές καθιστά δυσδιάκριτο τον διαχωρισμό του ενός από το άλλο, ωστόσο σύμφωνα με τη Σιουτη (2018, σ.9), το περιβάλλον και η φύση δεν θα πρέπει να νοούνται ως δύο συνώνυμες έννοιες. Το περιβάλλον προσδιορίζεται σε σχέση με τον άνθρωπο, και αποτελεί την πρόσμιξη του φυσικού και αστικού χώρου, ενώ η φύση αφορά όλα εκείνα που βρίσκονται εκτός της «ορθολογικής και τεχνικής δραστηριότητας του ανθρώπου» (ό.π.). Από καταβολής κόσμου, η σχέση του ανθρώπου με τη φύση και το περιβάλλον έχει δείξει δείγματα πολιτισμικής εξέλιξης, μεταλλάσσοντας τις κοινωνικές δομές, και προχωρώντας σε μετασχηματισμούς που οδήγησαν σε τεράστια άλματα προόδου. Για τον Marx (2007, σ.59) ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης, και τόσο η φυσική όσο και η πνευματική του ζωή είναι συνδεδεμένες μαζί της. Άρα λοιπόν, μέσα από την ίδια τη φύση γεννιέται και η φύση του ανθρώπου, εφόσον η πρώτη δίνει τα εργαλεία για την ύπαρξη της δεύτερης⁹.

⁷Κατά την ίδια περίοδο έκανε την εμφάνιση του και το ρεύμα της Βαθιάς Οικολογίας, η οποία συνέδεσε την οικολογική κρίση με την οικονομική ανάπτυξη, θεωρώντας πως η κρίση αυτή υποκινείται από τις ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις του φυσικού κόσμου, βλ. περισσότερα στο Σκορδούλης, 2020, σ.15.

⁸Συγκεκριμένα αναφέρει πως ο καθένας δίνει διαφορετική απάντηση στην ερώτηση σχετικά με το τί θα πρέπει να προστατευθεί, όπως αναφέρεται στο Beck, U. (1996). *World Risk Society as Cosmopolitan Society? Ecological Questions in a Framework of Manufactured Uncertainties. Theory, Culture & Society*, Vol. 13(4), 1-32, Sage, σ.2.

⁹Για τον Marx, όπως και για τον Engels, η φύση του ανθρώπου ξεκινά με την εργασία, η οποία θεωρείται ως η πρωταρχική προϋπόθεση για όλη την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο Engels (1986, 172) εξηγεί ότι το χέρι του ανθρώπου «ελευθερώθηκε» από την πρότερη χρήση του, και μπόρεσε στο εξής να αποκτήσει όλο και μεγαλύτερη επιδεξιότητα, ενώ η μεγαλύτερη ευελιξία που αποκτήθηκε έτσι, κληρονομήθηκε και τελειοποιήθηκε από γενιά σε γενιά. Εφόσον υπήρξε αυτή η χειραφέτηση από την άμεση εξάρτηση του από τη φύση, ο άνθρωπος άρχισε να αξιοποιεί συστηματικά τις φυσικές πηγές.

Η ανθρώπινη φύση είναι ένα πολύπλοκο και πολυδιάστατο σύστημα. Η ιδίος ο άνθρωπος κατά τον Morin (2000, σ.33), βρίσκεται σε μια σχέση αυτονομίας/εξάρτησης μέσα σε μια πολύπλοκη ολότητα που είναι το οικοσύστημα. Η ανθρώπινη κοινωνία είναι ταυτόχρονα χειραφετημένη και εξαρτημένη. Η ανάλυση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση είναι ένα αυτοτελές θέμα ανάλυσης, το οποίο δεν μπορεί να αναπτυχθεί στην παρούσα μελέτη, αλλά αξίζει να γίνει μια παρατήρηση η οποία κρίνεται χρήσιμη για την υπό εξέταση θεματική. Ο άνθρωπος, ως προϊόν της φύσης που επενέβη στην εξέλιξη του, κατάφερε να εργαλειοποιήσει τη φύση, να χειραφετηθεί από πρωτόγονες δραστηριότητες επιβίωσης και να οργανωθεί. Ως αναδυόμενο αποτέλεσμα πολλαπλών παραγόντων, εξελισσόμενος ανά τους αιώνες και μεταβαλλόμενος συνεχώς, ο εκβιομηχανισμένος άνθρωπος της αυγής του 21^{ου} αιώνα έχει απεκδύσει από τη φύση τον ρόλο της ως ζωοδόχου πηγής, μετατρέποντας την σε προϊόν. Ασφαλώς, δεν μπορεί να γίνει λόγος για τις αντιλήψεις της φύσης και της σχέσης της με κοινότητες αυτόχθονων πολιτισμών, και για το λόγο αυτό, η εργασία λαμβάνει υπόψη τις δυτικές αντιλήψεις και τη σχέση που διαμορφώνεται στους κόλπους της λεγόμενης σύγχρονης δυτικής ή δυτικοποιημένης κοινωνίας.

Μέσα στο πλαίσιο της εργαλειοποίησης της φύσης, η χρησιμότητα του εμπορεύσιμου αγαθού, αποτέλεσε ζήτημα κομβικής σημασίας για τη ροή της ιστορίας, καθώς μέσα στην προϋπάρχουσα χρηστική αξία ενός αγαθού έρχεται να προστεθεί και η αξία της ανταλλαγής του μέσω της εμπορευματοποίησης, η οποία διαμεσολαβείται από την αμειβόμενη, πλέον, ανθρώπινη εργασία (Giddens, 1971)¹⁰. Κατά τον Pepper

Η διαφορά στη χρήση των φυσικών πηγών από την απλή συντήρηση προς την εκμετάλλευση μέσω της εργασίας, αποτέλεσε και τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ πρωτόγονου και ανεπτυγμένου πολιτισμού (Marx, 2007). Έτσι λοιπόν, ο άνθρωπος άρχισε να χρησιμοποιεί τον φυσικό πλούτο για τη συντήρηση του, αξιοποιώντας τη γονιμότητα του εδάφους, και την αφθονία της τροφής στο περιβάλλον του, και μετέπειτα μέσω της εργασίας άρχισε να εκμεταλλεύεται και άλλους πόρους προς όφελος του, όπως τα ξύλα, το κάρβουνο, τα μέταλλα κ.α. (Μποτετζάγιας, 2008, σ.35). Για τον Marx, μόλις ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες τότε εκκινείται μια νέα φάση, αυτή της δημιουργίας και της ικανοποίησης νέων αναγκών. Αυτές οι νέες ανάγκες προκύπτουν από μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, η οποία διαμεσολαβείται από την ανθρώπινη συνείδηση. Δηλαδή, μεταξύ του τί χρειάζεται και τί απαιτείται να γίνει για την επίτευξη του (Μποτετζάγιας, 2008, σ.39). Η θέση του Marx και του Engels έρχεται σε ρήξη με την θεωρία του Αριστοτέλη, κατά τον οποίο η διαφορά μεταξύ του ανθρώπου από τα ζώα έγκειται στον Λόγο. Η αριστοτελική αντίληψη σχετικά με την ανθρώπινη φύση επικράτησε στη δυτική σκέψη μέχρι την ανάδυση της μαρξιστικής θεωρίας (Pack, 2022). Η διαλεκτική σχέση μεταξύ κοινωνίας – φύσης για τον Marx, εξηγεί τη διαφορά μεταξύ των εργασιών που κάνει ένα ζώο συγκριτικά με εκείνη του ανθρώπου, αποδεχόμενος εκ προοιμίου την παραδοχή ότι ο τελευταίος έχει αναπτύξει την αντίληψη για την παραγωγή της εργασίας του πριν την κάνει πράξη.

¹⁰Για τον Giddens (1971), αυτή ήταν και η διαφορά ανάμεσα στον φεουδαρχισμό και τον καπιταλισμό. Στον μεν φεουδαρχισμό ο στόχος ήταν η κάλυψη των βασικών ανθρώπινων αναγκών, ενώ ο δεύτερος, ξεπερνώντας την κάλυψη αυτή, προχώρησε στη δημιουργία εμπορεύσιμων αγαθών.

(1987) ο καπιταλισμός άλλαξε την παραγωγή ως τρόπο συντήρησης της κοινότητας, σε κέρδος. Η είσοδος του καπιταλιστικού τρόπου ζωής στον σύγχρονο άνθρωπο, μετέβαλε ριζικά τη σχέση μεταξύ των ανθρώπων, όσο και μεταξύ ανθρώπου και φύσης, μετατρέποντας πλέον και τα δύο αυτά στοιχεία σε εμπορεύσιμα αγαθά.

Η εμφάνιση μιας τάσης που θα προάσπιζε τα δικαιώματα του περιβάλλοντος, καταδεικνύοντας τους τρόπους με τους οποίους η ανθρώπινη δραστηριότητα συντελεί στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της ζωής στον πλανήτη, ήταν η αρχή μιας ελπιδοφόρας προοπτικής που θα φώτιζε τα θολερά σημεία μιας εποχής με καταστροφικές συνέπειες στο περιβάλλον. Όπως είναι λογικό, το έδαφος για την εμφάνιση οικολογικών προσανατολισμών είχε προετοιμαστεί μέσα από διεργασίες που προέκυψαν από το μετασχηματισμό μιας εποχής σε μια άλλη, μέσα σε ένα κλίμα παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και αλόγιστων εκμεταλλεύσεων του φυσικού περιβάλλοντος για την εξυπηρέτηση μεγάλων οικονομικών συμφερόντων. Στα επόμενα κεφάλαια του πρώτου μέρους, θα αναδειχθούν οι συνθήκες μέσα στις οποίες η κοινωνία και η οικονομία άλλαξαν με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε το περιβάλλον, και πιο συγκεκριμένα η φύση, να απωλέσει τη σύνδεση της με το άτομο και την κοινωνία, και να μετατραπεί και αυτή σε ένα εμπορεύσιμο προϊόν. Σε μια τέτοια εποχή αλλαγής, η διακινδύνευση χαρακτηρίζει πλέον όλο το κοινωνικό φάσμα, και δίνει τις κατάλληλες ευκαιρίες για την ανάπτυξη οικονομικών, περιβαλλοντικών και πράσινων εγκλημάτων, προερχόμενα από την επιχειρηματική δραστηριότητα, τα οποία τελούνται μέσα σε ένα κλίμα αρνήσεων και ουδετεροποιήσεων. Καθώς οι ανθρωπογενείς δραστηριότητες διαταράσσουν την ισορροπία της φύσης και προκαλούν έτσι την ανάγκη ρύθμισης των συνεπειών που επιφέρουν (Σιούτη, 2018), στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα αναπτυχθούν οι τρόποι προστασίας μέσα στους κόλπους των διεθνών εξελίξεων, των ενδοκοινοτικών πιέσεων, και των στόχων της περιβαλλοντικής πολιτικής που ενσωματώνεται στο ελληνικό δίκαιο, και οι οποίες εγείρουν προβληματισμούς σχετικά με την περιβαλλοντική δικαιοσύνη και την περιβαλλοντική θυματολογία που προστατεύουν. Τέλος, μέσα στο πλαίσιο της διερεύνησης της επιχειρηματικής δράσης με έντονο περιβαλλοντικό αντίκτυπο, στο τρίτο και τελευταίο μέρος, θα μελετηθούν οι περιβαλλοντικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές επιπτώσεις των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων στη Βόρεια Ελλάδα, με εστίαση στο εξορυκτικό έργο της περιοχής των Σκουριών.

ΜΕΡΟΣ Α

Κεφάλαιο 1

1.1. Η αρχή της εκτεταμένης επίδρασης του ανθρωπογενούς παράγοντα στο φυσικό περιβάλλον

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι το γήινο περιβάλλον έχει υποστεί γιγαντιαίες μεταβολές μέσα στα 4.543 δισεκατομμύρια χρόνια της ύπαρξης του (Howells, 2023), μέχρι να πάρει τη μορφή που είναι γνώριμη σε εμάς σήμερα. Μέσα από γεωλογικές μεταβολές και αλληπάλλληλες φυσικές διεργασίες, το περιβάλλον μεταβλήθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη και την εξέλιξη της ανθρώπινης ζωής και αναρίθμητων άλλων ειδών. Η εξελικτική πορεία του ανθρωπιδών¹¹ και μετέπειτα της οικογένειας *homo*, στην οποία οφείλει ο σημερινός άνθρωπος την καταγωγή του, έμελλε να φέρει μια πρωτόγνωρη αλλαγή στη μέχρι τότε πορεία του πλανήτη. Ωστόσο, η συμβολή του ανθρώπου στη γήινη ιστορία αποτελεί το πιο πρόσφατο κομμάτι της ιστορίας της¹². Σε έναν εύστοχο παραλληλισμό, ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως ένα ον, που σε σχέση με την υπόλοιπη φύση, εμφανίστηκε πολύ πρόσφατα στην ιστορία της Γης, μόλις «τέσσερις ώρες στην σαρανταεξάχρονη ζωή της». Μέσα σε αυτό το σύντομο διάστημα, «κατά τη διάρκεια της προηγούμενης ώρας έμαθε να καλλιεργεί το έδαφος, και πριν από ένα λεπτό άρχισε η Βιομηχανική Επανάσταση», ενώ μέσα σε μόλις «εξήντα δευτερόλεπτα» κατάφερε να «μετατρέψει τη Γη σε σκουπιδότοπο» (Γκρήφαν όπως αναφέρεται στο Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ.53).

Η μελέτη της επιδείνωσης του περιβάλλοντος, και η ανάδειξη του περιβαλλοντικού προβλήματος έχει εγείρει την ακαδημαϊκή σκέψη μόλις τις τελευταίες δεκαετίες. Ασφαλώς, οι περιβαλλοντικές κρίσεις αποτελούν φαινόμενο με

¹¹Ο όρος αναφέρεται στην ομάδα πρωτευόντων θηλαστικών που περιέχει είδη όπως η μαϊμού, ο πίθηκος και ο άνθρωπος, ενώ συμπεριλαμβάνει τόσο τα ζωντανά μέλη, όσο και απολιθώματα που αποδίδονται στους προγόνους τους, όπως αναφέρεται στο: Gunnell, G., Miller, R., (2018). *Anthropoidea: conceptual history. The International Encyclopedia of Biological Anthropology*, σ. 68-74.

¹²Η ζωή της Γης υπολογίζεται στα 4.5 δισεκατομμύρια χρόνια, ενώ του ανθρώπου στα 190.000 χρόνια, όπως αναφέρεται στο National Geographic. (n.d.). *Prehistoric time line*. National Geographic <https://www.nationalgeographic.com/science/article/prehistoric-time-line#:~:text=Prehistoric%20time%20line%2C%20geologic%20time,4.5%2Dbillion%2Dyear%20history>.

σχετική επαναληψιμότητα ανά τους αιώνες, μέσω φυσικών καταστροφών¹³. Εντούτοις, πρόθεση της παρούσας εργασίας αποτελεί η εστίαση στη μελέτη της επιδείνωσης των συνθηκών ζωής του φυσικού περιβάλλοντος, όπως έχει διαμορφωθεί μέσα από τη συμβολή της εκτεταμένης και βαρύνουσας ανθρώπινης δραστηριότητας. Στόχος λοιπόν αποτελεί η ανάδειξη της ανθρωπογενούς εποχής της εκτεταμένης επιβάρυνσης του φυσικού περιβάλλοντος. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται σημαντικό να τεθούν οι συνθήκες μέσα στις οποίες εμφανίστηκε και γιγαντώθηκε η ανθρώπινη συμβολή στην περιβαλλοντική και οικολογική καταστροφή. Πέρα από τις φιλοσοφικές και τις θεωρητικές αντιλήψεις για τη φύση, η σύνδεση του φαινομένου της επιδείνωσης του φυσικού περιβάλλοντος με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναδύθηκε, θα προσθέσουν γόνιμο υλικό για τη βαθύτερη κατανόηση του.

Η κοινή παραδοχή ότι η ανθρωπογενής προέλευση των περιβαλλοντικών καταστροφών αποτελεί το πιο ραγδαία αναπτυσσόμενο φαινόμενο ανάμεσα στις πολυποίκιλες φυσικές μεταβολές της Γης ανά τα δισεκατομμύρια χρόνια ύπαρξής της¹⁴ είναι αδιαμφισβήτητη. Ωστόσο, ζυγισμένη υπό το βάρος της ανθρώπινης ιστορίας, η περιβαλλοντική υποβάθμιση καταλαμβάνει, επίσης δυσανάλογα, το μικρότερο κομμάτι της ανθρώπινης εξέλιξης. Με άλλα λόγια, η επιβάρυνση αυτή καθ' εαυτή, δεν παρατηρείται ούτε σε μέγεθος αλλά ούτε και σε συχνότητα σε όλες τις ιστορικές περιόδους της ανθρώπινης και κοινωνικής εξέλιξης.

Θα ήταν παράληψη να μη αναφερθεί, έστω και ακροθιγώς, το γεγονός ότι η περιβαλλοντική και οικολογική επιβάρυνση εντοπίζεται ακόμα και στους αρχαίους πολιτισμούς. Ήδη από την εποχή της αρχαίας Ελλάδας¹⁵ έχουν ανευρεθεί δείγματα οικολογικής υποβάθμισης, όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση λόγω μεταλλουργικών δραστηριοτήτων, η μόλυνση των υδάτων λόγω αποχετευτικού προβλήματος, η

¹³Η επιστημονική μελέτη έχει αναδείξει στοιχεία που αποδεικνύουν ότι στη Γη έχουν συμβεί μέχρι σήμερα 5 μαζικές καταστροφές, οι οποίες άλλαξαν τη ζωή άρδην δημιουργώντας διαφορετικές συνθήκες για την ανάπτυξη και την επικράτηση διαφορετικών ειδών κάθε φορά, βλ. σχετικά Dutfield, S. (2021, Μάιος 17). The 5 mass extinction events that shaped the history of Earth — and the 6th that's happening now. *Live Science*, <https://www.livescience.com/mass-extinction-events-that-shaped-Earth.html>.

¹⁴Για την περιγραφή της εποχής της εντατικής ανθρωπογενούς παρέμβασης στο περιβάλλον χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία ο όρος «The Great Acceleration», όπως αναφέρεται στο Rockström, J. (2023). *Tipping Points and Feedback Loops*. Στο G. Thunberg (επιμ.), *The Climate Book*, (σ. 64-74). Penguin Press.

¹⁵Σύμφωνα με τους Seymour και Girardet (1990, σ.42), ένας από τους πιο σπουδαίους πολιτισμούς της αρχαιότητας, ο πολιτισμός της Μινωικής Εποχής, παρήκμασε εξαιτίας της αποδυνάμωσης της καλλιεργήσιμης γης εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής, η οποία με τη σειρά της επηρέασε τη γεωργική παραγωγή.

αποδάσωση, και η εξάντληση των μεταλλευτικών πόρων (Κανελλόπουλος, 1985). Επιπλέον, ένας ακόμη μεγάλος πολιτισμός της αρχαιότητας, ο Ρωμαϊκός, έχει συνδεθεί επίσης με φαινόμενα οικολογικής επιβάρυνσης. Κατά την εποχή της ακμής του παρατηρούνται εκτεταμένες καταστροφές στο φυσικό περιβάλλον, οι οποίες είχαν άμεση συσχέτιση με τη συγκέντρωση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα και ειδικά τη Ρώμη, η οποία ήταν την περίοδο εκείνη η πιο πυκνοκατοικημένη πόλη της Μεσογείου (Hughes, 1994). Παρόμοια παρατηρείται επιβάρυνση του περιβάλλοντος και κατά τον Μεσαίωνα, η οποία συνδέθηκε τόσο με την αύξηση του πληθυσμού, όσο και με δραστηριότητες εκχέρσωσης και υλοτομίας, εξόρυξης μετάλλων και άνθρακα, αλλά και μόλυνσης υδάτων (Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ. 58).

Οι αναφορές αυτές από τη μελέτη του περιβάλλοντος σε προγενέστερες κοινωνίες και πολιτισμούς, καθ' όλα διαφορετικούς από τον δικό μας, δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ζητήματα που απασχολούν σήμερα την επιστημονική κοινότητα σχετικά με την καταστροφή του περιβάλλοντος. Ακόμα και η χρήση της λέξης «καταστροφή» για να περιγραφεί η επιβάρυνση του περιβάλλοντος από παλαιότερους πολιτισμούς είναι παρακινδυνευμένη. Κανένα δείγμα οικολογικής υποβάθμισης πριν από την εποχή που μελετάμε δεν είχε χαρακτήρα τόσο ολέθριο, έτσι ώστε να γίνεται λόγος για μακροπρόθεσμες συνέπειες, οι οποίες για ορισμένους, είναι μη αναστρέψιμες¹⁶ (Nobre, Arieira & Nascimento, 2023).

Οι ρίζες της όξυνσης της σύγχρονης περιβαλλοντικής καταστροφής ανιχνεύονται στις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις στην Ευρώπη σε περιόδους αιχμής όπως η Αγροτική και η Βιομηχανική Επανάσταση, καθώς και κατά τη μεγάλη αστικοποίηση που επηρέασε σταδιακά ολόκληρο τον κόσμο (Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ.54). Τα πρώτα σημαντικά δείγματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης από ανθρώπινο παράγοντα συναντώνται στην περίοδο της Αγροτικής Επανάστασης, κατά την οποία η ανάπτυξη της οικόσιτης κτηνοτροφίας και δραστηριότητες όπως η αποψίλωση των δασών, η υπερβόσκηση, και η λατόμευση λίθων και αργίλου, συχνά άφηναν τα οικοσυστήματα ερειπωμένα και πλημμυρισμένα (ό.π, σ.56).

Παρόλα αυτά, αν μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την αρχή της συστηματικής περιβαλλοντικής επιδείνωσης από τον ανθρωπογενή παράγοντα, θα ήταν στην έναρξη

¹⁶ Από την άλλη πλευρά, μια συγκρατημένα αισιόδοξη στάση παρουσιάζεται από τον Harari (2011), ο οποίος θεωρεί πως η ανθρώπινη ευφυΐα θα βρει τον τρόπο να ανταπεξέλθει στις περιβαλλοντικές προκλήσεις, όπως έχει καταφέρει μέχρι στιγμής να ανταπεξέλθει σε εμπόδια που έβρισκε κατά την κοινωνική και πολιτισμική της εξέλιξη.

της Βιομηχανικής Εποχής, η οποία ξεκινά από το 1800 και φτάνει έως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα (Λαμπροπούλου, 2023, σ.74). Ο «μακρύς» 19^{ος} αιώνας, σύμφωνα με τον Berend (2009), ξεκινώντας αφετηριακά από το 1770- 1780 έως το 1914, αποτέλεσε την πιο σημαντική περίοδο των οικονομικών μεταβολών στην Ευρώπη. Το άλμα προόδου που έφερε η Βιομηχανική Επανάσταση¹⁷, αποτέλεσε την αρχή μιας νέας εποχής που έμελλε να αλλάξει άρδην τον τρόπο της ανθρώπινης και κοινωνικής ζωής. Πράγματι, η Βιομηχανική Επανάσταση ήταν ένα πολυδιάστατο γεγονός, το οποίο συνίστατο σε μια πληθώρα αλληλοσυνδεόμενων εξελίξεων, που κορυφώθηκαν με τη μεταμόρφωση του δυτικού κόσμου από αγροτικό σε κατεξοχήν βιομηχανικό (Ritzer, 2012, σ.30). Η έλευση της εκτόξευσε τους τρόπους παραγωγής και οργάνωσης, εισάγοντας την αυτοματοποιημένη παραγωγή με τη χρήση μηχανών, την αξιοποίηση και χρήση νέων μορφών ενέργειας και την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς (Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ.60).

Η νέα αυτή τάξη πραγμάτων στον τρόπο παραγωγής και κατ' επέκταση στην οικονομία, δεν άργησε να επιδράσει βαθμιαία σε διάφορους τομείς του κοινωνικού γίνεσθαι, και να προκαλέσει αναταραχές όχι μόνο στον τρόπο που δομείται και αναπαράγεται η ανθρώπινη ζωή σε μια τέτοια κοινωνία, αλλά ακόμα και στη ζωή και το μέλλον οποιουδήποτε έμβιου όντος, το οποίο βρίσκεται μέσα στο περιβαλλοντικό πλαίσιο στο οποίο εκείνη εξελίσσεται ή το οποίο επηρεάζει. Η συνεχώς αυξανόμενη ανάγκη για εύρεση πρώτων υλών ενέργειας, η καταστροφή των φυσικών πόρων, η μόλυνση του περιβάλλοντος από απόβλητα κ.α. (Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ.62) αποτέλεσαν τα πρώτα δείγματα μιας καταστροφής, η οποία θα συνέχιζε να μεγαλώνει με εκθετικό ρυθμό. Φαινόμενα όπως η μόλυνση των υδάτων, που μέχρι πριν την έλευση του βιομηχανικού τρόπου ζωής δεν αποτελούσαν σύνηθες φαινόμενο, κατά την πρώτη κιόλας περίοδο άρχισαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Η συγκέντρωση μεγάλου ποσοστού του πληθυσμού στις πόλεις λόγω της έξαρσης της αστικοποίησης, τα προβλήματα που σχετίζονταν με την καθαρότητα του πόσιμου νερού, και η απόθεση αποβλήτων σε ποτάμια και πηγές νερού, είχαν βαρύτατες επιπτώσεις στην υγεία του πληθυσμού, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις το μολυσμένο νερό οδήγησε σε έξαρση

¹⁷ Αφετηριακό έτος της Βιομηχανικής Επανάστασης για τον Berend (2009, σ.35) θεωρείται το 1760 με κέντρο ανάπτυξης την Αγγλία. Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η Μεγάλη Βρετανία είχε όλες τις προϋποθέσεις για οικονομική ανάπτυξη: πάνω από 1000 μίλια πλωτών καναλιών και υδάτινων δρόμων, 300 ατμομηχανές, νέες καινοτομίες στον τομέα της γεωργίας και τις βάσεις για μια πρωτοβιομηχανική ανάπτυξη, καθιστώντας την το επίκεντρο του παγκόσμιου εμπορίου.

ασθενειών όπως η χολέρα και ο τύφος (Warren, 1971). Έτσι λοιπόν παρατηρείται και μια αλλαγή στη σχέση φύσης και κοινωνίας, μεταξύ της σχέσης του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Στην κλασική βιομηχανική κοινωνία η φύση και η κοινωνία ήταν διαχωρισμένες, ενώ στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία, η φύση και η κοινωνία είναι βαθιά συνυφασμένες, σε βαθμό ώστε οι αλλαγές στην κοινωνία συχνά να επηρεάζουν το φυσικό περιβάλλον και αυτές οι αλλαγές, με τη σειρά τους, επηρεάζουν πίσω την κοινωνία (Beck, 1992, σ.80).

1.2. Ο καπιταλιστικός τρόπος ζωής και η σχέση του στην επιδείνωση του περιβάλλοντος

Η Βιομηχανική Επανάσταση συντέλεσε στην αλλαγή των δομών τόσο της κοινωνίας όσο και της οικονομίας, αποτελώντας τον προπομπό του περάσματος στη λεγόμενη καπιταλιστική κοινωνία. Για τον Λάζο (2007, σ.145), ως καπιταλιστική κοινωνία χαρακτηρίζεται εκείνη στην οποία *«ο καπιταλισμός αποτελεί τον επικρατέστερο τρόπο παραγωγής και τον κυρίαρχο τρόπο οργάνωσης»*. Στη σύγχρονη εποχή, ο καπιταλισμός παρείχε τη βάση για την ανάπτυξη και την εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας. Υπό το πρίσμα του οικονομικού εκσυγχρονισμού, ο καπιταλισμός έφερε στο προσκήνιο την οικονομική κυριαρχία.

Η σύγχρονη καπιταλιστική παγκόσμια οικονομία, βασιζόμενη στην οικονομική της κυριαρχία, εκδηλώνεται κατά τον Wallerstein (όπως αναφέρεται στο Skocpol, 1977) μεταξύ της περιοχής του πυρήνα και της περιφέρειας¹⁸. Ο πυρήνας αποτελεί την κυρίαρχη οικονομία, η οποία εκμεταλλεύεται τις περιοχές της περιφέρειας, οι οποίες με την σειρά τους είναι εκείνες που παρέχουν τις πρώτες ύλες στον πυρήνα, και υφίστανται τεράστια εκμετάλλευση¹⁹. Η επικράτηση της οικονομικής κυριαρχίας, η οποία επιτεύχθηκε χωρίς τη βοήθεια κάποιας ενιαίας πολιτικής δομής, αποτέλεσε ένα πολύ πιο αποτελεσματικό μέσο κυριαρχίας, ικανότερο από την πολιτική (Ritzer, 2012). Αυτού του είδους η κυριαρχία, δεν θα μπορούσε να εδραιωθεί και να συντηρηθεί χωρίς

¹⁸Σχετικά με αυτή την προσέγγιση, και ο Rodrik (2012, σ.209) αναφέρει πως η παγκόσμια οικονομία δημιούργησε τις περιοχές του πυρήνα και της περιφέρειας, έτσι ώστε η περιφέρεια να τροφοδοτεί με πρώτες ύλες την πρώτη.

¹⁹Σύμφωνα με τον Wallerstein, υπάρχει και η περιοχή της ημιπεριφέρειας, η οποία περιλαμβάνει ένα σύνολο περιοχών που βρίσκονται μεταξύ των θυτών και των θυμάτων εκμετάλλευσης, όπως αναφέρεται στο Skocpol, T. (1977). Wallerstein's world capitalist system: A theoretical and historical critique, *American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 5, σ. 1075-1090.

την εκτεταμένη εκμετάλλευση πόρων, ένας από τους οποίους αποτελεί και το ίδιο το φυσικό περιβάλλον. Η στενή σχέση μεταξύ του καπιταλισμού ως συστήματος, και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος (Lynch, Long, Stretesky, 2013, Foster, 2005), δεν άργησε να δείξει τα σημάδια της.

Ο «νέος» κόσμος που δημιουργήθηκε με τη Βιομηχανική Επανάσταση δεν μπορούσε να στηριχθεί στο παλαιότερο οικονομικό σύστημα, και έτσι αναπτύχθηκαν οι μεγάλες οικονομικές γραφειοκρατικές δομές, προκειμένου να παρέχουν τις υπηρεσίες που χρειάζεται η βιομηχανική ανάπτυξη. Η καινοτόμα είσοδος του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής έφερε περαιτέρω αλλαγές, σπάζοντας οποιονδήποτε εμπορικό φραγμό θα εμπόδιζε την οικονομική ανάπτυξη της εκάστοτε χώρας. Για τον λόγο αυτό, η φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για περαιτέρω ανάπτυξη²⁰ (Berend, 2009, σ.36). Το αναδυόμενο καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα επικράτησε με το ιδεώδες της λεγόμενης «ελεύθερης αγοράς», η οποία με τη σειρά της στηρίχθηκε, κατά κύριο λόγο, στην ανταλλαγή του πλούτου των βιομηχανικών προϊόντων. Στο πλαίσιο του οικονομικού μεγεθυντισμού, το περιβάλλον έπαψε να αποτελεί μόνο πηγή εκμετάλλευσης, αλλά αποτέλεσε από μόνο του σπουδαίο οικονομικό παράγοντα για την αύξηση του κέρδους.

Σταδιακά, όλη η ανάπτυξη της εκβιομηχανισμένης Δύσης στηρίχθηκε πάνω στον φιλελευθερισμό των αγορών, στον οποίο αποδίδεται ιστορικά το πέρασμα από τη φεουδαρχία στην καπιταλιστική αγορά. Μέχρι τον 19^ο αιώνα είχε ήδη διαμορφωθεί μια νέα οικονομική θεωρία, βασιζόμενη στην αρχή του *laissez-faire*²¹, καταδικάζοντας οποιαδήποτε μορφή κυβερνητικής παρέμβασης. Ο φιλελευθερισμός, βασιζόμενος στην αρχή του ατομικισμού ως την υπέρτατη μονάδα δράσης έναντι οποιουδήποτε συνόλου (κοινωνικής ομάδας ή συλλόγου) και στην εγκαθίδρυση ενός ελάχιστου κράτους, εξέφραζε την κυρίαρχη ιδέα της εποχής, πως η οικονομία λειτουργεί καλύτερα όταν η παρέμβαση της κυβέρνησης είναι ελάχιστη (Heywood, 2006, σ.76). Σύμφωνα με το περίφημο «αόρατο χέρι» του Adam Smith, το δημόσιο συμφέρον

²⁰Χάρη στη συνθήκη Cobden-Chevalier ανάμεσα στη Μεγάλη Βρετανία και την Γαλλία το 1860, για πρώτη φορά καθιερώθηκε ένα σύστημα ελεύθερης οικονομίας σε όλη την Ευρώπη. Σημαντική για το σύστημα της ελεύθερης οικονομίας ήταν επίσης και η καθιέρωση του κανόνα χρυσού, όπως αναφέρεται στο Berend, I.T. (2009). *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου Αιώνα*. Gutenberg, σ. 36-37.

²¹Ο όρος εισήχθη στα μέσα του 18^{ου} αιώνα από τον μαρκήσιο d' Argenson, ό.π. σ.39.

εξυπηρετείται από το ατομικό, λόγω του ελεύθερου ανταγωνισμού²² (Berend, 2009, σ.40).

Η επικράτηση του καθεστώτος της ελεύθερης οικονομίας άρχισε να αμφισβητείται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου έγινε επιστροφή στον προστατευτισμό, τον κρατικό παρεμβατισμό και είσοδος σε ένα σύστημα ελεγχόμενης αγοράς. Παράλληλα, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, άρχισε να αναδύεται το ιδεώδες του κράτους πρόνοιας μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικής αλληλεγγύης. Ωστόσο, η αλλαγή πλεύσης προς το συντηρητισμό δεν άργησε να κάνει την εμφάνισή της, αλλάζοντας εκ νέου το τοπίο σε σχέση με τον κρατικό παρεμβατισμό. Το πρόταγμα της Νέας Δεξιάς τη δεκαετία του 1970²³, το οποίο εκφράστηκε με την άνοδο της Margaret Thatcher ²⁴ στη Μεγάλη Βρετανία, και του Ronald Reagan στις ΗΠΑ, ανέδειξε τις προσπάθειες για τον συνδυασμό της ελεύθερης οικονομίας και του ισχυρού κράτους. Ο νεοφιλελευθερισμός, όπως ονομάστηκε η νέα, εκσυγχρονισμένη μορφή της πολιτικής οικονομίας (Heywood, 2006, σ.82), αποτέλεσε την εκφρασμένη εναντίωση των οπαδών της Κεϋνσιανής θεωρίας περί κρατικού παρεμβατισμού, όπως είχε αναδυθεί μετά την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης του 1930 (Harvey, 2005, σ.20), και έφερε μια αλλαγή στην ταξική εξουσία, αναδύοντας πλέον νέους φορείς εξουσίας, όπως τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων (Harvey, 2005, σ.31).

Άρρηκτα συνδεδεμένη με τη λογική του καπιταλισμού είναι η επιτακτική ανάγκη για επέκταση (Foster, 2002), η οποία διευκολύνεται από νεοφιλελεύθερες ιδεολογίες και πολιτικές. Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε παρατηρηθεί η επεκτατική κίνηση των καπιταλιστικών κεφαλαίων, η οποία αναπτύχθηκε με την

²²Όπως ορίζει η εν λόγω θεωρία, το ατομικό συμφέρον, δηλαδή το κέρδος που αποκομίζει κάποιος από την παραγωγή αγαθού, έχει ως αποτέλεσμα την «κοινωνικά επιθυμητή χρήση των ανθρώπινων και φυσικών πόρων», όπως αναφέρεται στο Bowles, S., & Edwards, R. (2011). *Κατανοώντας τον Καπιταλισμό*. Gutenberg, σ.123.

²³Η μεγάλη πετρελαϊκή κρίση το 1973, η οποία κλόνισε την οικονομία λόγω της αύξησης της τιμής του πετρελαίου εξαιτίας της σύστασης του Οργανισμού Εξαγωγών Πετρελαιοπαραγωγών Χωρών (OPEC), δημιούργησε ένα κύμα αμφισβήτησης στην ικανότητα των κυβερνήσεων να ρυθμίσουν την κρίση. Οι κυβερνήσεις της Δύσης τότε άρχισαν να αγκαλιάζουν νεοφιλελεύθερες τακτικές, περιορίζοντας τον παρεμβατισμό της κυβέρνησης στην οικονομία, στο Bakan, J. (2004). *The Corporation. The Pathological Pursuit of Profit and Power*. Free Press, σ. 238.

²⁴Ο επονομαζόμενος Θατσερισμός, αναφέρεται στην ιδεολογία του δόγματος «ελεύθερη αγορά – ισχυρό κράτος» που υιοθετήθηκε από την Margaret Thatcher, και πρόκειται για τη βρετανική εκδοχή του πολιτικού προγράμματος της Νέας Δεξιάς, όπως αναφέρεται στο Heywood, A. (2006). *Εισαγωγή στην πολιτική*. Πόλις, σ. 589. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Green (2002, σ.23), ο Θατσερισμός, ως αντίληψη για το άνοιγμα των αγορών και την ισχυροποίηση του κράτους, προϋπήρχε της εκλογής της Thatcher ως προέδρου του συντηρητικού κόμματος, ήδη από τη δεκαετία του 1950.

εμφάνιση του Ιμπεριαλισμού. Η εξαγωγή εμπορευμάτων αποτέλεσε τροχοπέδη στην περαιτέρω ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, και έτσι άρχισε να κυριαρχεί σταδιακά η εξαγωγή κεφαλαίων σε ολόένα και μεγαλύτερο αριθμό χωρών. Η παγκόσμια πλέον διαδικασία του Ιμπεριαλισμού, χωρίζει τον κόσμο στις μεγάλες καπιταλιστικές χώρες, ενώ αυξάνει όλο και περισσότερο την εξάρτηση των μικρών, μη αναπτυγμένων χωρών, από τις ισχυρότερες χώρες²⁵ (Βρανίτσκι, 2008, σ.458).

Κατά την Arendt (1976, σ.xviii) ο Ιμπεριαλισμός ήταν η ενδεικτικότερη περίπτωση πολιτικής εξουσίας, ο οποίος χαρακτηρίζεται από ένα ανευ ορίων κυνήγι κέρδους, ικανό να καταστρέψει ολόκληρη την υδρόγειο²⁶. Η λογική του Ιμπεριαλισμού, η οποία στηρίχτηκε στην ιδεολογία ότι η επέκταση είναι το παν, και η οποία ήταν εφικτή με την ολόένα και περισσότερη συσσώρευση εξουσίας, συντέλεσε ριζικά στη διαμόρφωση μιας νέας ομάδας ανθρώπων με εξουσία: τους επιχειρηματίες²⁷ (Arendt, 1976, σ.144). Κατά την Ιμπεριαλιστική εποχή, η φιλοσοφία της εξουσίας έγινε η φιλοσοφία των ελιτ (ό.π, σ.144) και η επιχείρηση μετατράπηκε στον πιο σημαντικό παγκόσμιο θεσμό, ο οποίος άρχισε να καθορίζει ολόένα και μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ζωής. Η επιχείρηση για τον Bakan (2004, σ.11-13), άρχισε να κατέχει τη θέση που είχαν οι μοναρχίες και η Εκκλησία σε παλαιότερες εποχές, ενώ ο λόγος της επικράτησης της εδώ και τρεις αιώνες αποδίδεται στο γεγονός πως, ως μορφή επιχειρηματικής δράσης, συνδυάζει το κεφάλαιο και την οικονομική δύναμη αμέτρητων ανθρώπων.

²⁵Σύμφωνα με τον Λένιν, ο Ιμπεριαλισμός αντικατέστησε τον ελεύθερο καπιταλιστικό ανταγωνισμό με τα καπιταλιστικά μονοπώλια, μέσα από βίαιες αντιθέσεις και συγκρούσεις. Ο επεκτατισμός του Ιμπεριαλισμού εκφράστηκε με την αύξηση των αποικιών κατά την περίοδο που ακολούθησε, όπως αναφέρεται στο Βρανίτσκι, Π. (2008). *Ιστορία του Μαρξισμού*. Τόμος Α'. Οδυσσέας. Για την Ρόξα Λούζεμπουργκ, ο καπιταλισμός χρειάστηκε για την αναπαραγωγή του πρόσθετες αγορές, πρώτες ύλες και εργατικό δυναμικό. Ένα «τρίτο πρόσωπο», που βρισκόταν στις αγροτικές περιφέρειες και οι οποίες ονομάστηκαν «τρίτος κόσμος» βλ. Υρί, L. (2024). Rosa Luxemburg. Στο E. N. Zalta, U. Nodelman (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, και Berend, I.T. (2009). *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου Αιώνα*. Gutenberg, σ.53.

²⁶Για την Arendt (1976, σ.125), ο επεκτατισμός ήταν ο κεντρικός πολιτικός σκοπός του Ιμπεριαλισμού. Η επέκταση συνδεόταν με μια μόνιμη διεύρυνση της βιομηχανικής παραγωγής και των οικονομικών συναλλαγών, όπως επίσης και με την αύξηση στην παραγωγή αγαθών τα οποία θα καταναλώνονται. Το αποικιακό κέρδος ήταν απαραίτητο, καθώς οι ευκαιρίες επένδυσης στη Μεγάλη Βρετανία μειώνονταν, και η τεχνολογία γινόταν ολόένα και πιο αναχρονιστική (Hobson όπως αναφέρεται στο Berend, 2009, σ.52).

²⁷Ο Ιμπεριαλισμός εμφύσησε στο μυαλό του επιχειρηματία την ιδέα ότι η εξουσία που οργανώθηκε για την ανάδυσή του, είναι και εκείνη που θα γεννήσει ακόμα περισσότερη εξουσία, όπως αναφέρεται στο Arendt, H. (1976). *Origins of totalitarianism*. A Harvest Book Harcourt Brace & Company, σ.144.

Σήμερα ο καπιταλισμός έχει μερικά χαρακτηριστικά που τον διαφοροποιούν από την παλαιότερη μορφή του. Τα θεμέλια του πηγάζουν ασφαλώς από την εμπορευματοποίηση του κεφαλαίου και την επιδίωξη κέρδους, ωστόσο ο ευέλικτος χαρακτήρας του τον έχει κάνει ιδιαίτερα ανθεκτικό στις προκλήσεις των οικονομικών κρίσεων και των νέων αλλαγών. Ο σύγχρονος καπιταλισμός χαρακτηρίζεται ως «υπερκαπιταλισμός» (supercapitalism) (Reich, όπως αναφέρεται στο Carrington et al. 2015, σ. 242), και συνεπάγεται την είσοδο της οικονομικής δύναμης σε κάθε τομέα της ζωής, προσφέροντας τη δυνατότητα στους ανθρώπους να επενδύσουν και να καταναλώσουν, αποδυναμώνοντας την ίδια στιγμή τις μορφές συλλογικής ζωής και τους δημόσιους φορείς, και αυξάνοντας έτσι τις ανισότητες. Είναι επίσης ένας διεθνής καπιταλισμός, ο οποίος επιβάλλεται με διαδικασίες ιδιωτικοποίησης, εμπορευματοποίησης, μαζικοποίησης και παγκοσμιοποίησης (White & Heckenberg, 2014, σ. 32).

Η καπιταλιστική ανάπτυξη σαφώς μπορεί να προκαλέσει ποικίλες επιπτώσεις. Για κάποιους, ο καπιταλισμός δημιουργεί τις οικολογικές συνθήκες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε οικονομική κρίση του συστήματος (O'Connor, 1998), καθώς η συνειδητοποίηση του μεγέθους της αυτοκαταστροφής του δεν προβλέπεται να γίνει εγκαίρως (Foster, 2002). Από την άλλη πλευρά, κάποιοι θεωρούν πως θα προσαρμοστεί και θα ανταπεξέλθει σε οτιδήποτε απειλήσει τις κερδοσκοπικές του επιδιώξεις, όπως για παράδειγμα οι περιβαλλοντικές απειλές, και θα συνεχίζει να αντιστέκεται στις φωνές που απαιτούν ένα καλύτερο περιβάλλον (Dickens, 2002), ενώ άλλοι κρίνουν πως τα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν θα είναι ικανά για να οδηγήσουν το καπιταλιστικό σύστημα σε κατάρρευση (Magdoff, 2002). Ανεξαρτήτως του θετικού ή αρνητικού πρόσημου που αποδίδεται στην κριτική του καπιταλισμού, είναι αναντίρρητο ότι από την εμφάνισή του, ήδη από την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης, προκάλεσε βαθιές οικολογικές και κοινωνικές μεταβολές με μακροχρόνιες συνέπειες.

1.3. Το εγκληματολογικό ενδιαφέρον του σύγχρονου οικονομικού συστήματος

Η έλευση μεγάλου όγκου πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα και η αναδυόμενη ανάγκη για έλεγχο μέσω του ποινικού συστήματος κατά την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης, έστρεψε την προσοχή στη μεγάλη μερίδα της εργατικής

τάξης. Ιδωμένη μέσα από το πρίσμα του «υπολείμματος», οι κατώτερες και φτωχότερες βαθμίδες πολιτών αποτέλεσαν το κέντρο εστίασης του αναπτυσσόμενου ποινικού συστήματος (Λάζος, 2011). Ήδη από την αυγή του, το ανερχόμενο και μετέπειτα ηγεμονικό, οικονομικό μοντέλο, που ξεπήδησε από τα σπάργανα των καπιταλιστικών αξιών, συμπορεύτηκε με τον έλεγχο της εγκληματικότητας και την εγκληματοποίηση συμπεριφορών. Για αρκετούς θεωρητικούς, και πολύ περισσότερο τους κριτικούς εγκληματολόγους, η πραγματικότητα που έχει δημιουργηθεί έχει οδηγήσει σε έναν ηγεμονικό λόγο της αγοράς, η οποία αποτελεί ένα είδος κουλτούρας (Taylor όπως αναφέρεται στο Λάζος, 2007, σ.239). Κατά' αυτόν τον τρόπο, μπορεί να αναδειχθεί ότι, η «ελεύθερη αγορά»²⁸, που αποτελεί και την αιχμή του δόρατος για το καπιταλιστικό ιδεώδες, έχει αποτελέσει από μόνη της ένα γόνιμο πεδίο μελέτης για την εγκληματολογική σκέψη.

Το ιδεώδες της ελευθερίας που συνοδεύει την αγορά, αποδίδεται από τον Harvey (2005, σ.37) ως ελευθερία της επιχείρησης²⁹. Η έμφαση σε αυτή την ελευθερία, για τον ίδιο, εξηγεί γιατί ο νεοφιλελευθερισμός έχει γίνει τόσο αυταρχικός και αντιδημοκρατικός. Η ίδια η φιλελευθεροποίηση της αγοράς έχει αποτελέσει, κατά τον Harcourt (2011, σ.30-31), την αρχή της επέκτασης του ποινικού συστήματος και συνάμα της επέκτασης των μαζικών φυλακίσεων³⁰. Η αγορά όριζε τα όρια στον οικονομικό τομέα, και όποιος τα παραβίαζε πέρναγε στη σφαίρα δράσης της κυβέρνησης, που ήταν επιφορτισμένη με την ποινική μεταχείριση³¹ (ό.π., σ.36). Ως ένα ισχυρό και κυρίαρχο σύστημα, η αγορά, έχει επηρεάσει βαθύτατα ακόμη και τον τρόπο

²⁸Για τον Harcourt (2011), η έννοια της «ελεύθερης αγοράς» είναι μια μυθοπλασία (fiction) και υποστηρίζει πως είναι αδύνατο να υπάρξει μια μη ρυθμιζόμενη αγορά.

²⁹Έχει υποστηριχθεί από τον Ritzer (2011, σ.602), ότι το νεοφιλελεύθερο κράτος ευνοεί τις ελίτ, επιτρέποντας τους να δρουν με το προσωπείο ότι είναι δημοκρατικές ενώ δεν είναι. Στην πραγματικότητα είναι βαθιά αντιδημοκρατική η δράση τους, και η ελευθερία είναι σε μεγάλο βαθμό περιορισμένη.

³⁰Το δόγμα του laissez-faire στα μέσα του 19ου αιώνα επέτρεψε ουσιαστικά στην κυβέρνηση να διασφαλίσει, μεταξύ άλλων, την εσωτερική τάξη και ασφάλεια των προσώπων, εισάγοντας κατά αυτό τον τρόπο την ένταξη της ποινικοποίησης και της τιμωρίας στην αποκλειστική ειδικότητα της κυβέρνησης, όπως αναφέρεται στο Harcourt, B. (2011). *The Illusion of Free Markets*. Harvard University Press, σ.37.

³¹Η αναφορά της φυσικής τάξης πέρασε από του Φυσιοκράτες και τη θεωρία του Beccaria περί τιμωρίας στη σκέψη του 19^{ου} αιώνα. Ο Harcourt (2011, σ.51) ονομάζει αυτή τη διαδικασία ως το «νέο ποινικό παράδειγμα». Στη σύντομη περίοδο από το 1756 έως το 1767, ο François Quesnay και οι Φυσιοκράτες εισήγαγαν την έννοια της φυσικής τάξης στον οικονομικό τομέα και υποστήριζαν ότι το εμπόριο αποτελούσε ένα αυτόνομο, αυτορρυθμιζόμενο σύστημα που δεν απαιτούσε εξωτερική παρέμβαση. Αυτή η αντίληψη της φυσικής τάξης θεμελίωσε τις θεωρίες τους για την οικονομική παραγωγή και τον πλούτο των εθνών, και κυριάρχησε στον οικονομικό τομέα ενισχύοντας την απαίτηση για μηδενισμό οποιασδήποτε παρέμβασης.

λειτουργίας των σωφρονιστικών δομών. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της μετάβασης από το απομονωτικό σωφρονιστικό σύστημα του 18ου αιώνα στο μικτό ή ωβούρειο σύστημα. Η ταχέως αναπτυσσόμενη βιομηχανική ανάπτυξη της εποχής δημιούργησε έντονες ανάγκες για εργατικά χέρια, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό καλύφθηκαν από το εργατικό δυναμικό των εγκλείστων, αλλάζοντας τα δεδομένα που ίσχυαν για τον τρόπο διαχείρισης του εγκλειστού πληθυσμού μέχρι τότε, έτσι ώστε να μειωθεί το έλλειμα σε εργατικό δυναμικό (Χαΐδου, 2002, σ. 41).

Κατά τον Harcourt (2011), η κύρια λειτουργία του ποινικού δικαίου σε μια καπιταλιστική κοινωνία, είναι να εμποδίζει τους ανθρώπους να παρακάμπτουν το σύστημα της αγοράς³². Η νεοφιλελεύθερη τιμωρία, όπως αναφέρει, διευκολύνει ορισμένους παράγοντες της αγοράς, ενισχύοντας έτσι την κοινωνική ανισότητα (Harcourt, 2011, σ.41). Η σύνδεση μεταξύ των νεοφιλελεύθερων πολιτικών των δυτικών κοινωνιών, και ο τιμωρητικός χειρισμός των φτωχότερων πληθυσμών και των ευάλωτων ομάδων, έχει υποστηριχθεί και μέσα από το έργο του Wacquant (2009). Σύμφωνα με τον ίδιο, η οικονομική ανισότητα ενισχύεται μέσα από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, οι οποίες στοχεύουν στην αυστηροποίηση των ποινών και στην αύξηση των φυλακίσεων, κυρίως, των κατώτερων κοινωνικών ομάδων³³. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Beck (1999, σ.6), η ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς αύξησε το επίπεδο της ανθρώπινης δυστυχίας.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι ένας φαινομενικά ανεξάρτητος προς την εγκληματοποίηση τομέας, όπως ο οικονομικός, έδρασε και δρα καταλυτικά τόσο στη δημιουργία κατηγοριών που εμπίπτουν στο έγκλημα, όσο και στον καθορισμό των μαζών που εμπλέκονται σε αυτό. Με άλλα λόγια, ο οικονομικός τομέας, έχει επιδράσει σημαντικά στις κοινές αντιλήψεις περί εγκλήματος και εγκληματικότητας. Η μελέτη της καταστροφής του περιβάλλοντος από τις επιχειρήσεις, δεν μπορεί να αφήσει εκτός τα περιστατικά κοινωνικής ανισότητας που πηγάζουν από τα γρανάζια του

³²Με άλλα λόγια, η αγορά είναι αποτελεσματική από μόνη της και δεν χρειάζεται κρατική παρέμβαση. Αυτό που ποινικοποιείται και τιμωρείται είναι η συμπεριφορά έξω από τον χώρο της εύτακτης αγοράς, που επιδιώκει να παρακάμψει την ελεύθερη ανταλλαγή. Εκεί, η κρατική παρέμβαση είναι απαραίτητη, νόμιμη και ικανή. Το κράτος έχει την ελευθερία να τιμωρήσει αυτούς που δεν «παίζουν» με τους κανόνες της αγοράς, αυτούς που δεν σέβονται την οικονομική ανταλλαγή. Για περισσότερα βλ. Harcourt, 2011, σ.38.

³³Ο ίδιος αναφέρεται στην ποινικοποίηση της φτώχειας (penalization of poverty), η οποία αποβλέπει στη διαχείριση των επιπτώσεων των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στο κατώτερο άκρο της κοινωνικής δομής των προηγμένων κοινωνιών, όπως αναφέρεται στο Wacquant, L. (2001). The Penalisation of Poverty and the Rise of the Neo-liberalism. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9: 401–412. Kluwer Academic Publishers.

οικονομικού συστήματος, εφόσον, όπως θα δούμε, η κοινωνική δικαιοσύνη κατέχει εξέχουσα θέση στην θεματική ατζέντα της Πράσινης Εγκληματολογίας. Όπως θα υποστηριχθεί, ένα μεγάλο μέρος της δράσης των επιχειρήσεων κατά του περιβάλλοντος αφήνει πίσω του θύματα, τα οποία, σε πληθώρα περιπτώσεων, βρίσκονται ήδη σε δυσμενείς θέσεις. Εκτός από τα ανθρώπινα θύματα, οι τραγικοί αποδέκτες της δράσης τους είναι και τα μη ανθρώπινα όντα, τα οικοσυστήματα και οι βιότοποι, η κατάσταση των οποίων έχει οξυνθεί μέσα από την επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας που προωθεί την εμπορευματοποίηση και την εκμετάλλευση της φύσης (White, 2002), ενώ ταυτόχρονα είναι και εκείνη που εγκληματοποιεί συμπεριφορές και τις στιγματίζει ως τέτοιες.

1.4. Η μετάβαση από τη νεωτερική στη (μέτα)νεωτερική κοινωνία

Η ανάδυση ενός νέου κόσμου, με σαφώς διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά σε σύγκριση με την περίοδο από την οποία ξεπήδησε, αφορά ένα σύνολο μετασχηματισμών, με τη φιλελεύθερη αντίληψη να αποτελεί το κυριότερο γνώρισμά του. Για τον Fukuyama (1989), ο όρος νεωτερικότητα χαρακτηρίζει εκείνη την περίοδο κατά την οποία, η φιλελεύθερη αντίληψη ήταν η κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, και η οποία αποτελεί το τελευταίο σημείο της ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας. Ο ίδιος την αποκαλεί και ως καπιταλιστική νεωτερικότητα, καθώς το κυριότερο γνώρισμα της το αντλεί από τον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής (Held, 2010).

Η μελέτη της νεωτερικής κοινωνίας, και της μεταξέλιξης της σε (μετα)νεωτερική, ύστερη ή δεύτερη, έχει αποτελέσει σημείο απόκλισης μεταξύ πολλών θεωρητικών των κοινωνικών επιστημών. Η κοινωνική μεταμόρφωση (Ritzer, 2012) και τα συστατικά στοιχεία που την απαρτίζουν, έχουν χωρίσει την κοινωνιολογική θεωρία σε δύο στρατόπεδα, μεταξύ εκείνων που υποστηρίζουν πως η κοινωνία είναι νεωτερική και εκείνους που θεωρούν πως η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μεταμοντέρνα κοινωνία. Η κεντρική διαφορά μεταξύ των δύο αντίθετων θεωριών σχετίζεται με τη συνέχεια ή ασυνέχεια μεταξύ των κοινωνικών μεταβολών που έχουν συντελέσει σε αυτό που αποκαλούμε σύγχρονη κοινωνία, εν αντιθέσει με την κοινωνία του περασμένου αιώνα (ό.π.).

Ο Giddens περιγράφει τη σύγχρονη κοινωνία ως «ριζοσπαστική», «ύστερη» ή «υψηλή» νεωτερικότητα. Παρομοιάζοντάς τη με το Jaggernaut, το μεγαθήριο που χαρακτηρίζει τη σημερινή κοινωνία, υπογραμμίζει ότι απαρτίζεται από τέσσερις κεντρικές διαστάσεις: τον καπιταλισμό, τον βιομηχανισμό, τη στρατιωτική ισχύ και τη συντονισμένη διοικητική εξουσία (Held, 2010, σ.59). Ο Habermas, ο οποίος έβλεπε επίσης μια σχέση συνέχειας μεταξύ των κοινωνικών μετασχηματισμών, και επηρεασμένος από το έργο του Marx και του Weber, βλέπει τη σύγχρονη κοινωνία μέσα από το πρίσμα της σκόπιμης ορθολογικής δράσης. Ο εξορθολογισμός οδήγησε, σύμφωνα με τον ίδιο, στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, καθώς και στη μεγιστοποίηση του ελέγχου της ζωής από την τεχνολογία (Ritzer, 2012, σ.219).

Για τους οπαδούς της ασυνέχειας μεταξύ της παλαιότερης και της σύγχρονης κοινωνίας, η μετανεωτερικότητα έχει διαδεχθεί τη νεωτερικότητα, καθώς ο σύγχρονος κόσμος είναι πολύ διαφορετικός. Η θεωρία της προσομοίωσης του Baudrillard (1983) εντάσσεται στο ρεύμα που βλέπει τη σύγχρονη κοινωνία ως τελείως διαφορετική από την προηγούμενη, και κατά την οποία δεν υπάρχει η πραγματικότητα, παρά μόνο όσα βιώνει το άτομο ως δέκτης μιας κατασκευασμένης πραγματικότητας (μιας προσομοίωσης, μιας υπερ-πραγματικότητας), η οποία όχι μόνο μιμείται, αλλά ορίζει και την αντίληψη μας για το πραγματικό. Στην υπερπραγματικότητα, τα σημάδια και τα σύμβολα υπερισχύουν του πραγματικού και τα άτομα αποσπώνται όλο και περισσότερο από τις αυθεντικές εμπειρίες. Ο Baudrillard υποστηρίζει ότι στις υπερπραγματικές κοινωνίες, οι άνθρωποι κατοικούν σε έναν κόσμο προσομοιώσεων, χωρίς γνήσιο νόημα ή ουσία. Υπό το πρίσμα των προσομοιώσεων αναλύει και ο Jameson τον σύγχρονο κόσμο, ο οποίος για τον ίδιο παρουσιάζεται ως επιφανειακός, ρηχός και ασυναίσθητος, ενώ μέσα στους κόλπους του, η καταστροφή και η πρόοδος συμπορεύονται ταυτόχρονα (Jameson όπως αναφέρεται στο Ritzer, 2012, σ. 132, 657).

Μια από τις πιο εξέχουσες θεωρίες ασυνέχειας, είναι η θεωρία της αναστοχαστικής νεωτερικότητας (reflexive modernization) του Beck. Για τον ίδιο, η «κλασική» (ή πρώτη) νεωτερικότητα εσώκλειε στους κόλπους της τον βιομηχανικό εκσυγχρονισμό, τον πλούτο, και πώς εκείνος κατανέμεται, ενώ η «ύστερη» (ή δεύτερη) νεωτερικότητα εσωκλείει τη διακινδύνευση, και ο προσανατολισμός της πλέον εστιάζει στην αποτροπή ή την ελαχιστοποίηση ενός επερχόμενου ή νομιζόμενου κινδύνου (Beck, 1999). Η πρόοδος και η αίσθηση ελέγχου, τα κύρια στοιχεία που χαρακτήριζαν την περίοδο της πρώτης νεωτερικότητας, υποβιβάστηκαν με την έλευση

διαδικασιών όπως η παγκοσμιοποίηση, ο ατομισμός (individualization), και οι παγκόσμιοι κίνδυνοι (global risks), μέσα από τις οικολογικές κρίσεις και τις διεθνείς αγορές (ό.π.). Τη δεύτερη αυτή νεωτερικότητα την ονομάζει «αναστοχαστική νεωτερικότητα» (reflexive modernization), και παρατηρεί ότι οι θεμέλιοι λίθοι της πρώτης, όπως το πρόταγμα του ελέγχου³⁴ και της ασφάλειας, πλέον υποβαθμίζονται και έρχονται στο προσκήνιο οι απρόβλεπτες πλέον επιπτώσεις της (Beck, 1999, σ. 2).

Είτε ως μετανεωτερικότητα (postmodernity), είτε ως ύστερη νεωτερικότητα (late modernity), είτε ως αναστοχαστική νεωτερικότητα (reflexive modernization), κάνουμε λόγο για μια εποχή κατά την οποία εμφανίζονται νέες μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, οι οποίες τη διαφοροποιούν από την προηγούμενη. Η οικουμενικότητα του κεφαλαίου, η ανάδυση του παγκόσμιου καπιταλισμού³⁵, η παγίωση καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων σε παγκόσμια κλίμακα, η επιρροή μέσα από τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και οι επιπτώσεις που έφεραν τόσο στο άτομο, όσο στο κοινωνικό σύνολο και το περιβάλλον, είναι σημάδια μιας νέας εποχής.

³⁴Η της ελεγχιμότητας όπως αναφέρει με τη λέξη «controllability», στο Beck, U. (1999). *World risk society*. Polity Press.

³⁵Η παγκοσμιοποίηση για τον Beck συνδέεται στενά με την οικονομία. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο κόσμος κυριαρχείται από την οικονομία, και γινόμαστε μάρτυρες της ανάδυσης της ηγεμονίας της καπιταλιστικής παγκόσμιας αγοράς και της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας που τη στηρίζει (Ritzer, 2011, σ.578). Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο παγκόσμιος καπιταλισμός, που επεκτείνεται σε όλα τα έθνη, συντελεί τόσο σε διαδικασίες υπερεθνικής ολοκλήρωσης όσο και σε διαδικασίες αποσύνθεσης, βλ. McGrew, A. (2010). Μια παγκόσμια κοινωνία; Στο S. Hall, D. Held, A. McGrew A. *Η νεωτερικότητα σήμερα* (σ.99-176). Σαββάλας, σ. 124.

Κεφάλαιο 2

2.1. Καταναλωτισμός: Το σχίσμα του ανθρώπου από τη φύση και η φύση ως προϊόν

Η αναζήτηση του κέρδους αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος της κοινωνικής αλλαγής που έφερε ο καπιταλιστικός τρόπος ανάπτυξης της οικονομίας, και κατ' επέκταση, της δυτικής κοινωνίας. Η μεταστροφή από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, προς την αναζήτηση κερδών μέσα από τη συνεχόμενη επένδυση του κεφαλαίου, δεν θα μπορούσε να φτάσει ποτέ στο αποκορύφωμα της χωρίς την κατασκευή αναγκών οι οποίες θα καλύπτονταν από τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες που αναδύονταν συνεχώς³⁶. Για τον Habermas (όπως αναφέρεται στο Bauman, 2008, σ.19), η εμπορευματοποίηση του κεφαλαίου και της εργασίας είναι ο λόγος ύπαρξης του καπιταλιστικού κράτους, και η αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας επιτελείται μέσα από συνεχόμενα επαναλαμβανόμενες συναλλαγές και αγοραπωλησίες³⁷. Η «φύση» της κατανάλωσης στον καπιταλισμό, σύμφωνα με τον White (2002:86), είναι αδιαχώριστη από τη φύση της παραγωγής, ενώ το τί καταναλώνεται και πώς καταναλώνεται προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται και εκτελείται η παραγωγή από τους κατόχους των μέσων παραγωγής. Έτσι λοιπόν, η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση από μια κοινωνία παραγωγών σε μια κοινωνία καταναλωτών (Bauman, 2008, σ.19)³⁸.

Το ενδιαφέρον στη μελέτη του καταναλωτισμού έγκειται στην ανάδυση ενός (μετα)νεωτερικού ανθρώπου, του καταναλωτή³⁹. Η ανάδυση ενός «μονοδιάστατου

³⁶Ο Simmel έβλεπε στον καταμερισμό της εργασίας, στην παραγωγή και στην κατανάλωση την τραγωδία του πολιτισμού και την πολιτισμική κρίση, για περισσότερα βλ. Αντωνοπούλου, Μ. (2008). *Οι κλασσικοί της Κοινωνιολογίας*. Σαββάλας.

³⁷Στις αγορές εμπορευμάτων εγγράφεται η ζωή των ατόμων, και ισχύουν τρεις κανόνες: 1) όλα τα προϊόντα προορίζονται για κατανάλωση από τους αγοραστές, 2) οι αγοραστές επιθυμούν να αγοράσουν προϊόντα τα οποία υπόσχονται να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες τους, 3) η τιμή που τελικά καταβάλει ο αγοραστής εξαρτάται από το πόσο αξιόπιστη είναι η υπόσχεση του προϊόντος ότι θα ικανοποιήσει τις ανάγκες του, καθώς και από την ένταση των επιθυμιών του, όπως αναφέρεται στο Bauman, Z. (2008). *Ζωή για κατανάλωση*. Πολύτροπον, σ.22.

³⁸Στο πρώιμο στάδιο της, η σύγχρονη κοινωνία κυριαρχείται από τους παραγωγούς και τα υλικά αντικείμενα που παράγουν σε υλικές δομές (εργοστάσια), ενώ η ύστερη νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από τους καταναλωτές (Bauman όπως αναφέρεται στο Ritzer, 2011, σ.563). Για τον Bauman (2000) στην εποχή της ρευστής νεωτερικότητας, ο ρόλος του καταναλωτή είναι εξέχουσας σημασίας για την προσωρινή ικανοποίηση, καθώς σε μια τέτοια κοινωνία τίποτα δεν επιτρέπεται να διαρκέσει για πολύ.

³⁹Ο Bauman (2008, σ.24) εξηγεί πως το μοντέλο σχέσης μεταξύ καταναλωτών και εμπορευμάτων έχει συντελέσει στην ανάπλαση των διαπροσωπικών σχέσεων. Το πρότυπο του καταναλωτή συμπυκνώνει όλες τις αρετές της νεωτερικότητας: την ορθολογικότητα, την αυτονομία, την ικανότητα αυτοπροσδιορισμού και της στιβαρής επιλογής.

ανθρώπου», όπως ονόμασε ο Marcuse τον άνθρωπο των σύγχρονων καπιταλιστικών και βιομηχανικών κοινωνιών, είναι προϊόν της καταναλωτικής κουλτούρας (Marcuse, 2002). Ο εν λόγω άνθρωπος, ζώντας στον παλμό των τεχνολογικών εξελίξεων των βιομηχανικά προηγμένων κοινωνιών, έχει μάθει να ενεργεί με τρόπους που συνάδουν με τη λογική της τεχνολογίας και της ανάπτυξης, χωρίς να διαμεσολείται στη σκέψη και στη δράση του η κριτική σκέψη, ή αλλιώς, η πολυδιάστατη σκέψη. Μέσα στο μονοδιάστατο χαρακτήρα της σκέψης του, η εναλλακτική σκέψη περιθωριοποιείται. Η αμφισβήτηση της καθεστηκυίας ιδεολογίας δεν συντελείται ποτέ, το άτομο βρίσκεται απασχολημένο μέσα στην αφθονία των καταναλωτικών ειδών, και έτσι δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσει και να αντιμετωπίσει σημαντικά κοινωνικά ζητήματα⁴⁰. Ο καταναλωτισμός, με τις ψευδείς ανάγκες και τον άκρατο υλισμό⁴¹, αποσπά την εστίαση του ανθρώπου από ζητήματα καίριας σημασίας, τον ωθεί σε μια απώλεια της πραγματικής του ταυτότητας⁴², και τον κρατά μέσα σε μια κουλτούρα από την οποία δεν μπορεί να ξεφύγει εύκολα.

Το πέρασμα σε μια καταναλωτική συμπεριφορά δεν προέκυψε μόνο από την ανάγκη κάλυψης της παραγωγικής προσφοράς. Η δομή μιας τέτοιας συμπεριφοράς αποτελεί μέρος μιας σταδιακής διαδικασίας που περιλαμβάνει όλους τους μηχανισμούς πειθάρχησης των ατόμων προς μια κατεύθυνση. Όπως αναφέρει ο Foucault (2011), η σύγχρονη κοινωνία είναι μια κοινωνία που πειθαρχεί τα σώματα, και μέσω αυτής της διαδικασίας, τα πειθήνια σώματα χάνουν ένα κομμάτι της ελευθερίας και της αυτονομίας τους. Μέσα στους μηχανισμούς πειθάρχησης και ελέγχου τα σώματα

⁴⁰ Συγκεκριμένα ο Marcuse (2002) θεωρεί πως αυτή η διαδικασία χαρακτηρίζεται από την απώλεια της πραγματικής ελευθερίας, καθώς το άτομο χτίζει την ταυτότητα του σύμφωνα με την επίδραση εξωτερικών παραγόντων πάνω του, και όχι μέσω της δικής του κριτικής σκέψης.

⁴¹ Για τον Ritzer (2011, σ.564) οι καταναλωτές επιθυμούν να αγοράσουν προϊόντα με μικρής διάρκειας ζωή, αναζητώντας το εφήμερο και το προσωρινό, μέχρι να αγοράσουν το επόμενο καινούργιο προϊόν.

⁴² Για τον Bauman, η κουλτούρα του καταναλωτισμού, όπως αναφέρει, χαρακτηρίζεται από τη διαρκή πίεση να είναι κανείς κάποιος άλλος. Μέσα σε αυτή την κουλτούρα, η ακόρεστη τάση του κόσμου προς κατανάλωση πυροδοτείται μέσα από την ταχύτατη απαξίωση των προηγούμενων προσφερόμενων αγαθών, και καλλιεργείται μια ορμή προς αναζήτηση νέων καταναλωτικών προϊόντων τα οποία υποκινούνται από την αγορά. Η «δυσαρέσκεια με τα παρελθοντικά προϊόντα και η αναζήτηση για νέα, υποσκάπτει μια βασική αλλαγή που συντελείται στο άτομο: την αλλαγή της ταυτότητας...η αποτίναξη του παρελθόντος, το νέο ξεκίνημα, ο αγώνας για αναγέννηση, είναι αυτά που προάγει η κουλτούρα του καταναλωτισμού» (Bauman, 2008, σ.130). Το ρευστό, μοντέρνο άτομο, όπως το ονομάζει, δεν έχει μια ταυτότητα δεδομένη και εξασφαλισμένη για πάντα. Η ταυτότητα γίνεται ανεξάντλητη πηγή κεφαλαίου, εφόσον το άτομο πλέον την ορίζει μέσα από τις καταναλωτικές του δραστηριότητες, βλ. Bauman, 2008, σ.143.

παραμένουν παραγωγικά και υπάκουα⁴³. Ο Foucault υποστήριξε πως αυτή η στροφή στον έλεγχο και την πειθάρχηση ξεπήδησε από τον 18^ο αιώνα και έπειτα, όπου και δόθηκε έμφαση στη δημιουργία «κανονικοποιήσεων», δηλαδή κανόνων και προτύπων που ορίζουν την «κανονική» και «επιτρεπτή» συμπεριφορά, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από το πρότυπο της συνεχούς επιτήρησης και του ελέγχου⁴⁴.

Στη σύγχρονη κοινωνία, η διατήρηση μιας συμβατικής συμπεριφοράς στηρίζεται στη δημιουργία ολοένα και αυξανόμενων καταναλωτικών επιθυμιών (Λαμπροπούλου, 2023, σ.195). Η μετάβαση του ατόμου (individual) στο διαιρετό (dividual) είναι μια σημαντική διαφορά που χωρίζει την κοινωνία της πειθάρχησης από την κοινωνία του ελέγχου όπως την ορίζει ο Deleuze (1992). Σύμφωνα με τον ίδιο, το αδιαίρετο του ατόμου, η μοναδικότητα της ταυτότητας του, αποτελεί γνώρισμα μιας άλλης εποχής. Το σημερινό άτομο απαρτίζεται από διάφορα επιμέρους στοιχεία, είναι διαιρετό, και έτσι οι μηχανισμοί ελέγχου μπορούν να δράσουν πάνω του καλύτερα. Έτσι λοιπόν το άτομο αντιμετωπίζεται ως ένα σύνολο πληροφοριών που μπορούν να αναλυθούν και να αποτελέσουν στόχους επιρροής των εκάστοτε εξωτερικών δυνάμεων (Deleuze, 1992).

Η μεγάλη επιτυχία του καταναλωτισμού είναι ότι βασίζεται στην ικανοποίηση του νέου, της νέας εμπειρίας, της νέας περιπέτειας. Αυτή η αποευαισθητοποίηση του ατόμου τονώνει την ανάγκη για αναζήτηση νέων, εντονότερων εμπειριών, η οποία τροφοδοτείται από τη συνεχή δημιουργία νέων προϊόντων (Λαμπροπούλου, 2023, σ.195). Κατά τον Campbell (2018), οι ρίζες του σύγχρονου καταναλωτισμού εντοπίζονται στη ρομαντική ηθική του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, η οποία εμφύσησε στο άτομο την αναζήτηση του νέου και του εξαιρετικού. Πρεσβευτής του ατομισμού, η ρομαντική ηθική, κατά τον ίδιο, προώθησε την αναζήτηση για προσωπική έκφραση και αυθεντικές εμπειρίες, που μπορούν να ικανοποιηθούν άμεσα από τη λειτουργία του

⁴³Ο Foucault δεν συνδέει την πειθαρχία αυτή με την παθητικότητα. Αντιθέτως, θεωρεί πως τα πειθήνια σώματα συμμετέχουν ενεργά στην πειθάρχηση τόσο του δικού τους εαυτού όσο και των άλλων, βλ. Foucault, M. (2011). *Η επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Πλέθρον.

⁴⁴Σύμφωνα με τον Deleuze (1992, σ.5), η κοινωνία του ελέγχου διαδέχτηκε την κοινωνία της πειθάρχησης και η μετάβαση από τη μια στην άλλη οφείλεται στη λειτουργία του χρήματος, αφού η πειθαρχία ανέκαθεν αναφερόταν στο κομμένο χρήμα που «κλειδώνει» τον χρυσό ως οικονομικό πρότυπο, ενώ ο έλεγχος σχετίζεται με κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες που διαμορφώνονται σύμφωνα με μια ισοτιμία που καθορίζεται από ένα σύνολο τυπικών νομισμάτων.

σύγχρονου καταναλωτισμού⁴⁵. Ο σύγχρονος καταναλωτισμός χαρακτηρίζεται από έναν ηδονιστικό προσανατολισμό και, εν τέλει, οι άνθρωποι αναζητούν την ευχαρίστηση και την απόλαυση μέσω της κατανάλωσης (ό.π.).

Εμβαθύνοντας στον καταναλωτισμό, μπορούμε να εντοπίσουμε σημαντικά στοιχεία της ατομικής δράσης και του ψυχισμού, που είναι χρήσιμα για την περαιτέρω μελέτη του σύγχρονου ανθρώπου, ο οποίος βρίσκεται μέσα στον κυκεώνα των εξελίξεων των περιβαλλοντικών καταστροφών⁴⁶. Αυτό όμως που κρίνεται ως σημαντικό στην κριτική για τον καταναλωτισμό, είναι το γεγονός ότι στο επίκεντρο της λογικής του, μπορεί να ανιχνευτεί μια πολιτική κουλτούρα που δεν αμφισβητεί ή δεν κρίνει ως προβληματικό το γεγονός ότι η συνεχής επέκταση της κατανάλωσης αγαθών θα επιφέρει σημαντικές συνέπειες, και ειδικά στο περιβάλλον (White & Heckenberg, 2014:31). Η δράση των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της αύξησης της κερδοφορίας τους, αποτελεί έναν από τους κυριότερους εξωτερικούς παράγοντες που επιδρούν ενισχυτικά στην καταναλωτική κουλτούρα. Ένα τεράστιο ποσοστό της προπαγάνδας των επιχειρήσεων μέσω των διαφημιστικών καμπανιών, είναι επί της ουσίας μια προσπάθεια για δημιουργία αναγκών, γεγονός που για τον Chomsky (2011, σ.200), εντοπίζεται σε πρακτικές που ξεκινούν ήδη από την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης.

Είτε ως οικονομική δραστηριότητα, είτε ως μια πολιτιστική ή κοινωνική διαδικασία, η κατανάλωση αποτελεί έναν τεράστιο πόλο ανισότητας, τόσο κοινωνικής όσο και περιβαλλοντικής. Η ταχέως αναπτυσσόμενη καταναλωτική μανία του αναπτυγμένου κόσμου, προκαλεί αλυσιδωτές ενέργειες, που η κάθε μια με τη σειρά της επηρεάζει αρνητικά τόσο το οικοσύστημα όσο και το περιβάλλον. Το παράδειγμα της κατανάλωσης και της παραγωγής της σοκολάτας είναι πολύ χαρακτηριστικό για

⁴⁵Κατά τον ίδιο, ο σύγχρονος καταναλωτισμός βασίζεται στην εμπορευματική χρήση της φαντασίας και της επιθυμίας. Ο σύγχρονος καταναλωτής δεν αγοράζει αγαθά μόνο για την πρακτική τους χρήση, αλλά και για την φαντασιακή ολοκλήρωση που πιστεύει ότι μπορεί να αντλήσει χρησιμοποιώντας τα. Οι διαφημιστικές εταιρείες εκμεταλλεύονται αυτή την φαντασιακή χρήση των αντικειμένων προωθώντας εικόνες και ιδέες που διεγείρουν την επιθυμία, βλ. Campbell, C. (2018). *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Palgrave Macmillan.

⁴⁶Για τον Chomsky (2001, σ.99), οι άνθρωποι ενδεχομένως να ήταν καλύτερα ή να αισθάνονταν καλύτερα χωρίς όλα αυτά που καταναλώνουν, και διακρίνει μεταξύ οικονομικής υγείας (economic health) και ανθρώπινης, με γνώμονα την κατανάλωση. Αν η οικονομική ευημερία, «υγεία», μετρηθεί με βάση τα κέρδη, τότε μια τόσο εκτεταμένη κατανάλωση είναι υγιής, ενώ αντίθετα, αν μετρηθεί η κατανάλωση σύμφωνα με τις επιπτώσεις της στους ανθρώπους, ιδίως μακροπρόθεσμα, αναδεικνύεται ως εξαιρετικά επιβλαβής και ανθυγιεινή.

να περιγράψει την επιρροή των επιχειρήσεων στην καταναλωτική δράση των ατόμων, αλλά και το πώς αυτή επηρεάζει το περιβάλλον. Καθοδηγώντας τις καταναλωτικές ανάγκες με την καλλιέργεια ψευδών αναγκών, ο κόσμος των επιχειρήσεων προωθεί την κατανάλωση προϊόντων σε συγκεκριμένες επετειακές ημέρες του χρόνου, στις οποίες υπολογίζει ότι θα αποδοθούν υπέρογκα κέρδη. Η γιορτή του Αγίου Βαλεντίνου αποτελεί μια τέτοια περίπτωση, η οποία καλύπτει μια μεγάλη γκάμα του αγοραστικού κοινού σε όλο τον κόσμο, από μικρές ή μεγάλες ηλικίες, και σε όλα τα φύλα. Σε έρευνα της National Retail Federation (Watts, 2024) τον Ιανουάριο του 2024 για την κατανάλωση ειδών την ημέρα του Αγίου Βαλεντίνου, οι υπολογισμοί των καταναλωτών για το έτος 2024, μεταξύ των ηλικιών 25-34, αναμενόταν να φτάσει στο 62%⁴⁷, με το 57% του συνόλου του δείγματος να δείχνει προτίμηση στην κατανάλωση γλυκισμάτων (Shahbandeh, 2024). Σύμφωνα με στοιχεία της WWF (2017), την εβδομάδα του Αγίου Βαλεντίνου καταναλώνονται 58 εκατομμύρια λίβρες σοκολάτας μόνο στην Αμερική.

Ενώ η κατανάλωση σοκολάτας έχει αυξηθεί με αλματώδεις ρυθμούς, πυροδοτώντας την ανάγκη για καλλιέργεια κακάο στις χώρες παραγωγής του, η ανταπόκριση σε αυτού του είδους τη ζήτηση έχει προκαλέσει μια από τις πιο μεγάλες οικολογικές καταστροφές. Οι ειδικοί εκτιμούν ότι το 70% της παράνομης αποψίλωσης των δασών της Αφρικής σχετίζεται με την καλλιέργεια κακάο (WWF, 2017), ενώ οι καλλιεργητές στην Αφρική, στην οποία καλλιεργείται το 70% της παγκόσμιας παραγωγής κακάο, για μπορέσουν να ανταποκριθούν στην αυξημένη ζήτηση, προχωρούν σε «καθαρισμό» των τροπικών δασών για να φυτέψουν νέα δέντρα κακάο, αντί να επαναχρησιμοποιήσουν την ίδια γη.

Η παγκόσμια βιομηχανία σοκολάτας και ο υπερκαταναλωτισμός έχουν συμβάλει σε ανησυχητικό βαθμό στην αύξηση της αποψίλωσης των δασών στη Δυτική Αφρική, και ειδικά σε προστατευμένες περιοχές της Ακτής Ελεφαντοστού⁴⁸, στις

⁴⁷ Σε άλλη έρευνα σχετικά με την αναμενόμενη κατανάλωση σοκολάτας, το ποσό των Αμερικάνων υπολογίστηκε στο 92%, όπως αναφέρεται στο Ledbetter, R. (2024, February 13). How Valentine's Day is brought to you by American business. *U.S. Chamber of Commerce*. <https://www.uschamber.com/economy/how-valentines-day-is-brought-to-you-by-american-business>.

⁴⁸ Η Ακτή Ελεφαντοστού χάνει τα δάση της με ταχύτερο ρυθμό από οποιαδήποτε άλλη αφρικανική χώρα, ενώ τα τροπικά της δάση πλέον καλύπτουν λιγότερο από το 4%, όπως αναφέρεται στο MaClean, R. (2017, September 13) Chocolate industry drives rainforest disaster in Ivory Coast. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2017/sep/13/chocolate-industry-drives-rainforest-disaster-in-ivory-coast>.

οποίες εκτιμάται πως η κάλυψη των δασών έχει μειωθεί σε ποσοστό μεγαλύτερο του 80%, και οι οποίες παράγουν το 40% της παγκόσμιας παραγωγής κακάο (MaClean, 2017). Υπολογίζεται πως το 70% παράγεται από 2 εκατομμύρια αγρότες, σε μια ζώνη που εκτείνεται από τη Σιέρα Λεόνε έως το Καμερούν, με την Ακτή Ελεφαντοστού και τη Γκάνα να είναι οι δύο μεγαλύτεροι παραγωγοί στον κόσμο, και συνάμα τα μεγαλύτερα θύματα της αποψίλωσης των δασών. Οι επιπτώσεις μιας τόσο εκτεταμένης καταστροφής, κάνουν σενάρια, όπως ο ολοκληρωτικός αφανισμός των δάσων και της βιοποικιλότητας που βρίσκεται σε αυτές τις περιοχές, δυστοπικά αλλά ταυτόχρονα αρκετά πιθανά, αν η αυξανόμενη ζήτηση για σοκολάτα δεν σταματήσει έγκαιρα⁴⁹. Συγκεκριμένα, υπολογίζεται πως μέχρι το 2030 δεν θα έχει απομείνει κανένα δάσος στην περιοχή αν δεν αναχαιτιστεί η ολοένα και αυξανόμενη ζήτηση για κακάο (MaClean, 2017). Το παραπάνω είναι ακόμα πιο κρίσιμο, αν αναλογιστεί κανείς τους στόχους που τέθηκαν στην Διάσκεψη για την Κλιματική Αλλαγή των Ηνωμένων Εθνών το 2023, κατά την οποία η μείωση των εκπομπών άνθρακα τέθηκε στις άμεσες προτεραιότητες των κρατών, μια μείωση που δεν θα μπορέσει να υλοποιηθεί χωρίς την ζωτική συμβολή των δασών στη Γη.

Η καταναλωτική επανάσταση στην οποία έχει επέλθει ο κόσμος, γέρνει μόνο από τη μια πλευρά της ζυγαριάς. Η οξύμωρη πτυχή της μελέτης της παραγωγής κακάο δείχνει την άσχημη πλευρά της ανισότητας, εφόσον οι ντόπιοι είναι τόσο φτωχοί που δεν θα μπορούσαν ποτέ να αντέξουν οικονομικά μια μπάρα σοκολάτας (MaClean, 2017). Οι καλλιεργητές που κάνουν την παράνομη δουλειά, είναι εκείνοι που συνεχίζουν να ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, σε αντίθεση με τις επιχειρήσεις που κερδοσκοπούν μέσα σε από αυτή τη διαδικασία, και οι οποίες προωθούν μια εικόνα «ευθύνης». Η παράνομη καλλιέργεια οδηγεί με τη σειρά της τους εμπόρους κακάο να πωλούν σε πολυεθνικές τους σπόρους που καλλιεργούνται, με αποτέλεσμα το παράνομο προϊόν να αναμιγνύεται με «καθαρούς» κόκκους στην αλυσίδα εφοδιασμού. Από την άλλη πλευρά, για την ενίσχυση της δημόσιας εικόνας των πολυεθνικών εταιρειών στον χώρο της παραγωγής σοκολάτας, όπως η Mars και η

⁴⁹ Η απώλεια των δασών, και κατ' επέκταση των ενδιατημάτων των οργανισμών που βρίσκονται εκεί, απειλεί σοβαρά τα είδη με αφανισμό, όπως αναφέρεται στο Higonnet, E., Bellantonio, M., & Hurowitz, G. (2017). *Chocolate's dark secret. Mighty*. https://mightyeearth.org/wp-content/uploads/2017/09/chocolates_dark_secret_english_web.pdf, σ. 7.

Nestlé⁵⁰, έχουν δημοσιευτεί ανακοινώσεις από υψηλά ιστάμενα στελέχη τους, που μιλούν για τη δέσμευση τους ως προς την αντιμετώπιση του προβλήματος της αποψίλλωσης και της καταστροφής των περιοχών αυτών (Mufson, 2019).

Στο πλαίσιο της ανισότητας που συνδέεται με τον τρόπο προώθησης της κατανάλωσης, ο Chomsky (2001) παρατηρεί πως μόνο τα εύπορα κοινωνικά στρώματα ή εκείνοι που είναι ικανοί για δαπάνη πόρων έχουν την τάση να καταναλώνουν, καθώς οι ίδιες οι καταναλωτικές ανάγκες έχουν δομηθεί κυρίως γύρω από προϊόντα που απευθύνονται σε ένα κοινό με πόρους διαθέσιμους προς δαπάνη, ενώ αντίθετα αφήνεται μια ολόκληρη μερίδα «μη έχοντων» στο περιθώριο της κατανάλωσης, η οποία κατανάλωση είναι παντελώς αδιάφορη προς τις δικές τους ανάγκες. Στην κοινωνία των καταναλωτών, όπως την ονομάζει ο Baudrillard (1998, σ.32), τα καταναλωτικά αγαθά παρουσιάζονται ως αξιοποίηση της δύναμης, και ζώντας μέσα σε αυτή, οι ανερχόμενες γενιές δεν κληρονομούν απλώς αγαθά, αλλά το φυσικό δικαίωμα στην αφθονία (affluence). Για τον ίδιο, η πρόοδος της αφθονίας, δηλαδή της κατοχής ολοένα και περισσότερων αγαθών, ατομικών και συλλογικών ανέσεων, συνοδεύτηκε από όλο και πιο σοβαρές «περιβαλλοντικές οχλήσεις» (environmental nuisances) που είναι συνέπεια, αφενός, της βιομηχανικής ανάπτυξης και της τεχνολογικής προόδου, και αφετέρου, των ίδιων των καταναλωτικών δομών (Baudrillard, 1998, σ.39).

Το παράδειγμα της παραγωγής κακάο για την κάλυψη των καταναλωτικών αναγκών που προκύπτουν από την ζήτηση σοκολάτας είναι ένα από τα πολλά παραδείγματα κατά τα οποία ο καταναλωτισμός αποδεικνύεται καταστροφικός. Τα δεδομένα που αφορούν άλλα είδη κατανάλωσης, όπως εκείνα που είναι ζωικής

⁵⁰Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προβολή της περιβαλλοντικής πολιτικής ενάντια στον αφανισμό των δασών, όπως αναφέρεται στο Nestlé. (n.d). *What is Nestlé doing to source deforestation-free key ingredients?* <https://www.nestle.com/ask-nestle/environment/answers/nestle-deforestation>.

προέλευσης, δηλαδή το κόκκινο κρέας⁵¹, τα πουλερικά⁵² ή τα ψάρια⁵³, κρύβουν από πίσω τους ιστορίες ανείπωτης φρίκης και κακομεταχείρισης, οι οποίες θα έπρεπε να μας προβληματίζουν, τόσο για τη βιαιότητα τους, όσο και για την κανονικοποίηση τους και την συχνότητα με την οποία λαμβάνουν χώρα.

Τα παραδείγματα των καταστάσεων ανισότητας που επιφέρει ο σύγχρονος τρόπος κατανάλωσης βρίθουν. Η χρήση των πόρων, και η συνεπακόλουθη αυξημένη κατανάλωση, που έχει οδηγήσει στον διπλασιασμό της χρήσης ενέργειας, αλλά και κάθε εμπορευματικού είδους, δεν είναι ισομερώς κατανεμημένη στον κόσμο (Giddens, 2002, σ.687). Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, ο Giddens περιγράφει εύστοχα την ποσοτική αποτύπωση αυτής της ανισομέρειας. Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ενώ ανήκουν στο 5% του παγκόσμιου πληθυσμού, καταναλώνουν το 40% των παγκόσμιων πόρων, με το μεγαλύτερο μέρος της κατανάλωσης να προκαλείται τεχνητά και χωρίς να σχετίζεται με τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων, πυροδοτώντας παράλληλα τις καταστάσεις ανισότητας (ό.π.).

2.2. Η ανάδυση της κοινωνίας της διακινδύνευσης και οι επιπτώσεις της στην καταστροφή του περιβάλλοντος

Η βιομηχανική «έκρηξη» ήταν ικανή να συντελέσει σε σπουδαίες αλλαγές αναφορικά με τη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου όπως τον ξέρουμε σήμερα. Η τεχνολογική πρόοδος και η ταχύτατη εξέλιξη του βιομηχανικού τομέα προκάλεσαν

⁵¹Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των αγελάδων που θανατώνονται ετησίως αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ εκτιμάται πως μόνο το 2018 θανατώθηκαν 300 εκατομμύρια. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, τα ζώα υφίστανται αδιανόητες συνθήκες κακοποίησης, όπως αναφέρεται στο Sinergia Animal. (n.d). *How are cows slaughtered and do cows feel pain during slaughter?* <https://www.sinergiaanimalinternational.org/single-post/how-are-cows-slaughtered#:~:text=After%20stunning%2C%20cows%20are%20hung,method%20of%20killing%20called%20exsanguination.>

⁵²Τα πουλερικά, όπως τα κοτόπουλα, θεωρούνται από τα πιο κακοποιημένα ζώα στον πλανήτη, και υπολογίζεται ότι μόνο στις ΗΠΑ, θανατώνονται ετησίως 9 δισεκατομμύρια, ενώ 305 εκατομμύρια θηλυκά χρησιμοποιούνται για τα αυγά, όπως αναφέρεται στο PETA (n.d.). *Chickens used for food.* <https://www.peta.org/issues/animals-used-for-food/factory-farming/chickens/>.

⁵³Η περίπτωση της υπεραλίευσης αποτελεί μια από τις κυριότερες απειλές για τη ζωή στους ωκεανούς. Η αυξημένη κατανάλωση ψαριών, μπορεί να οδηγήσει σε μεγάλες μεταβολές του θαλάσσιου οικοσυστήματος, όπως για παράδειγμα έχει προκύψει με την κατανάλωση του τόνου. Η αύξηση της κατανάλωσης του, η οποία έχει πυροδοτήσει την αλιεία, ευθύνεται και για τον τραυματισμό ή τη θανάτωση 650.000 θαλάσσιων θηλαστικών, με κυριότερα από αυτά τα δελφίνια, όπως αναφέρεται στο Ebersole, R. (2021, March 10). *How 'dolphin safe' is canned tuna, really?* *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/animals/article/how-dolphin-safe-is-canned-tuna>.

ριζικές μεταβολές στην κοινωνία, η οποία, ερχόμενη σε ρήξη με τον νεωτερικό της εαυτό, πλέον διακατέχεται από την ανάγκη αντιμετώπισης των κινδύνων που ελλοχεύονται στην τεχνολογική, βιομηχανική και οικονομική ανάπτυξη. Έτσι λοιπόν, στη σύγχρονη εποχή, η βιομηχανία και οι παρενέργειές της, παράγουν ένα ευρύ φάσμα επικίνδυνων, ακόμη και θανατηφόρων, συνεπειών για την κοινωνία, και ως αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης, για τον κόσμο ως σύνολο (Ritzer, 2011). Αυτοί οι κίνδυνοι αποτέλεσαν το σημείο τομής της μετάβασης από τη βιομηχανική προς μια μετα-βιομηχανική κοινωνία, και είναι το κέντρο βάρους της ανάλυσης του Γερμανού κοινωνιολόγου Ulrich Beck, στη θεωρία του για τη λεγόμενη «κοινωνία της διακινδύνευσης» (risk society⁵⁴) (Beck, 1999).

Η έννοια της κοινωνίας της διακινδύνευσης αναφέρεται σε μια μεταβαλλόμενη κοινωνία, όπου οι παραδοσιακές βεβαιότητες της βιομηχανικής εποχής αντικαθίστανται από νέες μορφές αβεβαιότητας και κινδύνων, εξαιτίας της τεχνολογικής και οικονομικής προόδου που κινητοποιείται κυρίως με την επιδίωξη του πλούτου (Λαμπροπούλου, 2023, σ.74, Ritzer, 2011, σ.557). Οι βασικοί θεσμοί της νεωτερικότητας, σύμφωνα με τον Beck (2006), όπως η επιστήμη, οι επιχειρήσεις και η πολιτική, που υποτίθεται ότι εγγυώνται τον ορθολογισμό και την ασφάλεια, δεν νοούνται πλέον μόνο ως μέσα διαχείρισης κινδύνου, αλλά και ως πηγές κινδύνου. Η διακινδύνευση έφερε στη σύγχρονη εποχή τη συνειδητοποίηση της ανεξέλεγκτης και πανταχού παρουσίας ριζικής αβεβαιότητας στον κόσμο. Όλοι οι παραπάνω φορείς πλέον γίνονται μέρος του προβλήματος που υποτίθεται ότι είναι ικανοί να λύσουν⁵⁵ (Beck, 2006, σ.338). Ο Giddens (1999), συμφωνεί με τον Beck για τις παγκόσμιες επιπτώσεις των κινδύνων και τον απρόβλεπτο χαρακτήρα τους, και τους χωρίζει σε εκείνους που σχετίζονται με τις φυσικές καταστροφές, και εκείνους οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι και προκαλούνται από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Ο ίδιος θεωρεί πως οι κατασκευασμένοι κίνδυνοι συνδέονται στενά με την παγκοσμιοποίηση, η οποία βρίσκεται πέρα από τον έλεγχο μας (Ritzer, 2011).

⁵⁴ Η έννοια του ρίσκου (risk) σύμφωνα με την Λαμπροπούλου (2023, σ.75) συνδέεται με το όφελος που αναμένουμε να αποκτήσουμε παίρνοντας το.

⁵⁵ Αυτό σημαίνει ο όρος «αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός» (reflexive modernization), ότι δηλαδή δεν ζούμε σε έναν μεταμοντέρνο κόσμο, αλλά σε έναν πιο σύγχρονο κόσμο. Δεν είναι η κρίση, αλλά η νίκη της νεωτερικότητας, που, μέσα από τις λογικές των ακούσιων και άγνωστων παρενεργειών, υπονομεύει βασικούς θεσμούς της πρώτης νεωτερικότητας, όπως αναφέρει ο Beck (2006, σ.338).

Επιπλέον, η διακινδύνευση στη σύγχρονη εποχή δεν είναι τοπικά και χρονικά συγκεκριμένη. Ο Beck (1999) χρησιμοποιεί το παράδειγμα του πυρηνικού ατυχήματος για να αναδείξει τη φύση των σύγχρονων κινδύνων και τη διασπορά τους σε παγκόσμια κλίμακα. Το ξέσπασμα ενός πυρηνικού ατυχήματος σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία θα μπορούσε να επηρεάσει πολλά άλλα έθνη, εκτός από εκείνο στο οποίο ξέσπασε (χωρική διάσταση⁵⁶), ενώ ταυτόχρονα θα μπορούσε να προκαλέσει γενετικές επιπτώσεις, ικανές να επηρεάσουν τις μελλοντικές γενιές⁵⁷ (χρονική διάσταση). Έτσι λοιπόν, στην κοινωνία της διακινδύνευσης, διαφορετικοί μεταξύ τους πολιτισμοί⁵⁸, σε διαφορετικούς τόπους, μοιράζονται τις ίδιες προκλήσεις εξαιτίας της παγκόσμιας κλίμακας των κινδύνων (1999, σ.3).

Η διακινδύνευση λοιπόν είναι ένα φαινόμενο παγκόσμιο, γεγονός που καθιστά την αλληλεξάρτηση μεταξύ των εθνών ακόμα πιο έντονη για την αντιμετώπιση της (Giddens, 2002, σ.690). Η νέα παγκόσμια αλληλεξάρτηση σημαίνει ότι τα προβλήματα που εγείρονται δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με εθνικές πολιτικές μόνο, αλλά κυρίως, μέσω μορφών διεθνούς συνεργασίας (Beck, 2006, σ.336). Όπως θα παρουσιαστεί στο δεύτερο μέρος της εργασίας, διεθνείς συνθήκες και πρωτόκολλα συμμόρφωσης σε περιβαλλοντικές πολιτικές έχουν κάνει την εμφάνισή τους ήδη από τη δεκαετία του 1990, προσανατολισμένες σε μια διεθνή συνεργασία για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής καταστροφής. Παρατηρείται επίσης, πως η

⁵⁶ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως είναι τόσο τοπική όσο και παγκόσμια. Ο πολύ περιεκτικός όρος *glocal*, περιγράφει αυτή ακριβώς τη διαδικασία. Όρος του Robertson (*glocalization – glocal*) δηλώνει τη σχέση μεταξύ του παγκόσμιου και του τοπικού, και μεταξύ του καθολικού (*universal*) και του συγκεκριμένου (*particular*). Ο παγκόσμιος μετασχηματισμός περιλαμβάνει όχι μόνο διαδικασίες της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας και ομογενοποίησης από πάνω προς τα κάτω, αλλά εξίσου σύνθετες διαδικασίες διακρατικής συνδεσιμότητας, πολιτισμικής αλλαγής και αντίστασης από κάτω προς τα πάνω, όπως αναφέρεται στο Franko-Aas, K. (2010). *Global Criminology*. Στο E. McLaughlin & T. Newburn (eds.), *The Sage Handbook of Criminological Theory*, (427-446). SAGE Publications Ltd., σ. 429.

⁵⁷ Οι μελέτες που ακολούθησαν μετά το ατύχημα στο πυρηνικό εργοστάσιο Chernobyl, έδειξαν συσχέτιση μεταξύ της εξάπλωσης της ραδιενέργειας που απελευθερώθηκε με τα ποσοστά αύξησης του καρκίνου του θυροειδούς αδένος στις επόμενες γενιές, βλ. περισσότερα στο Greshko, M. (2021, April 22). Children born to Chernobyl survivors don't carry more genetic mutations. *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/science/article/children-born-to-chernobyl-survivors-dont-carry-more-genetic-mutations>. Μέσα στο διάστημα 1992-2000, τα περιστατικά με καρκίνο του θυροειδούς αυξήθηκαν ραγδαία, ειδικά στα παιδιά μεταξύ των ηλικιών 0-18 (4.000 περιστατικά που παρατηρήθηκαν σε χώρες όπως η Ρωσία, η Ουκρανία και η Λευκορωσία) σύμφωνα με το Acar H., Cakabay B., Bayrak F., & Evrenkaya T. (2011). Effects of the chernobyl disaster on thyroid cancer incidence in Turkey after 22 years. *International Scholarly Research Network, ISRN Surgery*. 1-3.

⁵⁸ Ο Beck (1999, σ.3) κρίνει πως η παγκόσμια κλίμακα των κινδύνων στην εποχή της διακινδύνευσης έχει ενώσει τους δυτικούς με τους μη δυτικούς πολιτισμούς.

διακινδύνευση, εν γένει στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, έχει αποτελέσει σημαντική παράμετρο της ενωσιακής αντεγκληματικής πολιτικής. Η άρση των συνοριακών ελέγχων, όπως για παράδειγμα με τη συνθήκη Σέγκεν, που είχε ως στόχο τη δημιουργία μιας κοινής εσωτερικής αγοράς χωρίς σύνορα, θεωρήθηκε ως πηγή διακινδύνευσης εξαιτίας του φόβου για αύξηση της διασυνοριακής εγκληματικότητας (Νικολόπουλος, 2019).

Οι προαναφερόμενες εξελίξεις οδηγούν σε μια *prima facie* παράδοξη κατάσταση. Η εποχή της διακινδύνευσης και της ανασφάλειας για τους επικείμενους κινδύνους διακατέχεται από την ειρωνεία ότι δεν γνωρίζουμε επί της ουσίας τί είναι αυτό που δεν γνωρίζουμε⁵⁹. Οι κίνδυνοι που εμφιλοχωρούν μέσα σε ένα τεχνολογικό επίτευγμα ή ένα βιομηχανικό προϊόν δεν μπορούν να υπολογιστούν εύκολα εν τη γενέσει τους. Η ειρωνεία του κινδύνου εδώ συνίσταται στο ότι ο ορθολογισμός, δηλαδή η εμπειρία του παρελθόντος, δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι μπορούμε να ελέγξουμε τον κίνδυνο, αλλά η καταστροφή προκύπτει τελικά από αυτό που δεν γνωρίζουμε και δεν μπορούμε να υπολογίσουμε (Beck, 2006, σ.330). Ο παγκόσμιος κίνδυνος είναι μια απρόβλεπτη και απρόσωπη δύναμη, που πυροδοτεί γεγονότα στα οποία η πρόβλεψη είναι αδύνατη, και για τον λόγο αυτό, η αντιμετώπιση του θα πρέπει να οργανωθεί σε παγκόσμια κλίμακα (ό.π.,σ.340). Το παράδειγμα των ψυκτικών υγρών εδώ είναι ενδεικτικό, καθώς αποτέλεσε έναν παγκόσμιο κίνδυνο που δεν μπορούσε κανένας να προβλέψει ότι θα συνέβαλε στην υπερθέρμανση του πλανήτη (ό.π., σ.330). Οι σύγχρονοι κίνδυνοι κρύβουν μέσα τους μια αλυσίδα απρόβλεπτων δευτερογενών επιπτώσεων, ικανές να οδηγήσουν σε περιβαλλοντικές αλλαγές, που μπορούν να απειλήσουν εκ θεμελίων την ύπαρξη της ανθρωπότητας.

Η διακινδύνευση ωστόσο δεν σημαίνει καταστροφή, αλλά προσμονή της καταστροφής. Οι κίνδυνοι βρίσκονται σε λανθάνουσα μορφή παντού, και «γίνονται» πραγματικοί όταν πλέον παίρνουν τη μορφή των καταστροφών, υπάρχοντας κυρίως μέσα από τη λειτουργία των ΜΜΕ⁶⁰. Ο Beck διέκρινε τρία είδη κινδύνων. Το πρώτο αφορά τους τεχνολογικούς και βιομηχανικούς κινδύνους που σχετίζονται με την

⁵⁹Στην κοινωνία αυτή, έρχονται σε σύγκρουση δυο αρκετά αντιφατικές φιλοσοφίες κινδύνου: η φιλοσοφία του *laissez-faire* (κάτι είναι ασφαλές, εφόσον δεν έχει αποδειχθεί επικίνδυνο) και η φιλοσοφία της προφύλαξης (*precaution*) (τίποτα δεν είναι ασφαλές εφόσον δεν έχει αποδειχτεί ακίνδυνο), όπως αναφέρεται στο Beck, U. (2006). *Living in a world risk society. Economy and society*, 35,3, 329-345, σ.337.

⁶⁰Ο Beck (2006, σ.332) εξηγεί πως χωρίς τις τεχνικές οπτικοποίησης, χωρίς συμβολικές μορφές, χωρίς μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι κίνδυνοι δεν είναι τίποτα απολύτως.

οικολογική καταστροφή εξαιτίας της επιδίωξης πλούτου. Το δεύτερο αφορά τους κινδύνους που σχετίζονται άμεσα με τη φτώχεια και τη σύνδεση της με το περιβαλλοντικό πρόβλημα. Και το τρίτο, με τους κινδύνους που αφορούν τα πυρηνικά, βιολογικά και χημικά όπλα μαζικής καταστροφής σε περίπτωση πολέμου (Beck, 1999, σ.34 και 1996, σ.14). Ωστόσο, και τα τρία είδη έχουν ως κοινό την από-εδαφικοποίηση, και έτσι εκδηλώνονται σε τρία επίπεδα: το χωρικό (spatial) το οποίο υπερβαίνουν οι κίνδυνοι καθώς επηρεάζουν πολλά έθνη, το χρονικό (temporal) εφόσον η επίδραση των κινδύνων μπορεί να έχει αρνητικά αποτελέσματα όχι μόνο τώρα αλλά και στο μέλλον, και το κοινωνικό (social) που εκδηλώνεται μέσα από κρίσεις λόγω των αρνητικών τους συνεπειών (Beck, 2006, σ.334).

Ο Beck εξηγεί επίσης τη μετάβαση από την πρώτη νεωτερική κοινωνία σε μια δεύτερη, μέσα από την αλλαγή των όρων της σύγκρουσης στο πλαίσιο της διακινδύνευσης. Έτσι λοιπόν η σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, η ταξική σύγκρουση, γίνεται πλέον σύγκρουση μεταξύ των πολιτισμών της διακινδύνευσης (the clash of risk cultures) (Beck, 1999). Για τον ίδιο, η νέα αυτή σύγκρουση είναι ένα ζήτημα ζωής και θανάτου που αφορά δυνάμει όλα τα έθνη, καθώς οι κίνδυνοι της δεύτερης νεωτερικότητας σχετίζονται με ζητήματα που είναι κεντρικά για την ηθική και την φυσική επιβίωση της ανθρωπότητας (Beck, 2006, σ.337). Φυσικά, μέσω αυτής της σύγκρουσης, τίθεται και το ζήτημα της ανισότητας ενόψει της έκθεσης στον κίνδυνο. Έτσι λοιπόν για τον Beck, η ανισότητα στην έκθεση του κινδύνου πηγάζει από τη δράση των ισχυρών, η οποία μεγιστοποιεί τους κινδύνους για τους αδύναμους, ελαχιστοποιώντας τους για τους ίδιους⁶¹ (Beck, 2006, σ.333). Κατά συνέπεια, εγείρονται ζητήματα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, εφόσον η διακινδύνευση δεν είναι «ουδέτερη» και φαίνεται να επηρεάζει με τις επιπτώσεις της δυσανάλογα τις πιο αδύναμες ομάδες (White, 2008).

Η διακινδύνευση είναι μια πολυδιάστατη οντότητα που ενσωματώνει πολλά στοιχεία. Η αντιμετώπιση της ως προς την καταστροφή του περιβάλλοντος χρειάζεται να επικεντρωθεί κυρίως στην αρχή της πρόληψης (precautionary principle) για τη μείωση των περιβαλλοντικών βλαβών (White, 2008, σ.54). Ο κόσμος μπορεί να αντιμετωπίσει αυτές τις προκλήσεις είτε με άρνηση, είτε με απάθεια είτε με αλλαγή όπως υποστηρίζει ο Beck (2006, σ.331). Για τον ίδιο, το σοκ του κινδύνου αποτελεί μια

⁶¹ Στην παγκόσμια κοινωνία κινδύνου οι δυτικές κυβερνήσεις ή οι ισχυροί οικονομικοί παράγοντες ορίζουν κινδύνους για τους άλλους, βλ. Beck, 2006, σ.333.

ιδανική συνθήκη για μια νέα αρχή, μια νέα διασυνοριακή δράση, η οποία θα είναι η «κοσμοπολίτικη στιγμή» της παγκόσμιας κοινωνίας κινδύνου (Beck, 2006 και 2014, σ.85). Αντίστοιχα, και ο Giddens (1999) βλέπει πως η διαχείριση του κινδύνου, ειδικά στην περίπτωση της οικολογικής απειλής, μπορεί να οδηγήσει τους ανθρώπους είτε στη μοιρολατρία είτε στην ενεργή δράση.

Η θεωρία της διακινδύνευσης του Beck προσφέρει ένα πλαίσιο για την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνιών που αντιμετωπίζουν νέες μορφές ανθρωπογενών, και σχεδόν ανεξέλεγκτων κινδύνων. Όπως αναφέρει ο ίδιος *«η έννοια της κοινωνίας της διακινδύνευσης είναι συνδεδεμένη με την περιορισμένη ελεγχιμότητα των κινδύνων που έχουμε δημιουργήσει για τους εαυτούς μας»* (Beck, 1999, σ.6). Το εξηγηματικό σχήμα της διακινδύνευσης στη σύγχρονη εποχή προσφέρει γόνιμο έδαφος για την κατανόηση της επιδείνωσης του περιβάλλοντος. Σε όρους κοινωνικής ανισότητας, οι κίνδυνοι που συνδέονται με το περιβάλλον, όπως αναφέρθηκε, φαίνεται να πλήττουν περισσότερο τις φτωχότερες περιοχές του κόσμου (Beck, 1996, σ.14)⁶². Η ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας της διακινδύνευσης μας δείχνει πως η κατανομή των κινδύνων, όπως και ο πλούτος, τηρούν το πρότυπο της τάξης, αλλά αντίστροφα: ο πλούτος συσσωρεύεται στην κορυφή ενώ οι κίνδυνοι στο κάτω μέρος της κοινωνικής βαθμίδας (Beck, 1992, σ.35). Ενώ η φτώχεια προσελκύει μια *«ατυχή αφθονία κινδύνων»*, ο πλούτος μπορεί να αγοράσει και να εξασφαλίσει την ασφάλεια και να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο (Beck, 1992). Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ίδιο ισχύει και σε επίπεδο εθνών. Τα πλούσια έθνη μπορούν να απωθήσουν πολλούς κινδύνους, ενώ τα φτωχά στέκονται ανήμπορα μπροστά στις επιπτώσεις των καταστροφών της διακινδύνευσης. Ωστόσο, κανένας δεν μπορεί να είναι εντελώς ασφαλής στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Το «φαινόμενο μπούμερανγκ», όπως το αποκαλεί ο Beck (1992, σ.37), μας δείχνει πως οι ίδιοι κίνδυνοι που παράγονται, επιστρέφουν πίσω στα κέντρα παραγωγής τους, καθώς φαινόμενα που προκαλούνται από την καταστροφή του περιβάλλοντος άμεσα ή έμμεσα επηρεάζουν τους πάντες. Οι παραπάνω αλληλένδετες διαδικασίες μας δείχνουν πως η διακινδύνευση φαίνεται να λειτουργεί ενισχυτικά στη διατήρηση τόσο της κοινωνικής όσο και της περιβαλλοντικής ανισότητας, ενώ παράλληλα οι επιπτώσεις της δεν έχουν μόνο ανθρώπινα θύματα.

⁶²Ο Beck (1999, σ.5) αναφέρει χαρακτηριστικά πως *«ο πρώτος νόμος της περιβαλλοντικής διακινδύνευσης είναι ότι η ρύπανση ακολουθεί τους φτωχούς»*.

2.3. Η καταστροφή του περιβάλλοντος υπό το πρίσμα της άρνησης

Στοιχειοθετώντας παραπάνω ορισμένους από τους πιο σημαντικούς πυλώνες της σύγχρονης εποχής, τεκμαίρεται κανείς, πως τα οικολογικά προβλήματα αποτελούν ένα σύμπτωμα της (μετα)νεωτερικότητας, ο κίνδυνος και οι βαριές συνέπειες των οποίων μένει να έρθουν στο προσκήνιο. Ωστόσο, για την εποχή που διανύουμε, και λόγω των αυξημένων πιθανοτήτων για σοβαρές επιπτώσεις της καταστροφής του περιβάλλοντος, θα περίμενε κανείς πως η πίεση προς μια κατεύθυνση άμεσης παρέμβασης θα ήταν κυρίαρχη. Κι όμως, η αντίδραση του κόσμου φαίνεται να μην είναι η αναμενόμενη. Η στάση του κοινού για τα περιβαλλοντικά ζητήματα που ταλανίζουν την υδρόγειο επηρεάζεται από παράγοντες άρνησης, που είτε ενυπάρχουν και αναπαράγονται σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, είτε αποτελούν προϊόν κατευθυνόμενης προπαγάνδας.

Η άρνηση, ως μια ψυχολογική και κοινωνική κατάσταση που διακατέχει τα άτομα και τον τρόπο που αντιδρούν απέναντι στα γεγονότα, αποτελεί επίσης ένα είδος χειραγώγησης και αποπροσανατολισμού. Ζώντας σε μια εποχή που η καταστροφή της φύσης, η εξάντληση των πόρων, η κλιματική αλλαγή, η απειλή εξαφάνισης ειδών, και το ξέσπασμα πανδημίας με την εμφάνιση νέων ιών, είναι γεγονότα που γνωρίζουμε, ή σίγουρα έχουμε την δυνατότητα να γνωρίσουμε εις βάθος μέσω του διαδικτύου, δημιουργείται ένα εύλογο ερώτημα. Εφόσον η γνώση για τα φαινόμενα αυτά είναι πλέον παρούσα, γιατί δεν είναι η πλειοψηφία του κόσμου, ειδικά των πλέον αρμόδιων ή υπεύθυνων, εστιασμένη προς την άμεση αντιμετώπιση τους; Αντ'αυτού παρατηρείται, πως η ανθρωπογενής καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος και η οικολογική κρίση που έχει πλήξει τον πλανήτη, έχουν αποτελέσει αντικείμενο εσκεμμένης αλλά και συγκεκαλυμμένης άρνησης.

Η άρνηση είναι μια πολυδιάστατη έννοια, η οποία έχει αποτελέσει αντικείμενο ανάλυσης τόσο της Ψυχολογίας όσο και της Κοινωνιολογίας. Ο Cohen στο βιβλίο του «Καταστάσεις Άρνησης»⁶³, εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι και τα κράτη αντιδρούν απέναντι σε φαινόμενα θηριωδίας, ακραίας κρατικής βίας και ανελέητης ωμότητας. Κύρια εστίαση μέσα από τη θεωρία της άρνησης, είναι η μελέτη της απόθησης τέτοιων περιστατικών από τη μνήμη, σε τέτοιο βαθμό, ώστε η μνήμη –

⁶³Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πως ο ίδιος ορίζει ως άρνηση οτιδήποτε γνωρίζει το άτομο και ισχυρίζεται πως δεν γνωρίζει, όπως αναφέρεται στο Cohen, S. (2021). *Καταστάσεις άρνησης. Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*. Τόπος, σ.40.

ατομική ή συλλογική – να «χάνεται» ή να μεταβάλλεται, με αποτέλεσμα η θυματοποίηση ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων να συνεχίζει να υφίσταται σε σημαντικό βαθμό (Cohen, 2021). Η θεωρία που ανέπτυξε ο Cohen, καταδεικνύει το πόσο «φυσιολογικά» ορισμένες κοινωνικές ομάδες κινδυνεύουν περισσότερο από άλλες να θυματοποιηθούν, αλλά ταυτόχρονα θέτει και το πολύ σημαντικό ζήτημα της μαρτυρίας τέτοιων περιστατικών θυματοποίησης, εξετάζοντας το κατά πόσο αυτή η ανοχή επιτρέπει τη διαιώνιση τέτοιων φαινομένων. Χαρακτηριστικά αναδεικνύει τις πολιτικές λήθης, συγκάλυψης, ανοχής ή και απόθησης τέτοιων γεγονότων από τη μνήμη, ως ένα ζήτημα εγκληματολογικού ενδιαφέροντος, εξετάζοντας την άρνηση αυτή όχι τόσο ως ένα ψυχολογικό ατομικό πρόβλημα, αλλά ως ένα πολιτικό ζήτημα (Βίδαλη όπως αναφέρεται στο Cohen, 2021, σ.17). Υπο το πρίσμα της άρνησης, ο Cohen εξηγεί το πώς σε γεγονότα που προκαλούν αποστροφή, οι πληροφορίες που προσλαμβάνονται από το κοινωνικό γίγνεσθαι καταγράφονται στο υποκείμενο, αλλά συγχρόνως απωθούνται, *«παραμερίζονται ή παρερμηνεύονται, με αποτέλεσμα οι γνωστικές, συναισθηματικές ή ηθικές τους επιπτώσεις να αποφεύγονται, ουδετεροποιούνται ή εκλογικεύονται»* (Cohen, 2021, σ.35).

Η σύγχρονη Ψυχολογία έχει εξετάσει επίσης την πολύπλοκη δράση της άρνησης στον ψυχισμό του ατόμου, στο οποίο δρουν ασυνείδητοι μηχανισμοί άμυνας, μέσα στους οποίους η επιλογή για τη μη έκθεση του εαυτού σε δυσάρεστες πληροφορίες λειτουργεί θετικά (Cohen, 2021, σ.39). Η άρνηση λοιπόν, ως μια ασυνείδητη διαδικασία, υπάρχει πράγματι για να μας προστατέψει από όλα όσα μας επιφύλασσε η είσοδος μας στην εποχή της διακινδύνευσης. Εντούτοις, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η διακινδύνευση και οι επιπτώσεις της είναι παγκόσμιες, και ακόμα πιο υψηλές και δυσβάσταχτες σε άτομα κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων με αυξημένο κίνδυνο θυματοποίησης. Υπό αυτό το πρίσμα, η άρνηση που συνδέεται με τη μη αποδοχή της γνώσης ενός συμβάντος σε παγκόσμια κλίμακα, όπως η κλιματική αλλαγή, αυξάνει τόσο τον κίνδυνο της καταστροφής, όσο και τον κίνδυνο της θυματοποίησης. Συγκεκριμένα κατά τον Beck, (2006, σ.330) η κατηγορηματική άρνηση της διακινδύνευσης μπορεί να οδηγήσει ακόμα ευκολότερα στην πραγματοποίηση των κινδύνων και των καταστροφών. Η άγνοια, ή η απώθηση της σκέψης ενός παγκόσμιου κινδύνου, προσθέτει, αυξάνουν την παγκοσμιοποίηση τους (ό.π.).

Οι καταστάσεις άρνησης μπορούν να εντοπιστούν και στη συντονισμένη δράση ορισμένων φορέων που επηρεάζουν τη κοινή γνώμη, όπως τα ΜΜΕ, ο πολιτικός και ο επιχειρηματικός λόγος κ.α. Η επιλεκτικότητα της παρουσιάσης ορισμένων γεγονότων ή η ουδετεροποίηση τους σε σημαντικά περιβαλλοντικά ζητήματα, συνιστούν συχνά φαινόμενα στην παρουσίαση του περιβαλλοντικού προβλήματος. Η ναρκισσιστική επιλεκτικότητα (narcissistic selectivity) όπως αναφέρει ο Beck (1999, 1996), είναι ένα χαρακτηριστικό της κοινωνίας της διακινδύνευσης, και περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι τείνουν να επιλέγουν με ποιους κινδύνους θα ασχοληθούν, με γνώμονα το προσωπικό και το εγωιστικό τους συμφέρον. Οι κίνδυνοι που δεν τους αφορούν άμεσα απουσιάζουν πλήρως από τα ενδιαφέροντα τους, και έτσι λοιπόν μερικοί κίνδυνοι ουδετεροποιούνται (Beck, 1996, σ.11). Η ουδετεροποίηση ωστόσο για τον Cohen (2021, σ. 96) δεν αποτελεί κυριολεκτική άρνηση, αλλά μια πολιτισμική ερμηνεία που ενθαρρύνει υποτονικές και παθητικές αποδοχές βίας, και εντάσσεται σε μια παραλλαγή της άρνησης, που μπορεί να εκφραστεί και με στάσεις ανεκτικότητας, κανονικοποίησης και συμβιβασμού.

Η επιλεκτικότητα εντοπίζεται και στη δράση των κρατών απέναντι στους κινδύνους, καθώς και σ' αυτή καθεαυτή την προβολή τους μέσω των ΜΜΕ. Η επιλεκτική δράση των ισχυρών κρατών σε ζητήματα που αφορούν μόνο τα δικά τους συμφέροντα είναι ενδεικτική της εγωιστικής επιλεκτικότητας και της ουδετεροποίησης με την οποία τα ίδια ανταποκρίνονται στις απειλές της παγκόσμιας κοινωνίας της διακινδύνευσης. Η προβολή των καταστροφικών αποτελεσμάτων του τυφώνα Ίρμα αποτελεί μια τέτοια περίπτωση. Τον Σεπτέμβριο του 2017 ο τυφώνας Ίρμα έπληξε το Μαϊάμι, τον Κόλπο του Μεξικού, την Καραϊβική και τις Μπαχάμες, αφήνοντας πίσω του ένα τεράστιο μέγεθος καταστροφής που υπολογίζεται σε θανάτους και εκτεταμένες υλικές καταστροφές (Klinger & O'Hara, 2018). Μόλις ξέσπασε, στο Μαϊάμι (μια από τις πιο δημοφιλείς τουριστικές περιοχές των ΗΠΑ) δόθηκαν οδηγίες εκκένωσης, και γρήγορα εγκατέλειψαν την περιοχή όσοι είχαν αυτοκίνητο ή κατάφεραν να χρησιμοποιήσουν τα λεωφορεία, αφήνοντας πίσω άτομα που δεν είχαν στην κατοχή τους αμάξι, ή δεν μπορούσαν να μετακινηθούν, ή παρέμειναν υπό την απειλή απόλυσης από επιχειρήσεις που ήθελαν να κερδοσκοπήσουν από την καταστροφή (Σκορδούλης, 2020, σ.90). Οι ανθρώπινες απώλειες και οι υλικές καταστροφές ήταν αντίστοιχες κλίμακας και στις υπόλοιπες περιοχές, με τους πιο αδύναμους να δέχονται τις πιο ολέθριες επιπτώσεις. Ενώ η κλιματική αλλαγή έχει αποδειχθεί ότι οφείλεται στην

υπερθέρμανση του πλανήτη, η οποία με τη σειρά της πυροδοτεί φαινόμενα όπως οι τυφώνες, και την Αμερική να έρχεται δεύτερη σε σειρά ως υπαίτια της υπερθέρμανσης (Tyson, Funk, & Kennedy, 2023), η προβολή του τυφώνα Ιρμα από τα αμερικάνικα ΜΜΕ τον ανέδειξε ως μια ακόμα φυσιολογική φυσική καταστροφή (Σκορδούλης, 2020, σ.188).

Τα ΜΜΕ και το διαδίκτυο αποτελούν επίσης σημαντικούς συμμάχους και των επιχειρήσεων για την ουδετεροποίηση μιας κατάστασης. Οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν αρκετά συχνά τη δύναμη των μέσων για να περάσουν τα μηνύματα που τους συμφέρουν, χειραγωγώντας τη κοινή γνώμη (Sykes & Matza, 1957). Προς αυτή την κατεύθυνση, η θεωρία των τεχνικών εξουδετέρωσης του Sykes και Matza, μπορούν να προσφέρουν το αναλυτικό υλικό που εξηγεί τη διαδικασία της ουδετεροποίησης των καταστροφών του περιβάλλοντος. Για εκείνους, οι τεχνικές εξουδετέρωσης βοηθούν το άτομο να διατηρήσει την αυτοεικόνα του, μειώνοντας την ενοχή του και δικαιολογώντας παράλληλα τις πράξεις του, οι οποίες μπορεί να είναι είτε εγκληματικές, είτε παραβατικές, είτε αποκλίνουσες (Sykes & Matza, 1957). Σύμφωνα με το θεωρητικό μοτίβο των τεχνικών αυτών, μπορούμε να παρατηρήσουμε στην αυτοεικόνα των υψηλά ιστάμενων, ή υπευθύνων μιας επιχείρησης, την άρνηση της βλάβης σε ορισμένες περιπτώσεις περιβαλλοντικής εκμετάλλευσης, οι οποίες υποκινούνται από το κέρδος. Το παράδειγμα της Arctic Ice είναι ενδεικτικό. Η εταιρεία ξεκίνησε τη διακίνηση πάγου, εκμεταλλεζόμενη αρχαίους παγετώνες της Γροιλανδίας, με σκοπό την πώληση του σε πολυτελή μπαρ στα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, με τον ισχυρισμό ότι αποτελεί καλύτερης ποιότητας πάγο από τον συμβατικό (Ellekrog, 2024). Η εταιρεία υπολογίζεται ότι έστειλε το πρώτο κοντέινερ το 2022, με 22 τόνους πάγου (Paddison, 2024), αλλά η δράση της μπορεί να εγείρει προβληματισμούς. Η κριτική που μπορεί να αναπτυχθεί είναι μεγάλη, και αφορά κυρίως τόσο την εμπορευματοποίηση ενός φυσικού πόρου αρκετά σημαντικού για τη διατήρηση της περιβαλλοντικής ισορροπίας, αλλά και το γεγονός ότι η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων που γίνεται με σκοπό το κέρδος προϋποθέτει μια διαδικασία που τόσο η συλλογή του πάγου, όσο και η μεταφορά του γίνεται με δαπάνη ορυκτών καυσίμων που συμβάλλουν στην όξυνση της κλιματικής αλλαγής. Το ενδιαφέρον ωστόσο έγκειται και στη δημόσια προβολή της εταιρείας, η οποία διατείνεται ότι τόσο ο πάγος της όσο και οι δραστηριότητες της είναι φιλικές προς το περιβάλλον (Patel, 2024, Arctic Ice, 2024).

Από τα παραπάνω μπορούμε να κατανοήσουμε πως τόσο η άρνηση, όσο και η ουδετεροποίηση, είναι χρήσιμα εργαλεία για την κατανόηση της αδράνειας ή της στοιχειώδους ενασχόλησης των κρατών και των επιχειρήσεων. Τόσο το κράτος όσο και ο επιχειρηματικός κόσμος χωρίς αυτά, είναι δυνατό να βρεθούν στο στόχαστρο κριτικών και επιθέσεων που θα πλήξουν τα συμφέροντα τους. Παρά ταύτα, ακόμα και στην περίπτωση αυτή, αμφότεροι μπορούν να προχωρήσουν σε τεχνικές αντεπίθεσης, καθώς οι κίνδυνοι είναι τα πιθανά πεδία μάχης (Beck, 2006, σ.340). Η άρνηση δείχνει να είναι η πιο λειτουργική στρατηγική, καθώς μέσω αυτής, η πληροφορία να μεν καθίσταται γνωστή (π.χ. κλιματική αλλαγή), αλλά οι συνέπειες της δεν αναγνωρίζονται (π.χ. κοινωνική ανισότητα) (Cohen, 1993).

Πιο διευρυμένη από την έννοια της άρνησης, αλλά ιδωμένη μέσα από το πρίσμα της κανονικοποίησης και της ουδετεροποίησης, είναι και η έννοια της ήσυχης συνείδησης όπως εκφράστηκε από τον Morin (2006). Ο ίδιος θεωρεί πως η Ευρώπη διακατέχεται από μια ήσυχη συνείδηση, από την οποία θα πρέπει να απαλλαγεί για να μπορέσει να αναγεννηθεί ο ανθρωπισμός (Morén, 2006, σ.115). Αυτή η ήσυχη συνείδηση είναι για εκείνον μια ψευδής συνείδηση. Αναλύοντας τις πιο μεγαλειώδεις βαρβαρότητες που συνέβησαν στον κόσμο, όπως το ολοκαύτωμα, τα γκούλαγκ, η Χιροσίμα, και οι διώξεις πολιτισμών, εξηγεί το πώς αυτή η βαρβαρότητα οφείλει να ενσωματωθεί στην ευρωπαϊκή μνήμη, για να μπορέσει να αντιμετωπιστεί. Η ενσωμάτωση της είναι σημαντική, γιατί μέσα από αυτή τη διαδικασία θα μπορέσουμε να την προσπεράσουμε και να αναδημιουργήσουμε τη δημοκρατία. Ο ίδιος εξηγεί αυτή τη διαδικασία μέσα από το σχήμα της διπλής συνείδησης, αφενός εκείνης που θα ενσωματώνει μέσα μας τη βαρβαρότητα, και αφετέρου εκείνης που θα παράγει τον ανθρωπισμό, τον οικουμενισμό και τη σταδιακή ανάπτυξη της πλανητικής συνείδησης, που ο ίδιος κρίνει ότι θα αποτελέσουν τα αντίδοτα αυτής της βαρβαρότητας (Morén, 2004, σ.115).

Οι καταστάσεις άρνησης αποτέλεσαν μεγάλο πεδίο διαμάχης ήδη από την πρώτη στιγμή που τα περιβαλλοντικά προβλήματα άρχισαν να μελετώνται και να δημοσιοποιούνται. Αν και στις μέρες μας η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή δεν αμφισβητείται, πριν από ορισμένες δεκαετίες η αμφισβήτηση εξαπολύθηκε με έντονους ισχυρισμούς από την πολιτική αρένα, αλλά και από την ευρύτερη κοινωνία. Ο διεθνής λόγος για την κρισιμότητα του περιβαλλοντικού ζητήματος άρχισε να γίνεται αισθητός ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του

1990, κυρίως μέσα από τη δράση της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Αλλαγή του Κλίματος (IPCC) το 1988, και τη σύμβαση-πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή το 1992. Εύλογα μπορεί να αναρωτηθεί κανείς, πώς είναι δυνατό, εφόσον η γνώση για την εκτεταμένη οικολογική καταστροφή είναι γνωστή εδώ και δεκαετίες, γιατί εκείνοι που μπορούσαν να αλλάξουν την κατάσταση δεν έκαναν κάτι έτσι ώστε να προλάβουμε τα χειρότερα. Η απάντηση σε αυτό το κεντρικό ερώτημα για την Oreskes κρύβεται επίσης στην άρνηση. Η άρνηση και η απόκρυψη της πραγματικής κατάστασης από τη μεριά των εταιρειών, ακόμα και όταν οι μεγάλες εταιρείες γνώριζαν για την κατάσταση, συντέλεσαν στη μη δράση (Oreskes, 2023, σ.60). Όχι μόνο επιχειρήσεις, αλλά και επιστήμονες, συντηρητικές δεξαμενές σκέψης και διάφορες ομάδες, εξαπέλυσαν «πόλεμο» ενάντια στον κυρίαρχο επιστημονικό λόγο που αποδείκνυε την επίδραση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην αλλαγή του κλίματος (Dunlap & McCright, 2011). Η κορύφωση της άρνησης έφτασε με το σκάνδαλο Climagate το 2009, όπου εκλάπησαν και δημοσιοποιήθηκαν χιλιάδες email από τη μονάδα κλιματικής έρευνας της ανατολικής Αγγλίας (University of East Anglia's Climatic Research Unit) (BBC, 2022). Η δράση αυτή είχε ως σκοπό την επίθεση στα αποτελέσματα της 4^{ης} έκθεσης αξιολόγησης της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Αλλαγή του Κλίματος (IPCC), υποστηρίζοντας πως εντοπίστηκαν λάθη και τονίζοντας παράλληλα τον μη αξιόπιστο χαρακτήρα της. Η κίνηση αυτή έπληξε τη δράση του IPCC, αλλά και των υπόλοιπων ερευνητικών κέντρων για την κλιματική αλλαγή σε όλο τον κόσμο, κρίνοντας τους επιστήμονες όχι μόνο για την αξιοπιστία των ερευνητικών τους πορισμάτων, αλλά και για τα κίνητρα τους (Pearce, 2010).

Η εσκεμμένη άρνηση αντιμετώπισε την καταστροφή του περιβάλλοντος ως μια ακόμα «δημόσια υστερία», και ενίσχυσε τη συστηματική προπαγάνδα από τις εταιρείες ως προς αυτή την κατεύθυνση. Συγκεκριμένα, έχει παρατηρηθεί πως εταιρείες που βρίσκονται στο στόχαστρο των περιβαλλοντικών πολιτικών, όπως η βιομηχανία ορυκτών καυσίμων, χρησιμοποιούν τη διάδοση παραπληροφόρησης σχετικά με την κλιματική αλλαγή για να αποτραπεί η δράση μιας περιβαλλοντικής πολιτικής που θα πήγαινε κόντρα στα συμφέροντα της. Μια από τις πρώτες ρήξεις της βιομηχανίας ήταν η κόντρα που εξαπέλυσε η εταιρεία ExxonMobil (μια από τις μεγαλύτερες εταιρείες πετρελαίου και φυσικού αερίου στον κόσμο) ενατίων των ίδιων της των επιστημόνων,

τη δεκαετία του 1970 και του 1980⁶⁴ (Oreskes, 2023:60). Μέλη της επιστημονικής της ομάδας προειδοποίησαν την εταιρεία για τους κινδύνους των προϊόντων τους σχετικά με την κλιματική αλλαγή⁶⁵, γεγονός το οποίο οδήγησε την εταιρεία να προχωρήσει σε εκστρατείες και καμπάνιες που καλλιεργούσαν τη δημόσια σύγχυση σχετικά με την κλιματική κρίση. Η ίδια εταιρεία αντιμετώπισε αγωγές σχετικά με την επίγνωση του περιβαλλοντικού κόστους των ορυκτών καυσίμων, ενώ κατηγορήθηκε επίσης στο Κογκρέσο των ΗΠΑ για τη διάδοση παραπληροφόρησης σχετικά με τις επιπτώσεις αυτές, τις οποίες και αρνήθηκε (Lynch, 2023, Rannard, 2023).

Η βιομηχανία ορυκτών καυσίμων εργάστηκε παράλληλα με ένα δίκτυο πολιτικά συντηρητικών και νεοφιλελεύθερων δεξαμενών σκέψης (neo-liberal think tanks) με μεγάλη απήχηση, έτσι ώστε να ενισχυθεί το μήνυμα της αμφιβολίας (Oreskes, 2023:61, Oreskes & Conway, 2023). Για τη διάδοση ενός «περιβαλλοντικού σκεπτικισμού» (environmental skepticism) πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξαν επίσης και τα λεγόμενα front groups, τα οποία προάσπιζαν τα συμφέροντα της βιομηχανίας ορυκτών καυσίμων (Dunlap & McCright, 2011, σ.145-146). Τα κίνητρα της «μηχανής άρνησης» (ό.π., σ.147) μπορεί να ποικίλουν, αλλά ειδικά στον τομέα της βιομηχανίας ορυκτών καυσίμων, το οικονομικό κίνητρο είναι κινητήρια δύναμη. Δεδομένης της ισχύς και της οικονομικής ευρωστίας της βιομηχανίας άνθρακα, οι καμπάνιες δυσφήμισης και αμφισβήτησης των επιστημονικών πορισμάτων με στόχο την άρνηση της κλιματικής αναπτύχθηκε με χαρακτηριστική ευκολία τη δεκαετία του 1990. Ο σκοπός της δράσης ήταν η υποβάθμιση της επιστημονικής βάσης για τη χάραξη πολιτικής για το κλίμα, αμφισβητώντας την πραγματικότητα και τη σοβαρότητα του προβλήματος κυρίως στα μάτια του κοινού. Μια από αυτές τις κινήσεις αποτέλεσε και ο Παγκόσμιος Συνασπισμός για το Κλίμα (GCC), που δημιουργήθηκε το 1989 ως αντίδραση στη δράση του IPCC, με στόχο την καταπολέμησή των στοιχείων που σχετίζονταν με την κλιματική αλλαγή, και την εναντίωση στην επικύρωση του πρωτοκόλλου του Κιότο. Μεγάλοι οικονομικοί παίκτες που βρίσκονταν πίσω από τη

⁶⁴Η επιστημονική κοινότητα πρότεινε τότε τη μείωση καύσης άνθρακα, προβλέποντας σε μια μελλοντική εξάλειψη της καύσης των ορυκτών καυσίμων, και ειδικά του άνθρακα ως κύριο ενεργειακό πόρο, όπως αναφέρεται στο McCarthy, A. (2023). Research shows that company modeled and predicted global warming with ‘shocking skill and accuracy’ starting in the 1970s. *The Harvard Gazette*. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2023/01/harvard-led-analysis-finds-exxonmobil-internal-research-accurately-predicted-climate-change/>.

⁶⁵Συγκεκριμένα το 1977 η επιστημονική ομάδα της Exxon Mobil προέβλεψε την αύξηση της τάξης των 0.2 βαθμών σε κλίμακα δεκαετίας.

δημιουργία της ήταν και οι κύριοι χορηγοί, όπως: εταιρείες πετρελαίου (ExxonMobil, Texaco και BP), κατασκευαστικές εταιρείες αυτοκινήτων (Chrysler, Ford και GM) βιομηχανικές ενώσεις όπως το American Petroleum Institute (API), το Επιμελητήριο Εμπορίου των ΗΠΑ και η Εθνική Ένωση Κατασκευαστών (Dunlap & McCright, 2011, σ.150).

Η δράση της προπαγάνδας της άρνησης φυσικά υποβοηθήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις και από τον χώρο της πολιτικής. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός πως οι κυβερνήσεις πολλές φορές έχουν στραφεί είτε εναντίον της περιβαλλοντικής πολιτικής είτε εναντίον του περιβάλλοντος εν γένει. Η θητεία του Donald Trump ως πρόεδρου της Αμερικής το διάστημα 2017-2021, αποτελεί ένα από τα πιο εξέχοντα σύγχρονα παραδείγματα. Μέσα σε 4 χρόνια που κατείχε τα πολιτικά ηνία της χώρας, η μόλυνση του αέρα και των υδάτων, η απειλή κατά της άγριας ζωής, και οι εκπομπές τοξικών χημικών αυξήθηκαν δραματικά. Υπολογίζεται πως καταπατήθηκε μεγάλος αριθμός περιβαλλοντικών μέτρων, αποδυναμώθηκαν οι προσπάθειες για τη μείωση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα από εργαστάρια παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας και της αυτοκινητοβιομηχανίας, ενώ προχώρησε σε ελαφρύνσεις των μέτρων προστασίας των υδροβιότοπων και εκείνων της απόρριψης επιβλαβών στοιχείων στο περιβάλλον από τα εργοστάσια, όπως ο υδράργυρος (Porovich et al., 2021). Άλλη μια καταστροφική πολιτική δράση αφορά τη θητεία του βραζιλιάνου προέδρου Bolsonaro. Ο ίδιος δεν έκρυψε ποτέ την αντι-περιβαλλοντική του ατζέντα από τα δημόσια φώτα, και την πρόθεση του να χρησιμοποιηθεί ευρύτατα το δάσος του Αμαζονίου. Υπολογίζεται πως σε διάστημα 3 ετών, η αποψίλωση του δάσους αυξήθηκε κατά 52,9%, ενώ οι πλούσιες σε βιοποικιλότητα περιοχές Cerrado και Pantanal⁶⁶ κατακρεουργήθηκαν, έτσι ώστε να ανοιχτεί χώρος για φυτείες σόγιας και αγροκτήματα βοοειδών (Gonzaga, 2022). Μέσα στο διάστημα της πολιτικής του δράσης, σημειώθηκαν επίσης επεισόδια σύγκρουσης μεταξύ εκείνων που ήθελαν να εκμεταλλευτούν την περιοχή (εταιρείες υλοτομίας κατά κύριο λόγο) και των ιθαγενών, με τους πρώτους να εισβάλλουν σε προστατευόμενες περιοχές, προκαλώντας διαμάχες

⁶⁶ Η περιοχή φιλοξενεί μεγάλο αριθμό απειλούμενων με εξαφάνιση ειδών, όπως τα τζάγκουαρ, και υπολογίζεται πως έχασε το 1/3 της έκτασης της το 2020, εξαιτίας των δραστηριοτήτων εκμετάλλευσης της γης, όπως αναφέρεται στο Gonzaga, D. (2023, January, 26). Bolsonaro is a catastrophe for the environment. *Greenpeace*. <https://www.greenpeace.org/international/story/52098/bolsonaro-president-brazil-amazon-environment/>.

που πήραν θανατηφόρες προεκτάσεις. Τέλος, το διάστημα της προεδρίας του επιτράπηκαν επικίνδυνα παρασιτοκτόνα, όπως το *altrazine*, που εντοπίστηκε σε πάνω από 70 εμπορικά είδη στη Βραζιλία, και το οποίο έχει απαγορευτεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση για περισσότερα από 15 χρόνια, εξαιτίας των επικίνδυνων επιπτώσεων του στο περιβάλλον. Αυτές οι πολιτικές άρνησης (*politics of denial*), όπως τις ονομάζει ο White (2008, σ.112), λειτουργούν ενισχυτικά ως προς τη διακινδύνευση και έχουν ολέθριες επιπτώσεις για όλους. Οι πολιτικές αυτές, κατά τον ίδιο, μπορούν να αντιμετωπιστούν μέσω της ενσωμάτωσης διαφορετικών αξιών και διαφορετικών στοιχείων εμπειρογνωμοσύνης στους δημόσιους διαλόγους, οδηγώντας έτσι στον εκδημοκρατισμό των περιβαλλοντικών ζητημάτων και στην αποδυνάμωση των κυρίαρχων κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων του ύστερου καπιταλισμού (White, 2008, σ.112).

Η δράση των παραπάνω υποκινήθηκε επίσης σε μεγάλο βαθμό και από τις ενέργειες μιας συντηρητικής πλευράς των ΜΜΕ⁶⁷. Εφημερίδες όπως η *Wall Street Journal*, η *New York Post*, η *Reverend Moon's Washington Times*, η *The Weekly Standard*, η *National Review* και η *The American Spectator*, αποτελούν μερικά παραδείγματα των μέσων του Τύπου που άσκησαν δριμύτατη κριτική στον επιστημονικό λόγο περί κλιματικής αλλαγής (Dunlap & McCright, 2011). Σήμερα ωστόσο, η μελέτη που εστιάζει στην προβολή της κλιματικής αλλαγής, όχι τόσο από τον Τύπο, όσο από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, επικεντρώνεται στο κομμάτι της παραπληροφόρησης και όχι της κατηγορηματικής άρνησης. Η νέα αυτή άρνηση, διαφοροποιείται από την παλιά, καθώς οι νέες ρητορικές που κάνουν την εμφάνιση τους προβάλλουν τα φαινόμενα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης ως ωφέλημα ή αβλαβή, όπως στην περίπτωση της υπερθέρμανσης του πλανήτη, εστιάζοντας στην αναξιοπιστία της επιστημονικής γνώσης (CAAD, 2024). Η σθεναρή υπεράσπιση της ανυπαρξίας της κλιματικής αλλαγής μειώθηκε, ωστόσο η δυσπιστία για την αποτελεσματικότητα των περιβαλλοντικών πολιτικών αυξήθηκε. Έρευνα που

⁶⁷Για τον Bauman (2008) τα ΜΜΕ μπορεί να δημιουργούν μια άρνηση του πραγματικού, αλλά ταυτόχρονα μας παρέχουν μια θαυμαστή ασφάλεια, καθώς μέσα από τις εικόνες, τα σημάδια και το μήνυμα που «καταναλώνουμε», απολαμβάνουμε την ασφάλεια της απόστασης που χωρίζει την πραγματικότητα και τον κόσμο από εμάς. Ίσως αυτό είναι ένας από τους μηχανισμούς που χρησιμοποιεί το άτομο για να μπορέσει να συνεχίσει την καθημερινότητα του, χωρίς να σκέφτεται διαρκώς το βάρος της βίας ή της ανθρώπινης οδύνης που βρίσκονται μακριά από αυτόν.

διεξήχθη σε 12,000 βίντεο της πλατφόρμας YouTube⁶⁸, μεταξύ του διαστήματος 2018-2023, έδειξε ότι ο ισχυρισμός για τη μη ύπαρξη της κλιματικής αλλαγής μειώθηκε από 48% το 2018, σε 14% το 2023, ενώ παρατηρήθηκε αύξηση του ποσοστού όσων θεωρούν ότι οι προτεινόμενες λύσεις για την κλιματική κρίση είναι ανεπαρκείς ή μη αποτελεσματικές (αύξηση από 9% σε 30%) (Ramírez, 2024).

Η μέχρι τώρα κατάσταση δείχνει πως ο κόσμος είναι δύσκολο να συνειδητοποιήσει το μέγεθος μιας παγκόσμιας κατάστασης, όπως η κλιματική αλλαγή, και όχι μόνο. Η άρνηση λειτουργεί γιατί τόσο το μέγεθος της καταστροφής ή της επιδείνωσης του περιβάλλοντος, όσο και το κόστος της προόδου που είναι αρκετά εμφανές στις αναπτυγμένες κοινωνίες, είναι δυο αντιθετικά μεταξύ τους γεγονότα. Το περιβαλλοντικό ζήτημα σε πολλές περιπτώσεις είναι αφανές, και δεν έχει δείξει ακόμα τα δόντια του. Όσο η καθημερινή ζωή σε ένα αναπτυγμένο κράτος συνεχίζεται, ο κόσμος αναμένεται να αντιμετωπίσει το ζήτημα αυτό αποστασιοποιημένα⁶⁹, ενώ αν ληφθεί υπόψη ότι σε ορισμένες χώρες υπάρχουν συνθήκες διευρυμένης φτώχειας και πολέμου, το περιβαλλοντικό ζήτημα αναπόφευκτα θα περάσει σε δεύτερη μοίρα. Η Orestes (2023) αποδίδει στην κλιματική αλλαγή την κατάρρευση της υπόσχεσης για πρόοδο. Το γεγονός αυτό εξηγεί γιατί εμφανίζονται περιστατικά άρνησης, καθώς είναι δύσκολο να αναγνωριστεί η τεράστια ευθύνη του υπάρχοντος οικονομικού συστήματος και της αλόγιστης βιομηχανικής εξέλιξης, τα οποία έχουν συνδεθεί με την πρόοδο. Ωστόσο, και η ίδια η βιομηχανία με την πάροδο των χρόνων, και την επικράτηση της επιστημονικής αλήθειας στο προσκήνιο, έπρεπε να δοκιμάσει εναλλακτικούς τρόπους μέσω των οποίων η άρνηση δεν θα ήταν ρητή, αλλά θα ήταν συγκεκαλυμμένη μέσα από πολιτικές περιβαλλοντικής ευαισθησίας. Το ενδιαφέρον σε αυτές τις πολιτικές έγκειται στο γεγονός ότι παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα στροφή

⁶⁸Στην εν λόγω πλατφόρμα υπολογίζεται ότι έχουν αυξηθεί οι προβολές μέσω των βίντεο της περιβαλλοντικής άρνησης. Στον αντίποδα, άλλοι κολοσσοί του διαδικτύου όπως η Google ανακοίνωσε πως δεν θα επιτρέπει τη διάδοση διαφημίσεων που δυσφημούν τα επιστημονικά ευρήματα σχετικά με την κλιματική αλλαγή, όπως αναφέρεται στο Center for Countering Digital Hate (CCDH). (2023, May 3). *YouTube's Climate Denial Dollars. How Google is breaking its promise to stop profiting from ads on climate denial videos.* <https://counterhate.com/research/google-climate-change-disinformation-youtube-videos/>.

⁶⁹Σε αντιδιαστολή, έχει παρατηρηθεί από τους επιστήμονες ότι οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής μπορεί να έχουν προβληματική επίδραση στο άτομο, η οποία εκδηλώνεται ως υπερβολικό άγχος ή αγωνία και αποδίδεται με την όρο «climate anxiety», όπως αναφέρεται στο Yale Sustainability. (2024, March 13). *Yale experts explain climate anxiety.* <https://sustainability.yale.edu/explainers/yale-experts-explain-climate-anxiety#:~:text=LOWE%3A%20Climate%20anxiety%20is%20fundamentally,world%2C%20including%20one's%20own%20descendants.>

προς την καταναλωτική ευθύνη. Έτσι, ενώ οι εταιρείες είναι από τη μεριά τους καλυμμένες πίσω από φιλικές προς το περιβάλλον δραστηριότητες, με προϊόντα τα οποία είναι είτε κατασκευασμένα με σεβασμό προς το περιβάλλον, είτε προορισμένα για ανακύκλωση, το βάρος εστιάζεται στην λεγόμενη «πράσινη» κατανάλωση. Η εστίαση όμως παραμένει ατομοκεντρική. Οι εταιρείες αγκαλιάζουν με προθυμία πρωτόκολλα και πολιτικές περιβαλλοντικής ευαισθησίας, εκσυγχρονίζοντας τον τρόπο δράσης τους, τα οποία βέβαια δεν είναι δεδομένο ότι τα τηρούν, ενώ η συλλογική εικόνα για την σωτηρία του πλανήτη εστιάζει με ενδιαφέρουσα ζέση προς τακτικές που σχετίζονται με την ατομική δράση: ανακύκλωση προϊόντων, κατανάλωση προϊόντων φιλικά στο περιβάλλον κλπ. Έτσι λοιπόν παρατηρούμε ότι η κατανάλωση συνεχίζει απρόσκοπτα, το κέρδος των επιχειρήσεων δεν μειώνεται, το άτομο οφείλει να υπακούσει σε τέτοιες τακτικές, και εν τέλει το πρόβλημα παραμένει το ίδιο ή αλλάζει ελαφρώς.

Κεφάλαιο 3

3.1. Βασικές αρχές της Πράσινης Εγκληματολογίας

Μέσα στο πεδίο της εγκληματολογικής μελέτης για τα ζητήματα που αφορούν την ανισότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη, την καταπίεση και την εκμετάλλευση, σε συνδυασμό με τα ανακύπτοντα περιβαλλοντικά ζητήματα μιας ζοφερής εποχής διακινδύνευσης, έκανε την εμφάνιση του ο κλάδος της Εγκληματολογίας που είχε ως στόχο τη μελέτη της περιβαλλοντικής καταστροφής από την ανθρωπογενή παρέμβαση. Προερχόμενη από τις καταβολές της Κριτικής Εγκληματολογίας, η Πράσινη Εγκληματολογία⁷⁰, αποτελεί έναν νέο κλάδο, ο οποίος έκανε την εμφάνιση του κατά

⁷⁰ Σύμφωνα με τον White, παρατηρείται μια ποικιλία κατευθύνσεων μέσα στον τομέα της Πράσινης Εγκληματολογίας. Η Ριζοσπαστική Πράσινη Εγκληματολογία (Radical Green Criminology) η οποία ασχολείται με την οικολογική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη καθώς και με την δικαιοσύνη των ειδών, με τα περιβαλλοντικά δικαιώματα και τα δικαιώματα των ζώων, και η οποία διακατέχεται από μια τάση αντικαπιταλιστική και αντι-ανθρωποκεντρική. Η Οικο-παγκόσμια Εγκληματολογία (Eco-global Criminology) η οποία ασχολείται με την κλιματική αλλαγή, το διακρατικό περιβαλλοντικό έγκλημα και την οικολογική δικαιοσύνη. Η Εγκληματολογία της Διατήρησης (Conservation Criminology) η οποία ασχολείται με τη διαχείριση και τη διατήρηση των φυσικών πόρων και την αξιολόγηση των κινδύνων. Η Περιβαλλοντολογική Εγκληματολογία (Environmental Criminology) η οποία ασχολείται με την πρόληψη του εγκλήματος και το παράνομο εμπόριο της άγριας ζωής. Η Κατασκευασιοκρατική Πράσινη Εγκληματολογία (Constructivist Green Criminology) η οποία ασχολείται με την εγκληματολογική ανάλυση, τα υποκειμενικά στοιχεία του εγκλήματος και τις

τη δεκαετία του 1990, και η οποία είχε στόχο την ανάδειξη και την αντίδραση σε μια ποικιλία αδικιών, οι οποίες σχετίζονται με την τάξη, και συντελούν στη διατήρηση της άνισης κατανομής της εξουσίας, ζημιώνοντας την ανθρώπινη ζωή, το περιβάλλον και τα ζώα (Lynch 1990).

Για τον τομέα της Πράσινης Εγκληματολογίας, η μελέτη της βλάβης ή ζημιάς (Λάζος, 2019, σ. 380) είναι καίριας σημασίας και η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στους ορισμούς «πράσινο έγκλημα» (green crime), «οικολογικό έγκλημα» (ecological crime⁷¹) και «περιβαλλοντικό έγκλημα» (environmental crime)⁷². Ο όρος «πράσινο έγκλημα» (green crime) εισήχθη από τον Lynch το 1990, για να περιγράψει τα ζητήματα που εγείρονται από το περιβάλλον (με την ευρεία έννοια) και την κοινωνική βλάβη (White, 2012). Η έννοια του πράσινου εγκλήματος είναι ευρύτερη από εκείνη του οικολογικού, καθώς δεν περιλαμβάνει μόνο τις οικολογικές βλάβες, όπως για παράδειγμα τη ρύπανση, αλλά αφορά επίσης τη δημιουργία και την εφαρμογή των περιβαλλοντικών νόμων, την έννοια της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο όλα τα έμβια όντα (ανθρώπινα ή μη) και κάθε οργανισμός της Γης θυματοποιείται (Lynch, 2020, σ.50). Υπό το φως της κοινωνίας της διακινδύνευσης, το πράσινο έγκλημα περιλαμβάνει επίσης τις διαστάσεις του τοπικού και παγκόσμιου προβλήματος, όπως για παράδειγμα τη ρύπανση και την οικολογική καταστροφή, και βλάβες ευρείας κλίμακας, όπως η κλιματική αλλαγή και η εξαφάνιση ειδών εξαιτίας της ανθρωπογενούς δράσης (ό.π., σ.57).

Ακολουθώντας έναν πιο στενό νομικό ορισμό, το περιβαλλοντικό έγκλημα από την άλλη, χαρακτηρίζει ένα αδίκημα που στρέφεται κατά του έννομου αγαθού του

μελέτες των μέσων ενημέρωσης. Και τέλος, η Σπισιστική Εγκληματολογία (Specieist Criminology) η οποία ασχολείται με τον σπισισμό ως μορφή διάκρισης, την κακοποίηση των ζώων, και το παράνομο εμπόριο άγριας ζωής, όπως αναφέρεται στο White, R. Heckenberg, D. (2014). *Green Criminology. An Introduction to the study of environmental harm*. Routledge.

⁷¹Στη βιβλιογραφία υπάρχει και ο όρος «eco-crime», ο οποίος περιγράφει τόσο στις βλάβες που συνδέονται με το περιβάλλον, όσο και την οικολογική καταστροφή, όπως αναφέρεται στο Walters, R. (2012). *Crime, regulation and radioactive waste in the United Kingdom*. Στο P. Beirne & N. South (επιμ.), *Issues in Green Criminology. Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals*, (σ.186-205). Routledge. Σχετικά με αυτό, έχει παρατηρηθεί ότι ορισμένες χώρες όπως το Βιετνάμ, η Ουκρανία και η Ρωσία έχουν προχωρήσει στην ποινικοποίηση του, βλ. Kaminski, I. (2023, August 26). Growing number of countries consider making ecocide a crime. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2023/aug/26/growing-number-of-countries-consider-making-ecocide-crime>.

⁷²Για τον Lynch, η ύπαρξη πολλών ορισμών δημιουργεί πρόβλημα στην πλήρη κατανόηση της επιστήμης, όπως αναφέρεται στο Lynch, M. (2020). Green Criminology and environmental crime: Criminology that matters in the age of global ecological collapse. *Journal of White Collar and Corporate Crime*, Vol. 1(1), 50-61.

περιβάλλοντος (Παπανικολάου, 2018). Σύμφωνα με τη Μυλωνοπούλου (όπως αναφέρεται στο Σιούτη, 1985), τα εγκλήματα αυτά χαρακτηρίζονται ως γνήσια, διεθνή εγκλήματα⁷³, προσβάλλουν καθολικές αξίες και καθιστούν το άτομο υπεύθυνο ενώπιον της διεθνούς κοινότητας. Μερικά ακόμα χαρακτηριστικά του περιβαλλοντικού εγκλήματος περιλαμβάνουν τα υψηλά κέρδη σε αντίθεση με το χαμηλό ρίσκο εντοπισμού, και άρα την ύπαρξη σκοτεινού αριθμού, και τον διασυννοριακό χαρακτήρα, ο οποίος το συνδέει πολύ συχνά με το οργανωμένο έγκλημα (Eurojust, 2021). Δεδομένης της ύπαρξης του σκοτεινού αριθμού, όπως αναφέρθηκε, η μέτρηση της κλίμακας του περιβαλλοντικού εγκλήματος είναι μια αρκετά δύσκολη υπόθεση, ενώ ο περιορισμός της μελέτης στην αποκλειστική γνώση της εμφανούς εγκληματικότητας, όπως αυτή η οποία καταγράφεται από τα καθ' ύλην αρμόδια όργανα, αφήνει ένα τεράστιο μέρος της αφανούς εγκληματικότητας στο σκοτάδι. Τα εγκλήματα κατά του περιβάλλοντος αφορούν ένα τμήμα της εγκληματικότητας η οποία ορισμένες φορές δεν είναι ανιχνεύσιμη εν τη γενέσει, ή όταν είναι, το ποινικό πλαίσιο πολλές φορές είναι ανεπαρκές για την κατάλληλη αντιμετώπιση του. Οι λόγοι αυτοί, όπως επίσης και τα υψηλά κέρδη που προσκομίζονται από αυτό, και το γεγονός ότι εντάσσεται στη σφαίρα του οικονομικού εγκλήματος, αποτελούν τροχοπέδη στη μείωση του σκοτεινού αριθμού. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες διαθέσιμες εκτιμήσεις οι οποίες δείχνουν ανοδική τάση σε παγκόσμιο επίπεδο (Eurojust, 2021), με ρυθμό αύξησης στο 8% ετησίως⁷⁴, ενώ η εγκληματικότητα κατά του περιβάλλοντος κατατάσσεται ως η τέταρτη εγκληματική δραστηριότητα στον κόσμο⁷⁵ (ό.π.). Αναφορικά με τις υποθέσεις που ανήκουν στην πλευρά της φανερής

⁷³Ο διακρατικός του χαρακτήρας κατά την Elliott (2016), είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του, και προσθέτει πως αφορά μη εξουσιοδοτημένες πράξεις ή παραλήψεις που είναι αντίθετες με όσα ορίζει ο νόμος, και ως εκ τούτου υπόκεινται σε ποινική δίωξη και ποινικές κυρώσεις. Τα εν λόγω εγκλήματα εμπεριέχουν στοιχεία διεθνούς ή παγκόσμιας εμβέλειας, παρουσιάζουν διασυννοριακή διάσταση μέσω μεταφορών και περιλαμβάνουν επίσης δράσεις που σχετίζονται με τη ρύπανση (αέρα, νερού και εδάφους), κατά της άγριας ζωής (συμπεριλαμβανομένου του παράνομου εμπορίου ελεφαντόδοντου καθώς και ζωντανών οργανισμών) και την παράνομη αλιεία (όπως φάλαινες, δελφίνια και αστακούς, κ.α.).

⁷⁴Σε έκθεση της Interpol υπολογίζεται πως την τελευταία δεκαετία το ποσοστό ανόδου του περιβαλλοντικού εγκλήματος κυμαίνεται από 5-15% ετησίως, σύμφωνα με το Nellesmann, C. (ed.). (2016). *The rise of Environmental Crime – A growing threat to natural resources peace, development and security. UNEP-INTERPOL Rapid Response Assessment*. United Nations Environment Programme and RHIPTO Rapid Response–Norwegian Center for Global Analyses.

⁷⁵Σύμφωνα με στοιχεία της Eurojust το 2021, τα ετήσια κέρδη του υπολογίζονται στα 285 δισεκατομμύρια δολάρια, βλ. Eurojust. (2021). *Report on Eurojust's casework on environmental crime. European Union Agency for Criminal Justice Cooperation*.

εγκληματικότητας, στο διάστημα μεταξύ 2014 και 2018, παραπέμφθηκαν στην Eurojust 57 υποθέσεις περιβαλλοντικού εγκλήματος, με τα περισσότερα περιστατικά να συγκεντρώνονται το 2018 (European Union Agency for Criminal Justice Cooperation, 2021). Η εν λόγω αύξηση οφειλόταν στην αυξημένη έρευνα που διεξήχθη από αρκετά κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης λόγω του σκανδάλου Dieselgate⁷⁶, που έθεσε την αυτοκινητοβιομηχανία στο στόχαστρο σχετικά με τις εκπομπές ρύπων. Τέλος, οι εκτιμήσεις σχετικά με τα κέρδη που αποφέρει φανερώνουν υπέρογκα ποσά, και υπολογίζεται ότι κατά το 2018 η εκτίμηση των κερδών ήταν μεταξύ των 110-281 δισεκατομμυρίων δολαρίων (Yamaguchi, 2023, σ.2).

Σύμφωνα με την Europol, τα αδικήματα που συνδέονται με το περιβαλλοντικό έγκλημα μπορεί να περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την ακατάλληλη συλλογή, μεταφορά, ανάκτηση ή διάθεση αποβλήτων, την αποθήκευση επικίνδυνων ουσιών ή παρασκευασμάτων, τη θανάτωση, καταστροφή, κατοχή ή εμπορία προστατευόμενων ειδών άγριων ζώων ή φυτών, και οτιδήποτε σχετίζεται με την παραγωγή, την εισαγωγή, την εξαγωγή, την εμπορία ή τη χρήση ουσιών που καταστρέφουν το όζον (Europol, n.d.), ενώ σύμφωνα με τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α), το φάσμα των εγκλημάτων που περιλαμβάνονται στην κατηγορία του περιβαλλοντικού εγκλήματος αφορούν, επιπλέον, την παράνομη ξυλεία, την παράνομη εξόρυξη, τις παράνομες χημικές ουσίες, την παράνομη διακίνηση αποβλήτων και την παράνομη αλιεία (Yamaguchi, 2023). Σε έρευνα της Europol το 2011, 3 από τις 12 πιο κερδοφόρες οικονομικά διεθνείς εγκληματικές δραστηριότητες συνδέονται με το περιβαλλοντικό έγκλημα, ανάμεσα στις οποίες ανήκουν η παράνομη διακίνηση, με εκτιμώμενη ετήσια αξία από 7,8 έως 10 δισεκατομμύρια δολάρια, η παράνομη ξυλεία με εκτιμώμενη ετήσια αξία στα 7 δισεκατομμύρια δολάρια, και η παράνομη αλιεία με εκτιμώμενη ετήσια αξία από 4,2 έως 9,5 δισεκατομμύρια δολάρια (Europol, n.d.).

Στον διάλογο μεταξύ πράσινου ή περιβαλλοντικού εγκλήματος, η Πράσινη Εγκληματολογία επικεντρώνεται στο ζήτημα της βλάβης. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, γιατί μιλάμε για βλάβη και όχι για έγκλημα. Η διάκριση της βλάβης από το έγκλημα,

⁷⁶Το σκάνδαλο ξέσπασε το 2015 και αφορούσε το λογισμικό παραποίησης που είχε εγκατασταθεί σε αυτοκίνητα του ομίλου Volkswagen, το οποίο τροποποιούσε τις εκπομπές ρύπων, ρυθμίζοντας τις εντός επιτρεπτών ορίων κατά τη διάρκεια των δοκιμών, έτσι ώστε να πληρούν τις προδιαγραφές. Αργότερα αποδείχθηκε ότι οι ρύποι των αυτοκινήτων αυτών, όταν το λογισμικό ήταν απενεργοποιημένο, ήταν παραπάνω από το επιτρεπόμενο όριο, βλ. Hotten, R. (2015). Volkswagen: The scandal explained, *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/business-34324772>

έγκειται κυρίως στο γεγονός, ότι η έννοια του εγκλήματος έχει περιοριστική ισχύ, καθώς το έγκλημα είναι *«κάθε ανθρώπινη πράξη άδικη, καταλογιστή στο δράστη και αξιόποινη κατά το νόμο»* (Φαρσεδάκης, 2005, σ.26). Δεδομένου ότι ορισμένες από τις πράξεις ή τις δραστηριότητες που άπτονται του ενδιαφέροντος της Πράσινης Εγκληματολογίας δεν αποτελούν πράξεις αξιόποινες, έτσι λοιπόν η χρήση της έννοιας της βλάβης είναι πιο περιεκτική για να περιγράψει τις δραστηριότητες που μπορεί να είναι νόμιμες, αλλά παρόλα αυτά να έχουν αρνητικό αντίκτυπο στους ανθρώπους και το περιβάλλον (Lynch & Stretesky όπως αναφέρεται στο White, 2012, σ.36). Πρόκειται λοιπόν για μια έννοια πιο κοντά στην παρέκκλιση, μιας και η έννοια της παρέκκλισης καλύπτει το φάσμα των αντικοινωνικών συμπεριφορών, εκ των οποίων ορισμένες μπορεί να έχουν αναχθεί νομικά σε έγκλημα, ενώ κάποιες άλλες παραμένουν εκτός των ποινικών κυρώσεων (Φαρσεδάκης, 2005, σ.28). Ως εκ τούτου, η ύπαρξη του όρου του πράσινου εγκλήματος εμφανίστηκε στη βιβλιογραφία για να φωτίσει πτυχές που ο νομικός ορισμός του περιβαλλοντικού εγκλήματος άφηνε στη σκιά. Εφόσον έγινε αυτός ο διαχωρισμός, κατά τους Beirne και South (2012), η Πράσινη Εγκληματολογία καταπιάνεται κυρίως με τη μελέτη των βλαβών εναντίων της ανθρωπότητας, του περιβάλλοντος (συμπεριλαμβανομένου και του διαστήματος), και εκείνες που σχετίζονται με τα μη-ανθρώπινα ζώα, και οι οποίες οφείλονται στη δράση ισχυρών θεσμών, όπως οι πολυεθνικές εταιρείες, οι κυβερνήσεις, οι στρατιωτικές δοκιμές, αλλά και σε εκείνη των καθημερινών ανθρώπων.

Η έννοια της βλάβης που εμπεριέχεται μέσα στον ορισμό του πράσινου εγκλήματος λοιπόν, αφορά μια σειρά από δραστηριότητες και πράξεις που σχετίζονται με τον παραπάνω ορισμό. Οριζόμενη ως εκ τούτου ως πράσινη βλάβη (green harm) (Lynch & Stretesky 2016, Lynch, 2020, Brisman & South, 2020), σε αυτή εντάσσονται η κακομεταχείριση και η εκμετάλλευση των οικοσυστημάτων και της μη ανθρώπινης ζωής, η εταιρική αδιαφορία για την καταστροφή της γης, του αέρα και της ποιότητας του νερού, η κερδοφορία που συνοδεύει την εμπορευματοποίηση ζώων και πρακτικές που σχετίζονται με την υποβάθμιση των συνθηκών ζωής και του φυσικού πλούτου για τις επόμενες γενιές, δραστηριότητες πολέμου και στρατιωτικών δοκιμών, θέματα που άπτονται του ενδιαφέροντος της βιοηθικής, όπως η βιοπειρατεία⁷⁷, οι πυρηνικές

⁷⁷Η βιοπειρατεία αναφέρεται στη διαδικασία εκμετάλλευσης των πόρων, των ανθρώπων και της παραδοσιακής γνώσης που σχετίζεται με τους φυτικούς οργανισμούς, και την άσκηση ελέγχου πάνω τους, ως συνέπεια της εκμετάλλευσης του Τρίτου Κόσμου (White, 2008, σ.133). Για τον South (2012,

δοκιμές και τα πυρηνικά απόβλητα, το μονοπώλιο των φυσικών πόρων όπως η ιδιωτικοποίηση του νερού, τα βασανιστήρια σε ζώα κ.α. Η έννοια της βλάβης δύναται επίσης να ταξινομηθεί σε δύο κατηγορίες, αναλόγως του αν αναγνωρίζεται ως εγκληματική και επισύρει την παρέμβαση του κοινωνικού ελέγχου. Έτσι λοιπόν, υπάρχει η βλάβη που προκύπτει από κάποια ελαττωματική λειτουργία ή ατύχημα σε ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως σε εκείνες των πετρελαιοκηλίδων, και η συστηματική βλάβη, η οποία προκύπτει από την επιτρεπόμενη δράση, όπως η αποψίλωση δασών (White, 2012, σ.36).

Γενικότερα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι διαγράφεται από πολλές πλευρές και με διάφορους τρόπους, πως η μελέτη του πράσινου εγκλήματος καταπιάνεται με τα φαινόμενα που απαρτίζουν το σύνολο των περιβαλλοντικών καταστροφών από τον ανθρωπογενή παράγοντα, είτε προέρχονται από παράνομες δραστηριότητες είτε από νόμιμες. Ανάμεσα σε αυτά ανήκουν: η υπερθέρμανση του πλανήτη, η οποία μπορεί να προκαλείται, μεταξύ άλλων, εξαιτίας των υπερβολικών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, η απώλεια της βιοποικιλότητας, η καταστροφή της στιβάδας του όζοντος εξαιτίας της χρήσης επιβλαβών χημικών ενώσεων, όπως είναι για παράδειγμα οι φθοροχλωράνθρακες, η ερημοποίηση και η υποβάθμιση της γης εξαιτίας των γεωργικών πρακτικών, η ευημερία του θαλάσσιου οικοσυστήματος που απειλείται από ανθρώπινες ενέργειες, η ισορροπία του οικοσυστήματος του γλυκού νερού λόγω των ρύπων, οι ατμοσφαιρικοί ρύποι, οι διαταραχές στην οικολογική ισορροπία των οικοσυστημάτων που προκαλούνται από πρακτικές υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, όπως η υπεραλίευση, και τέλος, οι βλαβερές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία (White, 2008, σ.55).

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, τα περιβαλλοντικά ζητήματα μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες. Ανάλογα με το είδος της περιβαλλοντικής βλάβης που προκαλείται, διακρίνονται σε καφέ, τα οποία αφορούν την αστική ζωή και μορφές ρύπανσης, όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, η μόλυνση των όμβριων υδάτων, οι πετρελαιοκηλίδες, η ρύπανση ακτών, η χρήση παρασιτοκτόνων, η ρύπανση των λεκανών απορροής και η απόρριψη τοξικών ή επικίνδυνων αποβλήτων, και σε πράσινα, τα οποία σχετίζονται με περιοχές άγριας φύσης, όπου καταγράφονται περιβαλλοντικές απειλές όπως η όξινη βροχή, η αποψίλωση των δασών, η καταστροφή

σ. 241), η βιοπειρατεία θεωρείται επέκταση της αποικιοκρατικής πολιτικής στην εποχή της μετανεωτερικότητας, και ερμηνεύεται ως αποικιοποίηση της φύσης.

οικοτόπων, η απώλεια βιοποικιλότητας, η εξαφάνιση ειδών άγριας πανίδας, καθώς και η υποβάθμιση της στιβάδας του όζοντος. Τέλος, διακρίνονται και σε λευκά, το οποία αφορούν τις τεχνολογικές εξελίξεις και τις επιπτώσεις τους στο περιβάλλον και στην κοινωνία, περιλαμβάνοντας ζητήματα όπως η κλωνοποίηση ανθρώπινου ιστού, η γενετική διάκριση, οι περιβαλλοντικά σχετιζόμενες μεταδοτικές ασθένειες και τα πειράματα-δοκιμές σε ζώα (White, 2008, σ. 98, Lynch, 2020, σ. 52).

Επιπλέον, τα πράσινα εγκλήματα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε πρωτογενή εγκλήματα, τα οποία σχετίζονται με την υποβάθμιση των πόρων της Γης, όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, η αποψίλωση και η καταστροφή των δασών, τα εγκλήματα που αφορούν τον αφανισμό των ειδών και δρουν κατά των δικαιωμάτων των ζώων, όπως η παράνομη διακίνηση ζώων ή μερών τους, και εκείνα που αφορούν τη μόλυνση των υδάτων και την πρόκληση φαινομένων όπως η λειψυδρία (Carrabine et al., όπως αναφέρεται στο White, 2008). Εκτός από πρωτογενή, μπορούν να χαρακτηριστούν επίσης δευτερογενή ή συμβιωτικά, στις περιπτώσεις που σχετίζονται με περιστατικά κρατικής βίας κατά των αντιδραστικών ομάδων, όπως ήταν για παράδειγμα η ανατίναξη του Rainbow Warrior⁷⁸ από τη γαλλική κυβέρνηση, αλλά και με περιστατικά απόρριψης επικίνδυνων αποβλήτων, που συνδέονται με τη δράση του οργανωμένου εγκλήματος (ό.π.).

Το πράσινο έγκλημα όπως ειπώθηκε και παραπάνω, έχει τοπικές και παγκόσμιες επιπτώσεις, και ένα από τα σημαντικά χαρακτηριστικά του είναι η αλυσιδωτή του δράση. Το παράδειγμα της κλιματικής αλλαγής είναι ενδεικτικό για την κατανόηση της αλληλουχίας των επιπτώσεων που μπορούν να προκληθούν. Η κλιματική αλλαγή, η οποία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις εκπομπές του διοξειδίου του άνθρακα, μπορεί να προκαλέσει την άνοδο της θερμοκρασίας κατά 1.1 °C. Αυτή η αύξηση είναι ικανή να προκαλέσει ραγδαία αλλαγή στη θερμοκρασία της Αρκτικής, επιταχύνοντας το λιώσιμο των πάγων, το οποίο με τη σειρά του επιβραδύνει την κυκλοφορία της θερμότητας στον ωκεανό. Το τελευταίο με τη σειρά του επηρεάζει το σύστημα των μουσώνων στη Νότια Αμερική, γεγονός που μπορεί να εξηγήσει, εν μέρει, την αυξανόμενη συχνότητα ξηρασιών και την επακόλουθη αύξηση των

⁷⁸Το 1985 το πλοίο Rainbow Warrior της Greenpeace, το οποίο βρισκόταν στο Όκλαντ της Νέας Ζηλανδίας, βυθίστηκε από Γάλλους μυστικούς πράκτορες πριν ξεκινήσει το ταξίδι του στον Ειρηνικό για τη διαμαρτυρία ενάντια στις πυρηνικές δοκιμές της Γαλλίας. Κατά το συμβάν σκοτώθηκε ένας από τους ακτιβιστές της ομάδας που επέβαινε στο πλοίο, όπως αναφέρεται στο BBC. (2014, July 8). *The sinking of the Rainbow Warrior*. <https://www.bbc.com/news/av/magazine-28117888>.

πυρκαγιών (Rockström, 2023, σ.72). Αντίστοιχα, φαινόμενα όπως η ξηρασία για παράδειγμα, μπορούν να προκαλέσουν σοβαρές επιπτώσεις στους πληθυσμούς που κατοικούν εκεί⁷⁹, ανθρώπινους ή μη, ακόμα και σε αναγκαστική μετανάστευση προς αναζήτηση νέων τόπων⁸⁰.

Η συντονισμένη παγκόσμια δράση για την αντιμετώπιση των κρίσεων μας έχει δείξει ότι μπορούμε να ανταποκριθούμε σε προβλήματα με ταχύτητα και αποτελεσματικότητα όσον αφορά τον κατευνασμό των επιπτώσεων. Η περίπτωση του Covid-19 είναι μια τέτοια περίπτωση. Οι χώρες έδρασαν προς την προστασία της δημόσιας υγείας σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, διαχειριζόμενες μια παγκόσμια κρίση (Huq, 2023, σ.230), η οποία ανάγκασε τις κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο να ξεκινήσουν μια άνευ προηγουμένου οικονομική διάσωση (Thunberg, 2023, σ.306). Η διαχείριση της κρίσης που μπορεί να προκληθεί από την υπερθέρμανση του πλανήτη είναι ένα ζήτημα σπουδαίας σημασίας, ακόμα και για την παγκόσμια οικονομία, καθώς εκτιμάται πως η θέρμανση του πλανήτη κατά 2.6°C μέχρι το 2050, προβλέπεται να πλήξει την οικονομία κατά τρεις φορές περισσότερο από ότι η κρίση του Covid-19 (Linden, 2023, σ. 275). Επιπρόσθετα, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι πολλές από τις επιδημίες που έχουν πλήξει την ανθρωπότητα συνδέονται με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και έχουν προέλθει από την καταστροφή των βιότοπων εξαιτίας της αποψίλωσης δασών και άλλων ανθρώπινων δραστηριοτήτων (Chomsky & Pollin, 2020), γεγονός που θα έπρεπε να μας προβληματίζει ακόμα περισσότερο, μιας και οι καταστροφικές επιπτώσεις της πρόσφατης πανδημίας είναι ακόμα νωπές.

Η καταστροφή του πλανήτη είναι μια διαδικασία εν εξελίξει, η οποία προκαλεί σοβαρές επιπτώσεις σε κάθε οργανισμό. Η μέχρι τώρα μελέτη έχει δείξει σημαντικές ανισότητες, και μεγάλα ζητήματα περιβαλλοντικής αδικίας, τα οποία βρίσκονται στη

⁷⁹Φαινόμενα που αποδίδονται στην κλιματική αλλαγή έχουν κοστίσει ζωές. Υπολογίζεται πως στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, το διάστημα μεταξύ του 1998 και του 2020, έχουν χάσει τη ζωή τους 312.000 άτομα εξαιτίας της αλλαγής του κλίματος, βλ. περισσότερα στο World Meteorological Organization. (2021, August 17). *New report shows impacts of climate change and extreme weather in Latin America and Caribbean*. <https://wmo.int/media/news/new-report-shows-impacts-of-climate-change-and-extreme-weather-latin-america-and-caribbean>.

⁸⁰Η κλιματική αλλαγή έχει προκαλέσει ήδη μεταναστευτικά κύματα, όπως για παράδειγμα στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, όπως αναφέρεται στο CAF. (2023, December 7). *Climate change worsens the migration crisis in Latin America and the Caribbean*. <https://www.caf.com/en/currently/news/2023/12/climate-change-worsens-the-migration-crisis-in-latin-america-and-the-caribbean/#:~:text=More%20and%20more%20Latin%20Americans,were%20recorded%20in%20the%20Americas>.

βάση του κοινωνικού και οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης των ισχυρών χωρών, και επηρεάζουν κάθε έμβιο ον. Σε όρους κοινωνικής ανισότητας, οι πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως θα δούμε και στο επόμενο μέρος της εργασίας, βρίσκονται πιο εκτεθειμένοι από ότι εκείνοι που ανήκουν στα υψηλότερα στρώματα. Παρόλα αυτά, το έγκλημα που σχετίζεται με την καταστροφή του περιβάλλοντος, εν τέλει είναι ικανό να βλάψει τους πάντες. Από τον φτωχό έως τον πλούσιο, ο αντίκτυπος είναι υπαρκτός για όλους μας, ενώ σε αυτή τη συνθήκη έχει να προστεθεί και κάτι επιπλέον, και μέχρι στιγμής πρωτόγνωρο για την εγκληματολογική σκέψη. Το πράσινο έγκλημα, είναι μια μορφή εγκλήματος που επηρεάζει όχι μόνο τις σημερινές γενιές, αλλά και εκείνες που δεν έχουν ακόμα γεννηθεί. Η διαγενεακή κληρονομιά του πλανήτη και των πόρων του είναι ένα βασικό ζήτημα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, το οποίο οφείλουμε να μελετήσουμε σοβαρά.

3.2. Η μελέτη της επιχείρησης υπό το πρίσμα της Πράσινης Εγκληματολογίας

Ο επιχειρηματικός κόσμος, και κατ' επέκταση η επιχείρηση, είναι από τους πιο σημαντικούς παίκτες του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Όπως εξηγήθηκε και παραπάνω, η επιχείρηση και η αναζήτηση του κέρδους αποτελούν προϊόν των σύγχρονων νεοφιλελεύθερων πολιτικών του (μετα)νεωτερικού καπιταλιστικού χώρου. Ιδωμένη μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών της επιπτώσεων, και του αντίκτυπού της στο φυσικό περιβάλλον, η επιχείρηση ενισχύει εν πολλοίς την επικρατούσα κοινωνική και περιβαλλοντική ανισότητα, αφήνοντας ένα τεράστιο αποτύπωμα στην ιστορία της καταπίεσης και των αδικιών που υφίσταται ο κόσμος.

Μέσα από τον εγκληματολογικό φακό, η επιχείρηση δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητη. Πόσο δε μάλλον, μετά την ανάδυση του τομέα της Κριτικής Εγκληματολογίας. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, με τη δημοσίευση της μελέτης των εγκληματολόγων Taylor, Walton και Young, η «Νέα Εγκληματολογία» όπως ονομάστηκε, πρόσφερε μια ριζοσπαστική οπτική σε σύγκριση με την αποκαλούμενη «Συμβατική Εγκληματολογία». Το κυριότερο ρήγμα ως προς αυτή την κατεύθυνση, ήταν η κριτική από μέρους του νέου αυτού κλάδου προς τη δράση του ποινικού συστήματος. Υπό αυτό το πρίσμα, η δράση του ποινικού συστήματος είναι μόνο επιλεκτική ως προς την εγκληματοποίηση, και το οποίο ποινικό σύστημα, εξυπηρετώντας την κατεστημένη κοινωνική τάξη, ενισχύει τη διαίωνιση της

κοινωνικής ανισότητας (Λάζος, 2007, σ.132). Εν τέλει, το έγκλημα δεν αποτελεί παρά μια εφεύρεση των ομάδων κυριαρχίας, έτσι ώστε να ελέγχουν τα άτομα εκείνα που θεωρούν ως επικίνδυνα και απειλούν την εξουσία τους (Φαρσεδάκης, 2005, σ.117). Έτσι λοιπόν, η εστίαση του ενδιαφέροντος της Κριτικής Εγκληματολογίας, στράφηκε προς την κατάργηση των ανισοτήτων που προκύπτουν από τη δύναμη, τον πλούτο, την ιδιοκτησία και των ευκαιριών ζωής, φωτίζοντας τις ιδιαίτερες πτυχές των φαινομένων αυτών, στοχεύοντας παράλληλα σε μια κοινωνική δικαιοσύνη (Λάζος, 2007).

Η καθημερινή αντίληψη για το τί είναι σωστό, ο κόσμος της κοινής λογικής δηλαδή, στον οποίο ζουν τόσο οι κανονικοί (normals) όσο και οι αποκλίνοντες (deviants), θεωρείται ότι έχει διαμορφωθεί πλήρως από τις παγιωμένες θέσεις εξουσίας (Taylor, Walton, & Young, 1973, σ.169). Η παρέκκλιση αποτελεί πρόκληση για την εξουσία και είναι τελικά προκαθορισμένη από δομικές ανισότητες και ιδεολογικά επιβεβλημένη συναίνεση. Από αυτή την άποψη, οι δομημένες ανισότητες, διατηρούνται και προστατεύονται από τους ισχυρούς (ό.π.). Αυτή η επιβολή μπορεί να απαντήσει στον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται η κοινωνική συναίνεση στο σύνολο της, κυρίως μέσα από το επεξηγηματικό παράδειγμα του συγκρουσιακού προτύπου. Συγκεκριμένα, μέσω του καταναγκασμού και της επικράτησης μιας ομάδας επί μιας ή περισσότερων, η κοινωνία μπορεί να ιδωθεί ως ένα αμάλγαμα αντίθετων συμφερόντων και ετερογένειας αξιών (Δασκαλάκης, 1985, σ.35). Αυτή η σύγκρουση, αναδεικνύει κατά τη μαρξιστική σκέψη, την ανισότητα που προκύπτει μέσα από την οικονομική δομή της κοινωνίας, και εξηγεί πώς το έγκλημα αποτελεί προϊόν της ταξικής καπιταλιστικής κοινωνίας και της οικονομικής ανισότητας (Δασκαλάκης, 1985, σ.36) καθώς και των ομάδων εξουσίας (Quinney όπως αναφέρεται στο Taylor, Walton & Young, 1973, σ.257).

Η συμβολή της Κριτικής Εγκληματολογίας ανέδειξε ένα είδος «Εγκληματολογίας από τα κάτω⁸¹». Σύμφωνα με αυτό, η εκμετάλλευση και η επιβολή αποτελούν τα οργανωτικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας, τα οποία εκδηλώνονται σε κάθε πεδίο της κοινωνικής ζωής, στην οποία τόσο το έγκλημα όσο και ο έλεγχος του, είναι συστατικά της στοιχεία (Λάζος, 2007, σ.234). Τα παραπάνω, συντέλεσαν σε μια μεθοδευμένη «επικινδυνοποίηση» ατόμων, συλλογικοτήτων, συνθηκών και

⁸¹Ο όρος αναφέρεται στο σύγγραμμα των Μαγγανά, Λάζου και Σβουρδάκου (2008), *Η Εγκληματολογία από τα κάτω*, και περιγράφει, μεταξύ άλλων, τις ανισότητες που σχετίζονται με την εγκληματοποίηση και την ποινική αντιμετώπιση των κοινωνικά αδύναμων ατόμων.

καταστάσεων, η οποία προήλθε από τις επικρατούσες αντιλήψεις της αστικής τάξης, ήδη από την αρχή της ηγεμονίας της κατά τον 19^ο αιώνα, στην αρχή του αναδυόμενου βιομηχανικού κόσμου (Λάζος, 2011, σ.140). Η επικινδυνότητα αυτή, και η εστίαση της επικρατούσας αντίληψης προς συγκεκριμένη «επικίνδυνη τάξη» (Λάζος, 2011, σ.196), μαζί με τον τρόπο που επηρεάζεται η κοινή γνώμη από την κατεύθυνση των ΜΜΕ ως προς το εγκληματικό φαινόμενο, συντελούν ακόμα περισσότερο στην «επιφάνεια» που καταλαμβάνει το πράσινο έγκλημα σε σύγκριση με άλλα εγκλήματα στον δημόσιο λόγο. Για τον White (2008, σ.99) η κινητοποίηση της κοινής γνώμης είναι καθοριστικής σημασίας σχετικά με το τί θα χαρακτηριστεί ή όχι έγκλημα και βλάβη, και πώς τελικά το κράτος θα ανταποκριθεί στο εν λόγω φαινόμενο.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως αυτό που καθορίζεται εν τέλει ως έγκλημα εξαρτάται από τις δυνάμεις ισχύος και από το τι θα θεωρηθεί ως τέτοιο από την κοινή γνώμη. Σημαντικό ζήτημα λοιπόν για τη μελέτη του πράσινου εγκλήματος είναι η ανάδειξη του ως τέτοιο, αλλά και οι αναπαραστάσεις του κοινού σχετικά με αυτό και με το περιβαλλοντικό έγκλημα. Διάφορες εγκληματολογικές μελέτες⁸² έχουν φέρει στην επιφάνεια στατιστικά στοιχεία που δείχνουν ότι η κοινή γνώμη πολλές φορές πλανάται σχετικά με το πραγματικό μέγεθος του εγκληματικού φαινομένου, ή ακόμα και στην αντίθετη περίπτωση, φοβάται⁸³ ή θεωρεί πιο σημαντικό, το είδος της εγκληματικότητας που είθισται, είτε να προβάλλεται περισσότερο από τα ΜΜΕ, είτε να παρουσιάζεται ως αρκετά ειδικές, όπως η ανθρωποκτονία. Η ανάλυση της σχέσης των ΜΜΕ με το εγκληματικό φαινόμενο είναι ένα ξεχωριστό πεδίο μελέτης, ωστόσο

⁸²Σημαντικές έρευνες στον τομέα της Αστυνομικής Εγκληματολογίας στην Ελλάδα έχουν δείξει ότι η υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος συνδέεται με αισθήματα φόβου και ανασφάλειας, όπως αναφέρεται στο Ζαραφονίτου, Χ. (2016). Στοιχεία περιβαλλοντικής υποβάθμισης και φόβος του εγκλήματος. Η περίπτωση των graffiti στο κέντρο της Αθήνας. *Εγκληματολογία*, Τεύχος 1, 8-20. Νομική Βιβλιοθήκη. Κρίνεται σημαντικό, τα εμπειρικά δεδομένα για τη μελέτη της καταστροφής του περιβάλλοντος να εμπλουτιστούν μελλοντικά με δεδομένα ερευνών, που θα αποτυπώνουν τις αναπαραστάσεις του κοινού, και τον φόβο ή την ανασφάλεια που συνδέεται με πράξεις που σχετίζονται με την εγκληματικότητα κατά του περιβάλλοντος.

⁸³Ο φόβος του εγκλήματος για την Ζαραφονίτου (2002, σ.27) έχει λάβει διαστάσεις κοινωνικού φαινομένου. Για τον Léauté, ο φόβος αυτός αποδίδει το συλλογικό άγχος που έχουν οι κάτοικοι μιας περιοχής, πόλης ή χώρας, σχετικά με τον φόβο μιας πιθανής θυματοποίησης από βίαιες εγκληματικές επιθέσεις, για περισσότερα βλ. Ζαραφονίτου, Χ. (2008). *Τιμωρητικότητα: Σύγχρονες τάσεις, διαστάσεις, και εγκληματολογικοί προβληματισμοί*. Νομική Βιβλιοθήκη, σ.100. Σχετικά με τους παράγοντες που ευνοούν τον φόβο του εγκλήματος, ο Killias αναφέρει την έκθεση σε πιθανό κίνδυνο (exposure to risk), την σοβαρότητα των συνεπειών (seriousness of consequences) και την έλλειψη ελέγχου (loss of control) (Killias, 1990, M.Killias & Ch.Clerici, 2000). Αν και οι τρεις παράγοντες αποτελούν στοιχεία που μπορούν να εντοπιστούν σε εγκλήματα κατά του περιβάλλοντος, ο φόβος για αυτά δεν φαίνεται να υπάρχει, ή τουλάχιστον δεν είναι σε τέτοιο βαθμός όπως εκείνος της βίαιης εγκληματικότητας.

αποτελεί κοινή παραδοχή ότι τα MME διαχέουν και ενισχύουν στερεοτυπικές αντιλήψεις περί εγκληματία και εγκλήματος, και ασκούν ιδεολογική επίδραση στις μάζες, κατασκευάζοντας συλλογικές αναπαραστάσεις που θα καθορίσουν με τη σειρά τους την παραπομπή νέων υποθέσεων στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης (Δασκαλάκης, 1985). Η εικόνα και η προβολή του περιβαλλοντικού εγκλήματος, ή οι διαστάσεις της περιβαλλοντικής καταστροφής από τα ελληνικά MME παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον ως προς αυτή την κατεύθυνση. Μια αναζήτηση σε ελληνικές ειδησεογραφικές ιστοσελίδες δείχνει πως η τοποθέτηση τέτοιων θεμάτων δεν βρίσκεται στην πρώτη σελίδα, αλλά σίγουρα η παρουσία σχετικών άρθρων είναι συχνότερη από ότι ήταν τις προηγούμενες δεκαετίες.

Η στροφή της Εγκληματολογίας προς μια κριτική διερεύνηση των ανισοτήτων που σχετίζονται με τη δράση των οικονομικά ισχυρότερων, έριξε την προσοχή προς την οικονομική εγκληματικότητα. Ο Κουράκης (1982, σ.31), αποδίδει στον όρο οικονομική εγκληματικότητα το σύνολο της αθέμιτης δραστηριότητας, η οποία αφορά τη δράση των επιχειρήσεων, και το αποτέλεσμα της οποίας προσβάλλει, απειλεί ή βλάπτει, την καλή λειτουργία της οικονομίας ή σημαντικών κλάδων και θεσμών της. Ωστόσο, οι επίσημες διαστάσεις της ξεπερνούν τον οικονομικό κλάδο, σε βαθμό που μπορούμε να παρατηρήσουμε και κοινωνικές επιπτώσεις. Εξετάζοντας το έγκλημα των επιχειρήσεων υπό εγκληματολογική σκοπιά, βλέπουμε πως αποτελεί μέρος του εγκλήματος των ισχυρών, των εγκληματιών του λευκού περιλαίμιου. Πιο συγκεκριμένα, η εγκληματικότητα που προέρχεται από τη μεριά των ισχυρών, μελετήθηκε κυρίως μέσα από την θεωρία των εγκλημάτων του λευκού περιλαίμιου⁸⁴, όπως πρωτοεκφράστηκε από τον Sutherland, και το οποίο εμπίπτει στην κατηγορία του οικονομικού εγκλήματος (Shutherland, 1983, Φαρσεδάκης, 2005, σ.43)⁸⁵. Ο Sutherland εξήγησε πως το έγκλημα του λευκού περιλαίμιου έχει σημαντικές διακρίσεις συγκριτικά με οποιοδήποτε άλλο έγκλημα, η βασικότερη εκ των οποίων είναι η διαδικασία του στίγματος. Ο ίδιος αναφέρει πως το έγκλημα των ισχυρών

⁸⁴ Ο όρος αυτός που αποδίδει την εγκληματικότητα των οικονομικά ισχυρών, αντιδιαστέλεται με εκείνον των «μπλε περιλαίμων», ο οποίος αφορά τους οικονομικά αδύναμους, όπως αναφέρεται στο Ζαραφονίτου Χ. (2011). Από την ανταποδοτική στην αποκαταστατική δικαιοσύνη: Τιμωρητικότητα ή άμβλυνση των συγκρούσεων; Στο Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (Δ/νη έκδ.), *Η Εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις*, (σ.115-129). Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 109.

⁸⁵ Η κατηγορία των «λευκών κολλάρων» για τον Mills, προέκυψε με την άνοδο της γραφειοκρατίας και του σύγχρονου καπιταλισμού, και αφορά την κατηγορία εκείνων των ανθρώπων που εξαρτώνται από την επαγγελματική τους άνοδο και τη διατήρηση του κοινωνικού τους στάτους, βλ. Mills, W. (1956). *White Collar*. Oxford University Press.

αντιμετωπίζεται κυρίως με ποινές αστικού τύπου, όπως πρόστιμα, και ως εκ τούτου ο στιγματισμός εξουδετερώνεται (Sutherland, 1945, σ.136). Η διαφορετική επίπτωση του νόμου στο έγκλημα αυτό, εξηγείται κατά τον ίδιο από το γεγονός ότι δεν περιέχει ηθική ευθύνη ή δεν εγείρει συναισθηματικά την κοινή γνώμη (ό.π., σ.139). Η κοινή γνώμη δεν αντιμετωπίζει τον επιχειρηματία ως εγκληματία, εφόσον η εικόνα του είναι ασύμβατη με εκείνη του στερεοτυπικού εγκληματία, εξηγώντας πως το «status» το οποίο συνδέεται με την εξουσία, επηρεάζει εν πολλοίς τη δημόσια εικόνα του. Έτσι λοιπόν, ο επιχειρηματίας δεν θα νοηθεί ποτέ ως επαγγελματίας κλέφτης για παράδειγμα, εξαιτίας της επικράτησης στη δημόσια εικόνα του υψηλού του στάτους (Sutherland, 1983, σ.232).

Ένα ακόμα σημαντικό χαρακτηριστικό του έναντι άλλων ειδών εγκληματικότητας, είναι η ικανότητα του να «διορθώνει» (fixing) το πρόβλημα που προκύπτει από την εγκληματική του δράση, με στόχο να αποφευχθεί η επιβολή του νόμου, αποβλέποντας έτσι σε μια λύση που θα στηριχθεί στην καλή του θέληση (ό.π., σ.238). Όπως και άλλα είδη εγκληματικότητας, έτσι και το έγκλημα αυτό, εκτός από την απουσία στιγματοποίησης και την ικανότητα του να αποφεύγει τις επιπτώσεις των πεπραγμένων του, έχει ορισμένα επιπρόσθετα χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά, σύμφωνα με τον Croall (όπως αναφέρεται στο Κραμβία-Καπαρδή & Τσολάκης, 2011), αφορούν τη μικρή του ορατότητα, εφόσον οι εγκληματίες παραμένουν στον «τόπο του εγκλήματος» και μπορούν να καλύψουν τα ίχνη τους, την πολυπλοκότητα του, καθώς οι υπηρεσίες και οι απάτες προκύπτουν μέσα από καλά σχεδιασμένες διαδικασίες, τη διάχυση ευθυνών, η οποία καθιστά ακόμα πιο δύσκολη την τεκμηρίωση ευθύνης ενός μόνο προσώπου, τη διάχυση θυματοποίησης, καθώς το θύμα δεν είναι μόνο ένα, και τέλος, τη δυσκολία διερεύνησης και δίωξης εξαιτίας όλων των παραπάνω. Τέλος, ο Sutherland (1983, σ.239) συνδέει το έγκλημα του λευκού περιλαίμιου με το οργανωμένο έγκλημα, αναφέροντας ότι στην πλειοψηφία η δράση των εγκληματιών αυτών είναι οργανωμένη.

Η θεωρία του λευκού περιλαίμιου επηρέασε αισθητά την εγκληματολογική σκέψη, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε το έγκλημα των ισχυρών ακόμα και στην περίπτωση της καταστροφής του περιβάλλοντος. Η επιχειρηματική δράση κατά του περιβάλλοντος αποδίδεται επίσης και με άλλους όρους, όπως «dirty collar crime» και «green collar crime». Οι Ruggiero και South (2010) χρησιμοποιούν τον όρο «dirty collar crime» για να περιγράψουν την εγκληματική επιχειρηματική

δράση, και γενικότερα τη δράση των ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων εις βάρος του περιβάλλοντος. Αναλύοντας το παράδειγμα της παράνομης διαχείρισης επικίνδυνων αποβλήτων, οι ίδιοι αναφέρουν το τεράστιο οικονομικό όφελος που αποκομίζουν οι επιχειρήσεις χρησιμοποιώντας προς όφελος τους τη μη νόμιμη απόρριψη και μεταφορά τους, η οποία αποδεικνύεται αρκετά πιο συμφέρουσα σε αντίθεση με τη νόμιμη διαδικασία (Ruggiero & South 2010, σ.257-258). Ανάμεσα στους όρους που έχουν αναπτυχθεί, υπάρχει και ο όρος «green-collar crime», ο οποίος αναφέρεται στην κατηγορία των εγκλημάτων του λευκού περιλαίμιου, τα κίνητρα και τα χαρακτηριστικά των οποίων επικεντρώνονται σε δράσεις που ζημιώνουν το περιβάλλον (O'Hear, 2004). Συγκεκριμένα, ο όρος «green-collar offender», όπως εκφράστηκε από την Barrett, χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τη δράση των επιχειρηματιών με σοβαρό αντίκτυπο στο περιβάλλον, εστιάζοντας κυρίως στον τρόπο αντιμετώπισης τους, ο οποίος θα πρέπει ακολουθείται από την αυστηρή επιβολή των νόμων που προστατεύουν το περιβάλλον (Barrett, 1997).

Στον τομέα της Πράσινης Εγκληματολογίας, συναντώνται τόσο στοιχεία του οικονομικού εγκλήματος, όσο και του οργανωμένου. Ο όρος του οργανωμένου εγκλήματος, σύμφωνα με τον Block (1991), θα πρέπει να εγκαταλειφθεί εντελώς υπέρ του όρου «παράνομη επιχείρηση», ενώ για τον Chambliss (1978), το οργανωμένο έγκλημα αποτελείται κυρίως από επιχειρηματίες και πολιτικούς. Συχνά διαπιστώνεται ότι η σχέση μεταξύ οικονομίας και οργανωμένου εγκλήματος είναι αρκετά στενή, με τα δυο πεδία να εμπλέκονται σε ανταλλαγή υπηρεσιών και αμοιβαία επιχειρηματική προώθηση εις βάρος του περιβάλλοντος. Όπως είδαμε παραπάνω, η παράνομη απόθεση τοξικών αποβλήτων αποτελεί μια όψη του οργανωμένου εγκλήματος, η οποία συνδέεται με την επιχειρηματική δράση και έχει αντίκτυπο στο περιβάλλον (Wolf, 2011). Το παράδειγμα της περιοχής της Καμπανίας είναι ένα από αυτά. Παράνομες υπηρεσίες απόρριψης αποβλήτων σε συνεργασία με επιχειρήσεις, δημιούργησαν τεράστιο οικολογικό πρόβλημα, μολύνοντας το περιβάλλον με επικίνδυνες ουσίες, όπως το διοξάνιο (Ruggiero & South, 2010, σ.256). Το οργανωμένο έγκλημα προσφέρει υπηρεσίες στις νόμιμες επιχειρήσεις, εκμεταλλευόμενο τις ευκαιρίες που παρουσιάζει το οικονομικό σύστημα, και λαμβάνει ως αντάλλαγμα ευκαιρίες για ανάπτυξη (Ruggiero, 1996). Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως η περίπτωση της παράνομης διάθεσης αποβλήτων παρατηρείται ακόμα και σε χώρες με έντονη περιβαλλοντική ευαισθησία και νομοθεσία που τιμωρεί τέτοιες περιπτώσεις.

3.3. Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη και «πρασίνισμα» των επιχειρήσεων

Κάνοντας έναν παραλληλισμό με τη δαρβινική εξέλιξη των έμβιων όντων, στον αγώνα της καπιταλιστικής επιβίωσης, η επιχείρηση αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό, ο οποίος μέσω μιας διαδικασίας «φυσικής» επιλογής διατηρεί τα χαρακτηριστικά που της επιτρέπουν την επιβίωση, ενώ παράλληλα αναπτύσσει νέες ιδιότητες έτσι ώστε να βγει αλώβητη από τον αγώνα της οικονομικής (ή κερδοσκοπικής) επιβίωσης. Η επιχείρηση είναι μια οργανωμένη οικονομική μονάδα (Κουράκης, 1982, σ.23), ένα πολύπλοκο σχήμα μέσα στο οποίο η παραγωγή, η πώληση των αγαθών, η διοίκηση και η χρηματοδότηση αποτελούν σημαντικούς πυλώνες για την επιδίωξη της πιο ζωτικής της λειτουργίας: το κέρδος. Εξελισσόμενη από την πρότερη μορφή της, η σημερινή επιχείρηση δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τα τεκταινόμενα στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Αφουγκραζόμενη τον παλμό των πιέσεων και των αλλαγών που έχει φέρει η είσοδος της κοινωνίας στην εποχή της περιβαλλοντικής κρίσης, έχει προχωρήσει σε στρατηγικές και προγράμματα τα οποία την οδηγούν προς μια εικόνα «πράσινης» εταιρικής υπευθυνότητας.

Η εποχή που τα υψηλόβαθμα στελέχη των επιχειρήσεων άρχισαν να αναπτύσσουν το αφήγημα περί υπευθυνότητας απέναντι στην κοινωνία ως σύνολο, έκανε την εμφάνιση της μέσω της υιοθέτησης της λεγόμενης Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης (Ε.Κ.Ε.). Σχετικά με τον ορισμό της τελευταίας, μπορούμε να πούμε πως αφορά την *«ενοποίηση των κοινωνικών, περιβαλλοντικών, ηθικών και φιλανθρωπικών ευθυνών μιας επιχείρησης»*, η οποία μέσα από τις λειτουργίες, τις διαδικασίες και την επιχειρηματική της στρατηγική, καθώς και από τη συνεργασία όλων των συμμετεχόντων της, προσπαθεί να αποκτήσει έναν χαρακτήρα υπευθυνότητας απέναντι στην κοινωνία⁸⁶ (Rasche & Waddock, 2020, σ.28).

Σύμφωνα με τη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2011) για την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη, οι επιχειρήσεις οφείλουν να ενσωματώνουν στις επιχειρηματικές τους δράσεις κοινωνικές και περιβαλλοντικές πολιτικές, οι οποίες είτε

⁸⁶Αφορά, κατά κύριο λόγο, την αυτοδέσμευση των εταιριών για την τήρηση όσων πρεσβεύουν οι αρχές τις αειφόρου ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, μετά το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Göteborg το 2001 για τον προσανατολισμό της Κοινότητας προς την αειφόρο ανάπτυξη, και την υποβολή της «Πράσινης Βίβλου» από την Επιτροπή, με σκοπό την προώθηση ενός ευρωπαϊκού πλαισίου για την εταιρική κοινωνική ευθύνη, οι επιχειρήσεις απέκτησαν ενεργό ρόλο στην προώθηση της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, όπως αναφέρεται στο Νικολακοπούλου – Στεφάνου, Η. (2003). Η εταιρική κοινωνική ευθύνη (Ε.Κ.Ε.) μετά το Γιόχανεσμπουργκ. Στο Τσάλτας, Γ. (επιμ.). *Γιόχανεσμπουργκ. Το περιβάλλον μετά τη συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την αειφόρο ανάπτυξη*. Σιδέρης Ι.

πηγάζουν από την ανάγκη συμμόρφωσης με νομικές προβλέψεις, είτε από την ανάδειξη δράσεων εθελοντικού χαρακτήρα προς όφελος της κοινωνίας και του περιβάλλοντος. Σχετικά με την περιβαλλοντική δράση, η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη φαίνεται να εκδηλώνεται μέσα από τον σχεδιασμό μιας βιώσιμης ανάπτυξης με στόχο τη μείωση του περιβαλλοντικού κόστους, κυρίως μέσα από τη μείωση των εκπομπών ρύπων, την ανακύκλωση υλικών, τη χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και γενικότερων πρακτικών περιβαλλοντικής ευθύνης (Sarfraz et al., 2023). Επιπλέον, εξαιτίας των πιέσεων που φέρει η σταδιακή εξάντληση των φυσικών πόρων, υπό το πρίσμα της εν λόγω «ευθύνης», οι επιχειρήσεις έχουν αρχίσει να εφαρμόζουν πρακτικές με στόχο την προστασία των φυσικών πόρων.

Οι παγκόσμιες πιέσεις για περιβαλλοντική δράση έχουν αναγκάσει τον επιχειρηματικό κόσμο προς εναρμόνιση με τα ελάχιστα επιτρεπτά όρια που έχουν επιβληθεί, με σκοπό τη συμβολή τους στην περιβαλλοντική προστασία. Οι εταιρείες πλέον καλούνται να συμμορφώνονται με συγκεκριμένα πρότυπα, ένα από τα οποία είναι το πρότυπο ISO. Ο Διεθνής Οργανισμός Τυποποίησης – πιο γνωστός ως ISO – παρέχει στους οργανισμούς κατευθυντήριες γραμμές για να επιτυγχάνουν παγκοσμίως αναγνωρισμένα πρότυπα, ανάμεσα στα οποία βρίσκονται και πρότυπα περιβαλλοντικής διαχείρισης που συμβάλλουν στη μείωση των περιβαλλοντικών τους επιπτώσεων, στη μείωση των αποβλήτων και στη βελτίωση της βιωσιμότητας⁸⁷. Διεθνή πρότυπα όπως το ISO 26000⁸⁸, οργανισμοί προσανατολισμένοι στην ανάπτυξη προτύπων βιωσιμότητας όπως ο Global Reporting Initiative⁸⁹ (GRI) και ο Business for Social Responsibility⁹⁰ (BSR) ο οποίος προσφέρει υλικό και πληροφορίες για την εφαρμογή πολιτικών Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης σε επιχειρήσεις, η πρωτοβουλία

⁸⁷Όπως αναφέρεται στο ISO. (n.d.). *ISO standards are internationally agreed by experts.* <https://www.iso.org/standards.html>. Βλ. επίσης: Center for Industrial Effectiveness. (n.d.). *What is ISO? University of Buffalo.* <https://www.buffalo.edu/tcie/grow-your-business/opex-continuous-improvement-consultation/iso-services/what-is-iso.html>, και ISO. (n.d.). *Environmental sustainability.* <https://www.iso.org/sectors/environment>.

⁸⁸Ενδεικτικά θα αναφερθεί και το ISO 1400:2015 για την περιβαλλοντική διαχείριση, το οποίο βοηθά την επιχείρηση να αντιμετωπίσει τα περιβαλλοντικά ζητήματα, να διαχειριστεί τυχόν κινδύνους, να μειώσει το κόστος διαχείρισης αποβλήτων και την κατανάλωση φυσικών πόρων, βλ. περισσότερα στο: ISO. (2021). *ISO 14001:2015. Environmental management systems - Requirements with guidance for use.* <https://www.iso.org/standard/60857.html>. Καθώς και το ISO 50001 σχετικά με τη διαχείριση της κατανάλωσης ενέργειας, βλ. περισσότερα στο ISO. (n.d.). *ISO 5000. Energy management.* <https://www.iso.org/iso-50001-energy-management.html>.

⁸⁹Για περισσότερα, βλ. GRI. (n.d.). *About GRI.* <https://www.globalreporting.org/about-gri/>.

⁹⁰Για περισσότερα, βλ. BSR. (n.d.). *Sustainability Insights. Nature.* <https://www.bsr.org/en/topics/nature>.

των Ηνωμένων Εθνών για την προτροπή των επιχειρήσεων προς περιβαλλοντικά και κοινωνικά υπεύθυνες πολιτικές, οι οδηγίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την εταιρική κοινωνική ευθύνη και το εθελοντικό πρόγραμμα Eco-Management and Audit Scheme (EMAS⁹¹), είναι μερικά από τα πιο αξιόλογα δείγματα προς την αλλαγή των επιχειρήσεων από έναν οργανισμό με χαρακτηριστικά μιας άλλης εποχής, σε ένα νέο, εύελικο μοντέλο που ενώ αποζητά το κέρδος, είναι πλέον «πρασινότερο»⁹².

Αυτή η διαδικασία «πρασινίσματος» των επιχειρήσεων αποτελεί ένα θέμα μελέτης με μεγάλο κοινωνιολογικό και εγκληματολογικό ενδιαφέρον. Η έννοια αυτή καθεαυτή χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη για να περιγράψει τις πρακτικές που εφαρμόζονται από τις επιχειρήσεις ως ένας τρόπος συγκεκαλυμμένης άρνησης, που αποβλέπει στον εκσυγχρονισμό της επιχείρησης προς την υιοθέτηση της εικόνας της περιβαλλοντικής μέριμνας και ηθικής. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, η εκμετάλλευση αποτελεί δομικό στοιχείο του κέρδους, οπότε η υιοθέτηση τέτοιων πρακτικών όπως η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη, ενώ δείχνει σημάδια προόδου, στην ουσία δεν μεταβάλλει το γενικότερο τοπίο της οικολογικής καταστροφής, ούτε είναι ικανή να αλλάξει την κατάσταση της περιβαλλοντικής επιδείνωσης. Συχνά οι ενέργειες αυτές είναι επιφανειακές, και τα μέτρα που λαμβάνονται δεν είναι επαρκή ή δεν εφαρμόζονται αυστηρά (Bakan, 2004). Στα παραπάνω αρκεί να προστεθεί επίσης, ότι η καταναλωτική αξία των «πράσινων» προϊόντων που προέρχονται από εταιρείες με

⁹¹Για περισσότερα, βλ. Energy, Climate Change, Environment. (n.d.) *Eco-Management and Audit Scheme (EMAS)*. European Commission. https://green-business.ec.europa.eu/emas_en.

⁹²Ενδεικτικά θα αναφερθούν επίσης: η πιστοποίηση LEED (Leadership in Energy and Environmental Design) για την κατασκευή και λειτουργία πράσινων κτηρίων, βλ. περισσότερα στο U.S. Green Building Council. (n.d.). *LEED rating system*. <https://www.usgbc.org/leed>, και η πιστοποίηση BREEAM (Building Research Establishment Environmental Assessment Method) για την αξιολόγηση της περιβαλλοντικής απόδοσης κτιρίων, βλ. περισσότερα στο BREEAM. (n.d.). *Achieve your ESG goals with BREEAM Certification*. <https://breeam.com/>. Σχετικά με τη μείωση της κατανάλωσης άνθρακα και των εκπομπών του, υπάρχει η πιστοποίηση Carbon Trust Standard για τη μείωση των εκπομπών, βλ. περισσότερα στο Carbon Trust. (n.d.) *Route to net zero standard*. <https://www.carbontrust.com/what-we-do/net-zero-transition-planning-and-delivery/route-to-net-zero-standard>, η FSC (Forest Stewardship Council Certification, για τα προϊόντα ξύλου και χαρτιού που προέρχονται από υπεύθυνη διαχείριση των δασών, βλ. περισσότερα στο FSC. (n.d.). *Certification*. <https://us.fsc.org/en-us/certification>, και η πιστοποίηση Rainforest Alliance Certified για την βιώσιμη γεωργία και τη διασφάλιση της βιοποικιλότητας, βλ. περισσότερα στο Rainforest Alliance. (2024, April 25). *What does "rainforest" alliance certified" mean*. <https://www.rainforest-alliance.org/insights/what-does-rainforest-alliance-certified-mean/>.

Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη αυξάνεται με αλματώδεις ρυθμούς⁹³, μεγιστοποιώντας τα κέρδη τους (Ali et al., 2019).

Για τον Bakan (2004, σ.30), η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη αποτελεί ένα νέο δόγμα για τις επιχειρήσεις, μια συνειδητή διόρθωση των παλαιότερων οραμάτων της εταιρίας που εμπνέονταν από την απληστία. Παρά την αλλαγή αυτή, η ίδια η εταιρεία δεν έχει αλλάξει καθόλου, αλλά αντίθετα παραμένει, όπως ήταν κατά την εποχή της γέννησής της, ως ένας σύγχρονος επιχειρηματικός θεσμός στα μέσα του 19ου αιώνα, ένα νομικά ορισμένο «πρόσωπο» που έχει σχεδιαστεί για να αναδεικνύει το προσωπικό του συμφέρον και να ακυρώνει την ηθική μέριμνα (ό.π.). Ο ίδιος εμβαθύνει περισσότερο, παραλληλίζοντας την επιχείρηση με μια ψυχοπαθή ανθρώπινη ύπαρξη. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως οι περισσότεροι άνθρωποι θα έβρισκαν την «προσωπικότητά» της επιχείρησης απεχθή, ακόμη και ψυχοπαθητική, εάν παραλληλίζονταν με τα γνωρίσματα ενός ανθρώπινου όντος. Με άλλα λόγια, η συμπεριφορά ή οι αξίες που εκπροσωπεί η επιχείρηση είναι τέτοιες που, αν ήταν στοιχεία της ανθρώπινης προσωπικότητας, θα προκαλούσαν αρνητική αντίδραση ή δυσφορία. Περιέργως όμως την αποδεχόμαστε, ως έναν από τους ισχυρότερους θεσμούς της κοινωνίας, ενώ η ίδια ως «ψυχοπαθές πλάσμα», δεν μπορεί να ενεργήσει ηθικά, έτσι ώστε να αποφύγει τη βλάβη που μπορεί να προκαλέσει σε άλλους, ή στο περιβάλλον (ό.π.). Με άλλα λόγια, τα αρπακτικά ένστικτα της εταιρείας δύσκολα μπορούν να αναχαιτιστούν (ό.π., σ.56). Τα αναρίθμητα περιστατικά βλάβης είτε σε μεμονωμένους ανθρώπους⁹⁴, και σε μεγαλύτερα σύνολα, είτε στο περιβάλλον και το

⁹³Οι καταναλωτές νιώθουν περήφανοι για τις επιλογές τους, και είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν ακόμα πιο υψηλές τιμές προκειμένου να αγοράσουν τα εν λόγω προϊόντα, όπως αναφέρεται στο Ali, H., Danish, R., & Asrar-ul-Haq, M. (2019). How corporate social responsibility boosts firm financial performance: The mediating role of corporate image and customer satisfaction. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 1–12. DOI: 10.1002/csr.1781.

⁹⁴Ένα από τα περιστατικά που σόκαραν την κοινή γνώμη, αφορά την περίπτωση της Patricia Anderson και των παιδιών της το 1993. Κατόπιν σύγκρουσης με άλλο όχημα, το αυτοκίνητο της ξέσπασε σε φλόγες, με αποτέλεσμα εκείνη και τα παιδιά της να τραυματιστούν σοβαρά. Το ατύχημα προκάλεσε εγκαύματα τρίτου βαθμού στο 60% του σώματος τους (Bakan, 2004, σ.58). Όπως αποκαλύφθηκε αργότερα, η κατασκευαστική εταιρεία GM κατά τη σχεδίαση του αμαξίου, είχε τοποθετήσει την δεξαμενή καυσίμου σε εκτεθειμένο σημείο, με αποτέλεσμα κατά τη σύγκρουση να προκληθεί φωτιά. Η καταδικαστική απόφαση εναντίων της εταιρείας, βασίστηκε σε έγγραφα της General Motors Corp. που παρουσιάστηκαν στη δίκη, και έδειξαν ότι υπήρξε εσωτερική συζήτηση σχετικά με τον σχεδιασμό της δεξαμενής στα αυτοκίνητά της, και ότι η αυτοκινητοβιομηχανία αρνήθηκε να δαπανήσει περίπου 4 έως 12 δολάρια ανά όχημα για να κάνει ασφαλέστερο τον σχεδιασμό, όπως αναφέρεται στο Swoboda, F., Mayer, C.E. (1999, July 9). A \$4.9 Billion Message. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1999/07/10/a-49-billion-message/85af3d3f-475d-40d7-8a62-be2f36a0629f/>.

οικοσύστημα, δείχνουν εναργώς την υπερτέρηση του κέρδους έναντι της ζημιάς. Η καταστροφική δράση των επιχειρήσεων στο περιβάλλον κουβαλά στο πέρασμα της περιστατικά περιβαλλοντικής ανισότητας και αδικίας, τα οποία θα αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο.

Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη αποτελεί μια επιπλέον χρήσιμη ιδιότητα, που επιτρέπει τις εταιρείες να εξελιχθούν. Η υπευθυνότητα της εταιρείας, ως αρωγός κοινωνικής και περιβαλλοντικής μέριμνας, αποτελεί τον νέο στόχο των σύγχρονων επιχειρήσεων, οι οποίες υπολογίζουν πλέον τις καλές πράξεις στα επιχειρηματικά τους πλάνα. Επί της ουσίας, αποτελεί μια καμπάνια μάρκετινγκ (Bakan, 2004, σ.30) για τη βελτίωση της φήμης της εταιρείας η οποία συνεχίζει να διεκδικεί με ζέση τα κερδοφόρα της ενδιαφέροντα. Η επιδίωξη της κοινωνικής ευθύνης από τη μεριά της επιχείρησης δεν θα είναι ποτέ απόλυτα ρεαλιστικός στόχος. Η προστασία των φυσικών πόρων δεν μπορεί να τεθεί ως στόχος στην εταιρική ευθύνη των κολοσσών της πετρελαιοβιομηχανίας για παράδειγμα, γιατί αντιβαίνει τις επιδιώξεις της. Έτσι δημιουργείται ένα αδιέξοδο ως προς τις επιδιώξεις αυτής της μέριμνας. Ο στόχος της επιχείρησης είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους, και οτιδήποτε μπαίνει εμπόδιο στην διεκδίκηση του στρέφεται ενάντια στα συμφέροντα της. Οι πρακτικές της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης, κατ' επέκταση, μπορούν να είναι λειτουργικές μόνο όταν χρησιμεύουν προς αυτή την κατεύθυνση, γιατί εναλλακτικά θα ήταν παράνομες (Bakan, 2004, σ.35).

Επιπλέον, η επιχειρηματική δράση δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς την κυβερνητική ανοχή. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σε ένα νεοφιλελεύθερο καπιταλιστικό καθεστώς, η δράση των επιχειρήσεων θα πρέπει να εξελίσσεται με την ελάχιστη δυνατή κρατική παρέμβαση. Φυσικά, από τη μεριά τους οι κυβερνήσεις έχουν εκφράσει δημόσια ουκ ολίγες φορές την πρόθεση να προωθήσουν τους περιβαλλοντικούς κανονισμούς, μόνο στο σημείο που δεν εμποδίζουν την απρόσκοπτη πορεία των επιχειρηματικών συμφερόντων. Στο πλέον μακρινό 2001, ο τότε πρόεδρος της Αμερικής George Bush είχε δηλώσει πως οι περιβαλλοντικοί κανονισμοί θα χαλαρώσουν αν εμποδίσουν την Καλιφόρνια να πετύχει τη μέγιστη παραγωγή στα εργοστάσια της (Bakan, 2004, σ.89), σε μια περίοδο μάλιστα όπου οι πιέσεις για

μείωση των συγκεντρώσεων των αερίων του φαινομένου του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα, όπως εκείνες εκφράστηκαν με το πρωτόκολλο του Κιότο⁹⁵, ήταν έντονες.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορεί να αναδειχθεί ότι τα όρια των επιχειρήσεων δεν σταματούν αποκλειστικά στις δράσεις που έχουν μόνο άμεσο κέρδος. Μέσα στο κυνήγι του κέρδους εντάσσεται και η άσκηση επιρροής, η οποία επιτυγχάνεται με τη μεσολάβηση του πολιτικού λόγου, και την κατ'επέκταση μεγαλύτερη άσκηση επιρροής στην κοινή γνώμη. Έχει παρατηρηθεί ότι μέσω των εταιρικών δωρεών, οι επιχειρήσεις στοχεύουν στην σύνδεση τους με τον πολιτικό κόσμο για την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Το 2001 η βιομηχανία άνθρακα ξόδεψε περίπου 1,5 εκατομμύρια δολάρια σε πολιτικές εκστρατείες, εκ των οποίων το 84% από αυτά δαπανήθηκαν στους Ρεπουμπλικάνους, ενώ υπολογίζεται ότι από το 1990, η βιομηχανία έχει ξοδέψει σχεδόν 11 εκατομμύρια δολάρια σε πολιτικές συνεισφορές, με τα 8,4 εκατομμύρια δολάρια (77%) να πηγαίνουν στους Ρεπουμπλικάνους (Bakan, 2004, σ.93). Σύμφωνα με τα τρέχοντα στοιχεία, υπολογίζεται πως η βιομηχανία πετρελαίου και φυσικού αερίου, το διάστημα 2023-2024 ξόδεψε ποσό αξίας 27.880.840 δολαρίων σε συντηρητικές παρατάξεις και Ρεπουμπλικανούς, ενώ σε δημοκρατικές παρατάξεις 4.035.649⁹⁶.

Είναι αδιαμφισβήτητο, πως η δράση των επιχειρήσεων και της βιομηχανίας έχει προκαλέσει περιβαλλοντικές καταστροφές με μεγάλο κόστος. Τα παραδείγματα καταστροφής βρίθουν, και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα (καταστροφή των υδάτων, της βιοποικιλότητας, υποβάθμισης οικοσυστήματος κ.α.), από την εποχή που ακόμη η περιβαλλοντική πολιτική δεν είχε κάνει την εμφάνιση της στην στρατηγική ατζέντα των επιχειρήσεων. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της πετρελαϊκής εταιρείας Texaco⁹⁷ το 1960, η οποία με τη δραστηριότητα της στο δάσος του

⁹⁵Ο ίδιος δήλωσε ανοιχτά πως τίθεται ενάντια στο Πρωτόκολλο. Συγκεκριμένα είχε τονίσει πως κρίνει ως άδικο τη μη συμμετοχή της Κίνας και της Ινδίας στο Πρωτόκολλο, και ότι η αποδοχή του θα ζημιώσει σημαντικά την αμερικάνικη οικονομία, όπως αναφέρεται στο Center for Science and Environment. (n.d.). *George Bush: "I oppose the Kyoto Protocol"*. <https://www.cseindia.org/george-bush-i-oppose-the-kyoto-protocol-3149>.

⁹⁶Όπως αναφέρεται στο Open Secrets. (n.d.) *Which industries are giving the most money to PACs, parties and candidates?* <https://www.opensecrets.org/elections-overview/industries>.

⁹⁷Αποτελεί μέλος της σημερινής εταιρείας Chevron, η οποία κρίθηκε ένοχη για την εσκεμμένη απόρριψη 16 δισεκατομμυρίων γαλονιών τοξικών αποβλήτων, τα οποία κρίθηκαν υπεύθυνα για καρκινογενέσεις που παρατηρήθηκαν σε 30.000 ιθαγενείς, όπως αναφέρεται στο Paz y Miño, P. (2024, February 14). *Chevron's environmental crimes: 13 Years of evasion and escalation. Amazon Watch*. <https://amazonwatch.org/news/2024/0214-chevrons-environmental-crimes-13-years-of-evasion-and-escalation#:~:text=Chevron%20was%20found%20guilty%20in,of%20the%20island%20of%20Manhattan>.

Αμαζονίου για την εξόρυξη πετρελαίου, οδήγησε σε εκτεταμένη ρύπανση των υδάτων εξαιτίας των επιβλαβών αποβλήτων που άφηνε στο περιβάλλον (Perkins, 2004, σ.168-172). Εκτός από την εξορυκτική βιομηχανία, μεγάλο μερίδιο ευθύνης φέρει και η βιομηχανική γεωργία, η οποία είναι υπεύθυνη σε μεγάλο βαθμό για την κλιματική αλλαγή, καθώς περίπου το 25% των συνολικών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, όπως το διοξείδιο του άνθρακα, το μεθάνιο, και το υποξείδιο του αζώτου, προκαλείται από την εκτεταμένη της δράση (Chomsky, 2020). Αντίστοιχα όμως, επηρεάζεται και η ίδια από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, οι οποίες με τη σειρά τους θα μεταβάλλουν τη χρήση γης, τους υδάτινους πόρους, ενώ μπορεί να προκληθούν και κοινωνικά προβλήματα όπως οι δημογραφικές αλλαγές, φαινόμενα ανασφάλειας και πιθανές συγκρούσεις (Brisman, McClanahan & South, 2014, σ.489).

Μια επιχείρηση δεν μπορεί να ξορκίσει τον βλαβερό της χαρακτήρα. Η έλλειψη ηθικών αξιών που χαρακτηρίζει την στοχοθεσία της εταιρείας, όπως αναφέρει ο Bakan (2004), κάνει αδύνατη τη δράση που θα την εμποδίσει από την πρόκληση βλαβών στους ανθρώπους, στο περιβάλλον ή στο οικοσύστημα. Με άλλα λόγια, η προσήλωση στην επιδίωξη του κέρδους την καθιστά ικανή να βλάψει όποιον βρίσκεται στον δρόμο προς την επίτευξη του στόχου της. Η ιστορία έχει δείξει περιστατικά στα οποία η βλάβη έχει επιλεγεί έναντι του κόστους αποτροπής της. Εφόσον η ίδια δρα προς την ικανοποίηση του δικού της αποκλειστικού συμφέροντος, πόσο μπορεί άραγε να πετύχει παράλληλα και το δημόσιο συμφέρον; Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη υπό αυτό το πρίσμα γεννήθηκε αποτυχημένη. Το αίσθημα περί ευθύνης ως προς την κοινωνία είναι ένα αφήγημα αποπροσανατολιστικό, εφόσον δεν μπορεί να υπάρξει εταιρεία που δεν θα προωθεί τα δικά της συμφέροντα και κατ'επέκταση των ιδιοκτητών της, και άρα να είναι δυνάμει επιβλαβής για το κοινωνικό σύνολο μέσω του περιβαλλοντικού της αποτυπώματος.

Επιπλέον, ο μη δεσμευτικός χαρακτήρας της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης φαίνεται να συντάσσεται υπέρ προς την αμφισβήτηση του κατά πόσο υφίσταται για να προσφέρει πράγματι ένα είδους ευθύνης. Δεν υπάρχει, τουλάχιστον για την ώρα, υποχρέωση της επιχείρησης να υιοθετεί αυτά τα πρότυπα από την πλευρά του κράτους. Η αυτορρύθμιση στηρίζεται συνεπώς στην ύποπτη παραδοχή ότι οι εταιρείες θα σέβονται τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά συμφέροντα, χωρίς να υποχρεώνονται από την κυβέρνηση να το πράξουν. Παράλληλα, κατά τον Bakan (2004, σ.76), μας ζητείται να πιστέψουμε ότι τα εταιρικά πρόσωπα, τα οποία στερούνται κάθε αίσθηση ηθικής

και έχουν τη δύναμη και το κίνητρο να προκαλέσουν βλάβη και καταστροφή, θα πρέπει να αφεθούν ελεύθεροι να αυτοδεσμευτούν. Δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι παγκόσμιες εταιρείες χρησιμοποιούν τους διεθνείς κανόνες και τις εμπορικές συμφωνίες προς όφελος τους. Η εταιρεία Ethyl Corporation, η οποία μήνυσε την Καναδική κυβέρνηση, ισχυριζόμενη πως παραβίασε τις υποχρεώσεις του κεφαλαίου 11 της Συμφωνίας Ελεύθερου Εμπορίου Βόρειας Αμερικής, απαγορεύοντας την εισαγωγή και το εμπόριο προϊόντων που περιείχαν MMT, είναι μια τέτοια περίπτωση (Global Affairs Canada, 2017). Παρά τον αποδεδειγμένο κίνδυνο για τη δημόσια υγεία χάρη στη συγκεκριμένη ουσία, οι διεθνείς συμφωνίες εμπορίου δεν προβλέπουν ζητήματα που αφορούν τη δημόσια υγεία, και έτσι η εταιρεία μπορούσε να χρησιμοποιήσει αυτό το κενό αυτό προς όφελος της (Lynch & Stretesky, 2012, σ.254).

Από τα παραπάνω μπορεί να γίνει διακριτό το γεγονός πως οι εταιρείες προσπαθούν να προβάλλουν τις φιλικές προς το περιβάλλον πολιτικές τους για να μπορέσουν να εναρμονιστούν με τη γενικότερη πίεση που αφορά τα περιβαλλοντικά ζητήματα. Οι επιχειρήσεις μέσα από τη διαδικασία του «πρασίνισματος»⁹⁸ (greenwashing) προλαβαίνουν την οποιαδήποτε αρνητική κριτική εις βάρος τους, η οποία συνδέεται με την πρόκληση βλάβης στο περιβάλλον, και έτσι φροντίζουν να προωθήσουν μια εικόνα ευθύνης που σχετίζεται με φιλο-περιβαλλοντικές πολιτικές (Simon, 2000). Μια από τις μεγαλύτερες εταιρείες διαδικτυακών υπηρεσιών, η Google, με εκατομμύρια χρήστες στον κόσμο, έχει παρατηρηθεί ότι χρησιμοποιείται από πολλές εταιρείες για την προώθηση διαφημιστικών καμπανιών που προωθούν μια «πράσινη» εικόνα, η οποία απέχει από την πραγματικότητα. Οι δαπάνες των διαφημίσεων μεγάλων πετρελαϊκών εταιρειών στην Google, περιλαμβάνουν υπέρογκα ποσά που δίνονται στον αλγόριθμο, με σκοπό το «ξέπλυμα» της εικόνας τους στα μάτια του κοινού, προβάλλοντας την εικόνα μιας περιβαλλοντικής υπευθυνότητας με κατεύθυνση προς ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, αποκρύπτοντας τις επενδύσεις τους στις εξορύξεις καυσίμων και όχι μόνο (Center for Countering Digital Hate, 2022).

Τέλος, το «πρασίνισμα» των επιχειρήσεων έχει προκαλέσει αλλαγές και στον τρόπο κατανάλωσης. Έτσι λοιπόν, τις τελευταίες δεκαετίες έχει παρατηρηθεί μια τάση

⁹⁸Μετάφραση δική μου.

προς την λεγόμενη «πράσινη» κατανάλωση»⁹⁹. Με τον όρο «πράσινος καταναλωτισμός», εννοούμε τη μεταστροφή του αγοραστικού κοινού προς την αγορά προϊόντων τα οποία είτε είναι χαμηλοί ρυπαντές, είτε απαρτίζονται από υλικά τα οποία μπορούν να ανακυκλωθούν (Yearley, 2010, σ.214). Το «πρασίνισμα» του καταναλωτισμού φυσικά έχει εγείρει ποικίλες αντιδράσεις, μια εκ των κορυφαίων να είναι η κριτική στην σύνδεση δυο φαινομενικά αντιφατικών όρων: του καταναλωτισμού από τη μια, και της «πράσινης» επιλογής από την άλλη. Οι επικριτές της εναντιώνονται στη λογική που θέλει τον καταναλωτισμό ως τον μηχανισμό για την αποτροπή της οικολογικής καταστροφής, καθώς ο ίδιος αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς λόγους ύπαρξης της. Μια από τις βασικές ιδέες που στηρίχτηκε γύρω από αυτή την αντίφαση, εκφράστηκε από τον Dobson (όπως αναφέρεται στο Yearley, 2010), ο οποίος υποστηρίζει πως η λύση για μια πιο «πράσινη» οικολογική στροφή όσον αφορά τον καταναλωτισμό, βρίσκεται ακριβώς στη μείωση του και όχι στην επιλεκτικότητα μεταξύ «πράσινων» ή μη προϊόντων. Στον αντίποδα, οι υποστηρικτές του θεωρούν πως το οικονομικό σύστημα μπορεί να μας προσφέρει νέα αγαθά, τα οποία να συμβαδίζουν με την οικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική μέριμνα.

⁹⁹Οι τελευταίες εξελίξεις από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή δείχνουν πως οι επιχειρήσεις πλέον θα έχουν τη δυνατότητα απόκτησης οικολογικού σήματος από την Ευρωπαϊκή Ένωση (EU Ecolabel). Η απονομή οικολογικού σήματος είναι προαιρετική, και προτρέπει τα κράτη-μέλη να θεσπίσουν αρμόδιο φορέα που θα μεριμνά για τη χορήγηση του σήματος στις επιχειρήσεις, όπως αναφέρεται στο Lawspot. (2023, Ιανουάριος 31). *Οικολογικό σήμα της ΕΕ: Στο στόχαστρο της Κομισιόν η Ελλάδα.* <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/oikologiko-sima-tis-ee-sto-stohastro-tis-komision-i-ellada>.

ΜΕΡΟΣ Β

Κεφάλαιο 1

1.1. Διεθνείς και κοινοτικές δράσεις για την προστασία του περιβάλλοντος

Το περιβαλλοντικό ζήτημα, όπως ήταν αναμενόμενο, άρχισε να διαταράσσει τα διεθνή νερά, εγείροντας την προσοχή και τις ανησυχίες τόσο στον Ευρωπαϊκό, όσο και στον διεθνή χώρο. Η διεθνοποίηση του ζητήματος περί περιβαλλοντικού δικαίου στα πρώτα του βήματα επηρεάστηκε, σύμφωνα με τον Τσάλτα (1990, σ.120-121), από τρεις παράγοντες. Τον φυσικό, ο οποίος ανέδειξε τον διασυνοριακό χαρακτήρα των προβλημάτων που σχετίζονται με το φυσικό περιβάλλον, τον οικονομικό, καθώς η προστασία του περιβάλλοντος είναι μια κοστοβόρα διαδικασία για τα κράτη, και τον παράγοντα εξαγωγής της μόλυνσης, η οποία μεταφέρεται μέσω δραστηριοτήτων (ό.π).

Η προστασία του περιβάλλοντος και η προτροπή σε κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπιση του, μπορεί να λάβει ποικίλες μορφές, ανάλογα με την άμεση ή έμμεση δέσμευση που επιβάλλουν σε κάθε χώρα. Η θεσμική δράση προς την εναρμόνιση με τις διεθνείς πολιτικές μπορεί να λάβει τη μορφή νομικά δεσμευτικών πράξεων, (Παпанεοφύτου, 2016, σ.75) μέσω Διεθνών Συμβάσεων και αποφάσεων των διεθνών οργάνων που έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα (Τσάλτας, 1990, σ.122), όπως επίσης και τη μορφή των Κανονισμών ή των αποφάσεων που είναι δεσμευτικές ως προς τα κράτη-μέλη και την Ένωση (hard law). Από την άλλη, ενδέχεται να ασκηθούν και με τη μορφή μη υποχρεωτικών αποφάσεων των διεθνών οργανισμών, το επονομαζόμενο ως soft law, όπως οι συστάσεις, οι διακηρύξεις αρχών, τα προγράμματα δράσης, ή και μέσω Οδηγιών¹⁰⁰ (Τσάλτας, 1990, σ. 127, Μπήκα, 1996, σ.133).

Όσον αφορά το διεθνές δίκαιο, ως στιγμή έναρξης της διεθνούς μέριμνας για την προστασία του περιβάλλοντος, μπορεί να θεωρηθεί το έτος 1948 με το γεγονός της αναγνώρισης από τα Ηνωμένα Έθνη του δικαιώματος σε ένα υγιές και ακίνδυνο περιβάλλον (άρθρο 25), που συντελέστηκε μέσω της ψήφισης της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Παпанεοφύτου, 2016, σ.4). Ένα ακόμα πιο σημαντικό βήμα διεθνούς δράσης προς την προστασία του περιβάλλοντος έγινε το

¹⁰⁰Οι Οδηγίες αποτελούν νομικές πράξεις της Ένωσης, οι οποίες εκφράζουν τη στοχοθεσία προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, και ενώ είναι κατά μια έννοια δεσμευτικές προς τα κράτη-μέλη, η εφαρμογή τους στο εσωτερικό δίκαιο της κάθε χώρας επαφίεται στο κάθε κράτος ξεχωριστά, όπως αναφέρεται στο Παпанεοφύτου, Α. (2016). *Ποινικό δίκαιο περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο της νομοθετικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Νομική Βιβλιοθήκη, σ.77.

1972 με τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον στη Στοκχόλμη. Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης, αποτελεί ίσως το πιο κομβικό κείμενο διεθνούς δικαίου για την προστασία του περιβάλλοντος, εφόσον τέθηκαν τα περιβαλλοντικά ζητήματα στην πρώτη γραμμή των διεθνών ανησυχιών, ενώ τονίστηκε παράλληλα η ανάγκη εξέτασης του ζητήματος της οικονομικής ανάπτυξης και της σύνδεσης της με περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως η ρύπανση του αέρα, του νερού, των ωκεανών, και ως εκ τούτου, με την ευημερία των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο¹⁰¹. Επιπλέον, με αφορμή τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης, ιδρύθηκε το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (UNEP)¹⁰², επιφορτισμένο με την ενίσχυση των περιβαλλοντικών προτύπων, πρακτικών και υποχρεώσεων σε εθνικό, περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο.

Στον προμαχώνα των δράσεων εντάσσεται και η Πρώτη Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για το Κλίμα στη Γενεύη το 1979, η οποία ήταν προσανατολισμένη γύρω από τα ανακύπτοντα ζητήματα που οφείλονται στην ανθρώπινη δραστηριότητα και οδεύουν προς την όξυνση του φαινομένου του θερμοκηπίου, καθώς και στις αρνητικές συνέπειες της υπερθέρμανσης του πλανήτη, όπως επίσης και η Παγκόσμια Σύνοδος Κορυφής το 1992 στο Ρίο ντε Τζανέιρο (Πανανεοφύτου, 2016, σ.55). Γνωστή και ως Earth Summit¹⁰³, η Παγκόσμια Σύνοδος Κορυφής του 1992, συγκέντρωσε 179 αντιπροσώπους χωρών, και είχε ως αποτέλεσμα τη Διακήρυξη του Ρίο (Rio Declaration¹⁰⁴) αποτελούμενη από 27 αρχές, τη δημιουργία της Σύμβασης-Πλαισίου του ΟΗΕ για τις Κλιματικές Αλλαγές (The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC¹⁰⁵), τη Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα (Convention on

¹⁰¹Όπως αναφέρεται στο United Nations. (n.d.). United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm. <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>.

¹⁰²Όπως αναφέρεται στο United Nations. (n.d.). UNEP: United Nations Environment Programme. <https://www.un.org/youthenvoy/2013/08/unep-united-nations-environment-programme/>.

¹⁰³Γνωστό και ως Σύνοδος Κορυφής της Γης ή Διάσκεψη του Ρίο, όπως αναφέρεται στο White, R. (2022). *Theorising Green Criminology*. New York: Routledge, σ. 64.

¹⁰⁴Όπως αναφέρεται στο United Nations. (n.d.). United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992. <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>.

¹⁰⁵Όπως αναφέρεται στο: United Nations. (1992). United Nations Framework Convention on Climate Change. https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf.

Biological Diversity¹⁰⁶), τη Διακήρυξη για τις Αρχές Διαχείρισης των Δασών (Declaration on the Principles of Forest Management¹⁰⁷), και τέλος, την Επιτροπή για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (Commission on Sustainable Development¹⁰⁸). Τα πιεστικά περιβαλλοντικά ζητήματα, και κυρίως, το φλέγον ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, ανέδειξαν επίσης την ανάγκη ανάπτυξης της επιστημονικής έρευνας. Κινούμενη προς αυτή την κατεύθυνση, η ίδρυση της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Αλλαγή του Κλίματος (International Panel on Climate Change (IPCC) το 1988 από τα Ηνωμένα Έθνη, είχε ως μέριμνα την επιστημονική εξέταση και έρευνα σχετικά με τις προεκτάσεις της κλιματικής αλλαγής (Lynch & Stretesky, 2016,σ.22).

Προς μια στοχευμένη δράση για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής κινήθηκε και το Πρωτόκολλο του Κιότο. Υπογεγραμμένο το 1997¹⁰⁹, στο πλαίσιο της Διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών, το Πρωτόκολλο του Κιότο είχε στόχο τη δέσμευση των κυβερνήσεων για τη μείωση κατά 5.2% των εκπομπών αερίων, για το διάστημα 2008-2012, εφόσον κρίθηκε πως οι εκπομπές συντελούν στην όξυνση του φαινομένου του θερμοκηπίου (Παπανεοφύτου, 2016, σ.56). Έκτοτε, η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών πραγματοποιείται κάθε χρόνο, με την πιο πρόσφατη να διεξάγεται στο Ντουμπάι το 2023 (COP 28¹¹⁰). Αξίζει να αναφερθεί πως μεταξύ των ετήσιων Διασκέψεων, εξέχουσας σημασίας ήταν εκείνη στο Παρίσι το 2015, γνωστή και ως Συμφωνία του Παρισιού (Paris Agreement), κατά την οποία, κυβερνήσεις από 195 χώρες, τόσο από την Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και από τις ΗΠΑ και άλλες αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες, προχώρησαν στη συμφωνία δραστικών μέτρων για την

¹⁰⁶Όπως αναφέρεται στο United Nations. (n.d.). Convention on Biological Diversity, key international instrument for sustainable development. <https://www.un.org/en/observances/biological-diversity-day/convention>.

¹⁰⁷Όπως αναφέρεται στο United Nations. (1992). *Report of the United Nations Conference on Environment and Development. General Assembly*. <https://www.un.org/esa/documents/ga/conf151/aconf15126-1.htm>.

¹⁰⁸Όπως αναφέρεται στο United Nations. (n.d.). *Commission on Sustainable Development (CSD). Sustainable Development Knowledge Platform*. https://sustainabledevelopment.un.org/csd.html?_gl=1*z8mh8k*_ga*MzQ0NzY5MzI5LjE3MTcxNTA1Nzk.*_ga_TK9BQL5X7Z*MTcxNzc0OTQ0NS44LjEuMTcxNzc1MDg5OS4wLjAuMA.

¹⁰⁹Το Πρωτόκολλο του Κιότο έχει υπογραφεί και επικυρωθεί από 191 κράτη. Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν το έχουν επικυρώσει, ενώ ο Καναδάς έχει αποσυρθεί (Lynch, Stretesky, 2014: 22). Με το Πρωτόκολλο του Κιότο απαγορεύτηκε η χρήση ουσιών που ήταν καταστροφικές για το όζον, βλ. Walters, R., Wasterhuis, D.S. & Wyatt, T. (2013). *Emerging Issues in Green Criminology*. The Palgrave Macmillan.

¹¹⁰Όπως αναφέρεται στο United Nations Climate Change. (n.d). *COP 28. Decisions*. https://unfccc.int/event/cop-28?item=7#decisions_reports.

καταπολέμηση της υπερθέρμανσης του πλανήτη, με στόχο τον περιορισμό στους 1,5°C και τη μείωση των εκπομπών αερίων κατά 43% έως το 2030¹¹¹. Η πρόσφατη Διάσκεψη του 2023, επαναθέτει πιο ελπιδοφόρα τους στόχους της Συμφωνίας του Παρισιού, δεσμεύοντας ακόμα περισσότερο τις κυβερνήσεις προς την μετάβαση από τη χρήση των ορυκτών καυσίμων σε εκείνη των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας¹¹².

Εξίσου σημαντικές ήταν και οι δράσεις προς την αντιμετώπιση των επιβλαβών συνεπειών των τοξικών αποβλήτων. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκαν, η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Διακήρυξη της Βιέννης) το 1993, κατά την οποία η απόρριψη τοξικών αποβλήτων και επικίνδυνων ουσιών θεωρείται απειλή κατά των δικαιωμάτων της ανθρώπινης ζωής και υγείας (Σιούτη, 2018, σ.22-23), και η Σύμβαση του Λονδίνου¹¹³ και της Βασιλείας¹¹⁴ για τον έλεγχο των Διασυνοριακών Μεταφορών Επικίνδυνων Αποβλήτων (Παναγόπουλος, 2018, σ.142). Προς την κατεύθυνση της ρύπανσης, η Σύμβαση της Γενεύης το 1979 για τη Διασυνοριακή Ρύπανση της Ατμόσφαιρας σε μεγάλες αποστάσεις, η Σύμβαση της Βιέννης το 1985 για την προστασία της στιβάδας του όζοντος στην στρατόσφαιρα, και το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ το 1987 για την απαγόρευση της χρήσης ορισμένων χημικών ουσιών που καταστρέφουν τη στιβάδα του όζοντος, συνέβαλαν τα μέγιστα προς την κατεύθυνση της περιβαλλοντικής προστασίας (Παναγόπουλος, 2018, σ.143). Όσον αφορά την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος, καινοτόμα παρέμβαση αποτέλεσε η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της θάλασσας το 1982, η οποία έθεσε τους κανόνες για την προστασία του, την αξιολόγηση των επιπτώσεων της θαλάσσιας ρύπανσης καθώς επίσης εισήγαγε και μέτρα πρόληψης¹¹⁵. Αναφορικά με τη δράση της προστασίας της άγριας ζωής, σημαντική ήταν Σύμβαση για το Διεθνές

¹¹¹ Όπως αναφέρεται στο United Nations Climate Change. (n.d.). *The Paris Agreement. What is the Paris Agreement?* https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw34qzBhBmEiwAOUQcF7k9oBXUjbJsjjpv7XgvMhrQA28m8PXty2vx5hSLztvZP9u2tAijpRoCDZYQAvD_BwE.

¹¹² Όπως αναφέρεται στο United Nations Climate Change. (2024, January 12). *UN Climate Change Conference - United Arab Emirates. Reports and decisions*. <https://unfccc.int/cop28>.

¹¹³ Όπως αναφέρεται στο United Nations. (1977). *Convention on the Preservation of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter. Treaty Series*. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201046/volume-1046-i-15749-english.pdf>.

¹¹⁴ Όπως αναφέρεται στο Basel Convention. (n.d.). *Convention overview*. <https://www.basel.int/TheConvention/Overview/tabid/1271/Default.aspx>.

¹¹⁵ Όπως αναφέρεται στο EUR-Lex. (2019, Αύγουστος 28). *Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το δίκαιο της θάλασσας*. <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/summary/united-nations-convention-on-the-law-of-the-sea.html>.

Εμπόριο Ειδών Άγριας Πανίδας και Χλωρίδας που Απειλούνται με Εξαφάνιση (CITES) το 1973, και η Διεθνής Συμφωνία για την Τροπική Ξυλεία το 2006¹¹⁶. Τέλος, σημαντικές καινοτομίες προς την περιβαλλοντική πολιτική έφερε και η Συνθήκη του Aarhus του 1998, με την οποία προβλέπεται, μεταξύ άλλων, η ελεύθερη πρόσβαση και η πληροφόρηση του κοινού για τα περιβαλλοντικά ζητήματα, όπως επίσης και η συμμετοχή του στη λήψη αποφάσεων (Σιούτη, 2018, σ.23).

Προς την κατεύθυνση της περιβαλλοντικής προστασίας έχει κινηθεί και ευρωπαϊκός χώρος. Στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής δράσης, το Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο διακρίνεται σε πρωτογενές και δευτερογενές. Το πρωτογενές δίκαιο περιλαμβάνει κανόνες με μορφή Κανονισμών και Οδηγιών, που ορίζονται από τις Συνθήκες, και το δευτερογενές, το οποίο αφορά τους κανόνες που ορίζει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο από κοινού με το Συμβούλιο, ή εξολοκλήρου το Συμβούλιο, ή η Επιτροπή (Παναγόπουλος, 2019). Επιπλέον η Κοινότητα, ως συμβαλλόμενο μέρος σε διεθνείς Συμβάσεις και Πρωτόκολλα έχει κινηθεί προς την κατεύθυνση της εναρμόνισης με τις διεθνείς προσταγές για την περιβαλλοντική προστασία.

Όσον αφορά το Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, ήδη από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, το περιβαλλοντικό ζήτημα είχε αρχίσει να επηρεάζει τη θεματική του ατζέντα (Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ.30). Η δραστηριοποίηση της Κοινότητας προς την προστασία του περιβάλλοντος εκδηλώθηκε για πρώτη φορά το 1972, με τη Σύνοδο Κορυφής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο Παρίσι, κατά την οποία συζητήθηκαν ζητήματα και πάρθηκαν αποφάσεις για τη θέσπιση βασικών περιβαλλοντικών αρχών, ενώ η πρώτη ένταξη της προστασίας του περιβάλλοντος στις Κοινοτικές Συνθήκες ήταν το 1986 με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη το ίδιο έτος¹¹⁷ (Παναγόπουλος, 2019, σ.281). Στην τελευταία, προστέθηκαν τα άρθρα 130Π έως 130Σ, τα οποία περιλαμβάνονται στην ιδρυτική Συνθήκη περί Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Παπανεοφύτου, 2016, σ.65). Μεγάλες πιέσεις για μια αποτελεσματικότερη δράση κινούμενη προς αυτή την κατεύθυνση έφερε και η Διακήρυξη στο Δουβλίνο το 1990, η οποία πίεσε για μια δραστικότερη αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προκλήσεων, και ενέπνευσε προς την υιοθέτηση νέων καινοτομιών που εκφράστηκαν με τη Συνθήκη

¹¹⁶Όπως αναφέρεται στο United Nations (2006). International Tropical Timber Agreement 2006. *Treaty Collection*. vol. 2797, σ.75.

¹¹⁷Κατά την οποία τροποποιήθηκε η Συνθήκης της Ρώμης, όπως αναφέρεται στο Παναγόπουλος, Θ. (2019). *Δίκαιο περιβάλλοντος*. Δ' Έκδοση. Εκδόσεις Σταμούλη Α.Ε.

του Μάαστριχτ το 1992 (ό.π.). Η Συνθήκη του Μάαστριχτ, περιλαμβάνει στην ενότητα «Περιβάλλον» (Τίτλος XVI) μια σειρά άρθρων (130P έως 130T), τα οποία εντάσσουν το περιβάλλον και την προστασία του στους σκοπούς της Κοινότητας, θέτοντας ως εξέχουσες, τις αρχές της προφύλαξης, της πρόληψης, της επανόρθωσης των καταστροφών και την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» (άρθρο 130Σ, παρ. 5), ενώ παράλληλα εισήγαγε και την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης (Παπανεοφύτου, 2016, σ.66). Η μετέπειτα τροποποίηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997, ανέδειξε ακόμα περισσότερο τη σπουδαιότητα της βελτίωσης της περιβαλλοντικής ποιότητας και τόνισε τη σημασία της αειφόρου ανάπτυξης (άρθρο 1, παρ. 2¹¹⁸) (Παπανεοφύτου, 2016, σ.67, Παναγόπουλος, 2019, σ.282).

Επιπλέον, στην Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση¹¹⁹, ξεχωρίζουν τα άρθρα: 191, το οποίο θέτει τους στόχους της Ένωσης ως προς την προστασία του περιβάλλοντος, και αφορά τη διατήρηση, την προστασία και τη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος, την προστασία της ανθρώπινης υγείας, τη συνετή και ορθολογική χρήση των φυσικών πόρων, και τη διεθνή προώθηση μέτρων για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών ζητημάτων, και ειδικά του ζητήματος της κλιματικής αλλαγής, το άρθρο 192, στο οποίο ορίζεται η δράση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου προς την εκπλήρωση των στόχων του άρθρου 191, και τέλος, το άρθρο 151 για την προστασία της ποικιλομορφίας των περιοχών της Ένωσης (Σιούτη, 2018). Επιπλέον, στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σημαντικές θεωρούνται η Απόφαση 99/1214/ΕΟΚ του 1999 σχετικά με τις προστατευόμενες περιοχές και τη βιοποικιλότητα στη Μεσόγειο, και η Απόφαση 82/461/ΕΟΚ του 1982 για τη διατήρηση των αποδημητικών ειδών της άγριας πανίδας (Παναγόπουλος, 2018, σ.142).

Στις πιο τρέχουσες εξελίξεις, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τον Μάρτιο του 2024, εξέδωσε νέα Οδηγία με διευρυμένο κατάλογο αδικημάτων που σχετίζονται με την

¹¹⁸Όπως αναφέρεται στην Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. (1997, Νοέμβρης 10). Συνθήκη του Άμστερνταμ που τροποποιεί τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις Συνθήκες περί Ιδρύσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και Ορισμένες Συναφείς Πράξεις. C340-1-144. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997D/TXT>.

¹¹⁹Όπως αναφέρεται στην Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2016, Ιούνιος 9). Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. C 202, 3-12. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b497-01aa75ed71a1.0005.01/DOC_1&format=PDF.

καταστροφή ή την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, τα οποία από 9 αλλάζουν σε 20, και μεταξύ των οποίων εντάσσονται: η παράνομη ανακύκλωση ρυπογόνων εξαρτημάτων πλοίων, το παράνομο εμπόριο ξυλείας, και σοβαρότερες παραβιάσεις σχετικά με τις χημικές ουσίες. Επιπλέον ορίζει ένα αυστηρότερο πλαίσιο ποινών και κυρώσεων για τις εταιρείες, με πρόστιμα τα οποία θα ανέρχονται στο 5% του κύκλου εργασιών τους σε περιπτώσεις σοβαρών αδικημάτων, ή επιβολή προστίμου 40 εκατομμυρίων ευρώ, ενώ για μικρότερα αδικήματα ορίζει ως μέγιστο πρόστιμο τουλάχιστον το 3% του κύκλου εργασιών ή πρόστιμο 24 εκατομμυρίων ευρώ. Τέλος, μεταξύ άλλων, εισάγει τη ρήτρα «εγκεκριμένου αδικήματος», η οποία εφαρμόζεται στις περιπτώσεις διάπραξης αδικήματος που προβλέπεται στην Οδηγία εκ προθέσεως, και το οποίο προκαλεί ανεπανόρθωτη ή μακροχρόνια βλάβη στο περιβάλλον¹²⁰.

Μια νεοεισαχθείσα τάση έχει αναπτυχθεί τελευταία και ως προς την αναγνώριση των Δικαιωμάτων της Γης (Earth Rights¹²¹), και των Δικαιωμάτων της Φύσης (Rights of Nature), ενώ έχει εκδηλωθεί και ένας διεθνής λόγος για τη θεσμική αντιμετώπιση του εγκλήματος της οικοκτονίας (ecocide). Με τον όρο οικοκτονία περιγράφεται η εκτεταμένη ζημιά, καταστροφή ή απώλεια των οικοσυστημάτων μιας δεδομένης περιοχής, είτε από ανθρώπινη δράση είτε από άλλες αιτίες, σε τέτοιο βαθμό που η ειρηνική απόλαυση της ζωής από τους κατοίκους αυτής έχει μειωθεί σε σημαντικό βαθμό (Higgins 2012). Η Higgins (2012, σ.21) αναφέρει πως ο όρος οικοκτονία αντιδιαστέλλεται με τον όρο της γενοκτονίας, η οποία εισήχθη το 1948 από τα Ηνωμένα Έθνη, για να περιγράψει τα βίαια εγκλήματα που συντελούνται για τον αφανισμό μιας πληθυσμιακής ομάδας. Στις περιπτώσεις της ανθρώπινης δράσης, η οικοκτονία αναφέρεται σε διαδικασίες παρακμής και μετασχηματισμού των οικοσυστημάτων, καθώς και στην καταστροφή αυτών, που προκαλείται από τον άνθρωπο και αφορά κυρίως περιπτώσεις εκτεταμένων περιβαλλοντικών ζημιών κατά τη διάρκεια πολέμων, όπως στην περίπτωση του Agent Orange¹²² στον πόλεμο του

¹²⁰Όπως αναφέρεται στο European Council of the European Union. (2024, March 26). Environmental crime: Council clears new EU law with tougher sanctions and extended list of offences. *Council of the EU*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/26/environmental-crime-council-clears-new-eu-law-with-tougher-sanctions-and-extended-list-of-offences/>.

¹²¹ Η Higgins κάνει λόγο για τα δικαιώματα και στο δίκαιο της Γης, βλ. Higgins, P. (2012). *Earth is our business. Changing the rules of the game*. Shephard-Walwyn Ltd., σ.18.

¹²²Το Agent Orange αποτέλεσε μια δράση του στρατού των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής κατά τον πόλεμο του Βιετνάμ. Η δράση περιελάμβανε τον ψεκασμό 20 εκατομμυρίων γαλονιών θανατηφόρων χημικών ουσιών, όπως το εντομοκτόνο διοξίνη, πάνω από την Καμπότζη και το Λάος,

Βιετνάμ (White & Heckenberg, 2014). Η αναγνώριση του θα το καθιστούσε ως ένα διεθνές έγκλημα, και κατά τους White και Heckenberg (2014, σ.10) το πέμπτο έγκλημα κατά της ειρήνης.

Η ιστορία του περιβαλλοντικού δικαίου, που αναπτύχθηκε μέσα στους κόλπους των δράσεων του διεθνούς και κοινοτικού δικαίου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνδυάζει τόσο τον ανθρωποκεντρισμό όσο και τον οικοκεντρισμό. Οι δράσεις και οι φορείς που σχετίζονται με την περιβαλλοντική προστασία, τόσο σε διεθνές, όσο και σε κοινοτικό επίπεδο, είναι πολυάριθμες και συνεπώς ανεξάντλητες για την παρούσα εργασία. Ωστόσο έγινε μια επιλεκτική αναφορά προς τα σημεία καμπής που συντέλεσαν σε μια ουσιαστική περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση στον σύγχρονο κόσμο. Για την επιτυχή υλοποίηση των κοινοτικών και διεθνών προγραμμάτων για το περιβάλλον χρειάζεται, αφενός, η συμβολή των κρατών στην εναρμόνιση της νομοθεσίας τους και κατ' επέκταση στον έλεγχο εφαρμογής όσων ορίζονται, και αφετέρου, η ενεργός συμμετοχή των οικονομικών παραγόντων, των κυβερνήσεων, των δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων καθώς και η δράση του κοινού ως καταναλωτές και ως πολίτες (Τσάλτας & Γρηγορίου, 1994). Οι παράγοντες αυτοί άσκησαν ουσιαστική επιρροή στην ελληνική περιβαλλοντική πολιτική, όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο.

1.2. Η προστασία του περιβάλλοντος στην ελληνική αντεγκληματική πολιτική

Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, η οποία περιγράφεται από τον Νικολόπουλο (2002) ως η «στοχοθεσία μιας υπερκρατικής πολιτικής οντότητας που θα συμπυκνώνει σε επιμέρους και συνολικά ζητήματα τις εθνοκρατικές πολιτικές», η Ελλάδα ως κράτος-μέλος της Ένωσης, όφειλε να ακολουθήσει τις περιβαλλοντικές πολιτικές που προέρχονταν από τις αποφάσεις των θεσμών της. Η εξέχουσα θέση του διεθνούς δικαίου έναντι οποιουδήποτε άλλου νόμου είναι εδραιωμένη και αδιαμφισβήτητη σύμφωνα και με το άρθρο 28 του Συντάγματος της Ελλάδος (Σιούτη,

από το 1961 έως το 1971, με σκοπό την απογύμνωση των χωραφιών και των δασών για να διευκολυνθεί η ορατότητα των αντιπάλων. Εκτός από τις ολέθριες συνέπειες στους κατοίκους και το περιβάλλον, υπολογίζεται πως εξαιτίας της μεγάλης ανθεκτικότητας της διοξίνης, η δράση της στο έδαφος, στις λίμνες και στα ποτάμια, και η μεταφορά της στην τροφική αλυσίδα μπορεί να συνεχιστεί για πολλά χρόνια, όπως αναφέρεται στο History Channel. (2019, May 16). *Agent Orange*. <https://www.history.com/topics/vietnam-war/agent-orange-1>.

2018, σ.141). Η δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την κατεύθυνση της αντεγκληματικής πολιτικής, και η επιρροή της στην ποινική πολιτική των κρατών-μελών της, όπως αναφέρθηκε, δεν είναι άμεση αλλά έμμεση. Τα κράτη που περικλείονται στους κόλπους της, διατηρώντας παράλληλα την αποκλειστική ποινική αρμοδιότητα, οφείλουν να εναρμονίζονται με τους θεσμούς και τις αξίες της Ένωσης, και να εφαρμόζουν τις αποφάσεις που λαμβάνονται σε κοινοτικό επίπεδο. Σύμφωνα με τον Garland (1996), παρατηρείται μια σαφής διάκριση μεταξύ ελέγχου και τιμωρίας του εγκλήματος εντός και εκτός των ορίων ενός κράτους. Συγκεκριμένα αναφέρει, πως ο έλεγχος του εγκλήματος βρίσκεται πέρα από τα όρια του κράτους, ενώ η τιμωρία του εγκλήματος αποτελεί αποκλειστική του ευθύνη.

Στον τομέα της αντεγκληματικής πολιτικής, η διαδικασία της δημιουργίας του νόμου ξεκινά με τη διαδικασία της πρωτογενούς εγκληματοποίησης και στη συνέχεια με τη διαδικασία της δευτερογενούς εγκληματοποίησης. Εν πρώτοις, είναι σημαντικό να οριστεί το αντικείμενο που εμπίπτει στο πεδίο δράσης της αντεγκληματικής πολιτικής. Η δημιουργία ενός ορισμού του εγκλήματος, η αναγωγή μιας ανθρώπινης πράξης ως έγκλημα, αφορά τη διαδικασία της πρωτογενούς εγκληματοποίησης (Robert όπως αναφέρεται στο Φαρσεδάκης, 2005, σ.112), η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη δημιουργία των ποινών που θα τιμωρούν το εν λόγω έγκλημα (δευτερογενής εγκληματοποίηση). Έτσι λοιπόν, όπως είδαμε παραπάνω, η Ευρωπαϊκή Ένωση ορίζει τις αξίες που θα πρέπει να προστατευθούν, και άρα κατ'επέκταση είναι υπεύθυνη για την πρωτογενή εγκληματοποίηση, η οποία στη συνέχεια θα ασκήσει επιρροή στο εκάστοτε κράτος-μέλος, το οποίο οφείλει να ενσωματώσει στο εθνικό δίκαιο όσα ορίζονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως προστατευόμενες αξίες, και να μεριμνήσει για τον έλεγχο της εφαρμογής τους. Έτσι λοιπόν κατά τη διαχώριση του Garland, η δευτερογενής εγκληματοποίηση, δηλαδή η θέσπιση στο ποινικό δίκαιο των κανόνων και των διαδικασιών που πρέπει να ακολουθούνται, επαφίεται εξ ολοκλήρου στο εκάστοτε κράτος.

Εκτός από τις πιέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το διεθνές κύμα για τη δράση προς την αποτροπή των περιβαλλοντικών βλαβών άρχισε εξίσου να ασκεί πιέσεις προς το ελληνικό νομοθετικό σώμα. Για να κινηθεί η νομοπαρασκευαστική διαδικασία, μπορεί οι πιέσεις να προέρχονται επίσης από το πολιτικό στερέωμα, από τον

επιστημονικό κόσμο αλλά και από τη δράση των ομάδων πίεσης¹²³. Οι πιέσεις που άσκησε το οικολογικό κίνημα, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και οι φορείς, εδώ και δεκαετίες, είναι αξιοσημείωτες. Για τον Μαυροκορδάτο (2001, σ.155) οι περιβαλλοντικές ομάδες πίεσης άσκησαν σημαντική επιρροή τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, στρέφοντας την προσοχή σε μια νέου είδους ευαισθητοποίηση, που άλλαξε την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων, και επέβαλε περιορισμούς για τα κράτη και τις επιχειρήσεις¹²⁴. Οι ομάδες πίεσης, ως εργολάβοι ηθικής, όπως χαρακτήριζε ο Becker (2009) εκείνους που προχωρούν σε «ηθικές σταυροφορίες» για την υπεράσπιση των πιο ανίσχυρων κοινωνικών ομάδων, συμβάλουν με τη δράση τους στη δημιουργία κανόνων (Νικολόπουλος, 2002, σ.37). Εξίσου σημαντική είναι και η επιρροή που ασκούν οι ομάδες συμφερόντων. Οι ομάδες lobby¹²⁵, όπως αναφέρονται στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία, είναι οι ομάδες συμφερόντων οι οποίες δρουν για την επίτευξη στόχων δημόσιας πολιτικής, κυρίως ιδιωτικών συμφερόντων, ασκώντας πολιτικές πιέσεις με απώτερο σκοπό την περαιτέρω άσκηση επιρροής στη νομοθεσία.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω επιρροών, το περιβαλλοντικό δίκαιο αποτέλεσε ένα σημαντικό ζήτημα που, όπως ήταν λογικό, απασχόλησε και το εσωτερικό δίκαιο. Η ανάγκη για κατοχύρωση αυστηρών δικαϊκών κανόνων για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος έκανε την εμφάνιση της τόσο μέσα από νομοθετικές προβλέψεις, όσο και μέσα από διατάξεις του ποινικού κώδικα. Ως αυτόνομος κλάδος δικαίου, το δίκαιο του περιβάλλοντος, κάνει την εμφάνιση του στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1970 (Σιούτη, 2018, σ.1), ενώ ήδη από το 1975 η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους σύμφωνα με το Σύνταγμα της Ελλάδος (Άρθρο 24, παρ.1), (Παпанεοφύτου, 2018, σ.495). Πριν τη θεσμική κατοχύρωση της περιβαλλοντικής προστασίας, το κανονιστικό πλαίσιο με ποινικές διατάξεις που ίσχυε έως τη δεκαετία του 1970, εστίαζε πρωτίστως σε δραστηριότητες επαγγελματικής και τεχνικής φύσης, και επ' ουδενί δεν μπορούσε να διαφείσει την

¹²³Η ομάδα πίεσης ορίζεται σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο (2001), ως η οργανωμένη ομάδα που δρα για την προάσπιση των συμφερόντων της, ασκώντας πίεση στην εξουσία.

¹²⁴Αναφέρει ως ομάδες πίεσης οργανώσεις όπως η Greenpeace, η World Wide Fund for Nature, βλ. Μαυροκορδάτος, Γ. (2001). *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*. Πατάκη, σ.156.

¹²⁵Συγκεκριμένα, στον όρο lobby περιλαμβάνονται τα πρόσωπα καθώς και οι οργανώσεις που βρίσκονται εκτός της νομοθετικής διαδικασίας και επιθυμούν της ασκήσουν επιρροή, όπως αναφέρεται στο Χατζηγιάννη, Ε. (2002). *Οι ομάδες πίεσης και η δράση τους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο*. (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο.

αυτοτελή προστασία του περιβάλλοντος¹²⁶ (Παπανεοφύτου, 2018, σ.497, Παπανεοφύτου, 2016, σ.131).

Μεγάλη τομή στην ποινική προστασία του περιβάλλοντος αποτέλεσε ο ελληνικός νόμος 1650/1986 (ΦΕΚ 160/Α'/16-10-1986). Σε θεσμικό πλαίσιο, ο Ν. 1650/1986 «για την προστασία του περιβάλλοντος», αποτελεί την εκφρασμένη πολιτειακή παρέμβαση προς την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, ορίζοντας τόσο τις επικίνδυνες δραστηριότητες, όσο και τα μέτρα για την αποτροπή τους (Παπανεοφύτου, 2018). Ο νόμος όρισε, μεταξύ άλλων, την έννοια του περιβάλλοντος, όσο και τις προσβολές κατά αυτού. Σύμφωνα με τον Ν. 1650/1986, ως περιβάλλον ορίζεται «το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες»¹²⁷. Έτσι λοιπόν, το φυσικό περιβάλλον καθορίζεται από το ανθρώπινο στοιχείο, και η προστασία του έγκειται στην αποτροπή των βλαβερών ανθρωπινών δραστηριοτήτων πάνω σε αυτό. Συγκεκριμένα, το φυσικό περιβάλλον προστατεύεται, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, από εξωγενείς παρεμβάσεις με αρνητικές επιπτώσεις πάνω σε αυτό.

Ο νόμος 1650/1986 ορίζει επίσης και τα είδη των προσβολών από τις οποίες θα πρέπει να προστατευτεί το περιβάλλον, οι οποίες είναι: η ρύπανση, η μόλυνση και η υποβάθμιση (Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ.40). Ο νομοθέτης περιγράφει τις δραστηριότητες που περιλαμβάνονται στις παραπάνω κατηγορίες, και συγκεκριμένα, ορίζει ως προσβολές κατά του περιβάλλοντος τους ρύπους (ουσίες, θόρυβοι, ακτινοβολία, μορφές ενέργειας) οι οποίοι προκαλούν αρνητικές επιδράσεις τόσο στην υγεία του ανθρώπου όσο και στα οικοσυστήματα (Αρ.2. Παρ. 2/ρύπανση). Επιπλέον,

¹²⁶ Την εποχή εκείνη έκαναν την εμφάνιση τους νόμοι με ποινικές κυρώσεις προς την κατεύθυνση της προστασίας του περιβάλλοντος όπως ο Ν.ΔΚΣΤ'/1912 που αφορά τους όρους ιδρύσεως των βιομηχανικών εργοστασίων, και ο οποίος τροποποιήθηκε στη συνέχεια με τον Ν.2943/1922 και τον Ν.3214/1955, ο Α.Ν.2344/1940 «περί αιγιαλού και παραλίας», ο Α.Ν. 2520/1940 «περί υγειονομικών διατάξεων», Α.Ν. 966/1946 «περί αδειών εγκαταστάσεως βιομηχανιών και βιοτεχνιών», καθώς και νομικά διατάγματα όπως το Ν.Δ. 89/1969 «Δασικός Κώδιξ», το Ν.Δ. 420/1970 «Αλιευτικός Κώδιξ», το Ν.Δ. 854/1971 «περί των όρων ιδρύσεως και λειτουργίας πυρηνικών εγκαταστάσεων» και τέλος το Ν.Δ. 181/1974 «περί προστασίας εξ ιοντιζουσών ακτινοβολιών», όπως αναφέρεται στο Παπανεοφύτου, Α. (2018). Η ποινική προστασία του περιβάλλοντος στην Ελλάδα στο πλαίσιο των Ν. 4037/2012 και 4042/2012. Στο Ε. Λαμπροπούλου, Σ. Παπαμιχαήλ, Π. Σχίζας (επιμ.). *Σύγχρονες τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής*. Παπαζήση ΑΕΒΕ, σ. 497.

¹²⁷ Όπως αναφέρεται στο Νόμος 1650 /1986. *Για την προστασία του περιβάλλοντος*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας. ΦΕΚ Α'160/Α'/16-10-1986.

ορίζει τη μόλυνση από παθογόνους μικροοργανισμούς στο περιβάλλον (Αρ.2. Παρ. 3/ μόλυνση), καθώς και τη μεταβολή που μπορεί να προκύψει στο περιβάλλον ύστερα από τις αρνητικές επιπτώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας (Αρ.2. Παρ. 4/ υποβάθμιση), (Σαμιώτης & Τσάλτας, 1990, σ.40). Ωστόσο, οι ολοένα και αυξανόμενες απαιτήσεις για μια αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος, οδήγησαν σε ορισμένες τροποποιήσεις του νόμου 1650/1986. Η ελληνική νομοθεσία, εναρμονιζόμενη προς την Οδηγία 2008/99/EK, σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος μέσω του ποινικού δικαίου¹²⁸, και την Οδηγία 2008/98/EK¹²⁹ για τα απόβλητα, συνάμα με την κατάργηση ορισμένων Οδηγιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, προχώρησε σε τροποποιήσεις του άρθρου 28 του Ν. 1650/1986, και την ενσωμάτωση στο εθνικό μας δίκαιο του νόμου 4042/2012.

Ο Ν.4042/2012 έφερε μερικές σημαντικές αλλαγές, με κυριότερη την αυστηροποίηση των ποινών στους παραβάτες, ενώ παράλληλα διεύρυνε τις αξιόποινες συμπεριφορές (Παπανεοφύτου, 2018, σ.501). Με το άρθρο 7, παρ. 5 (5.1) του Ν. 4042/2012, ορίζεται επίσης και η ευθύνη των υψηλά ιστάμενων φυσικών προσώπων σε οποιοδήποτε νομικό πρόσωπο, όπως «οι πρόεδροι διοικητικών συμβουλίων, οι εντεταλμένοι ή διευθύνοντες σύμβουλοι ανώνυμων εταιριών, οι διαχειριστές εταιριών περιορισμένης ευθύνης, ο πρόεδρος του διοικητικού και του εποπτικού συμβουλίου συνεταιρισμών» οι οποίοι έχουν την νομική υποχρέωση «να εποπτεύουν και να ελέγχουν την τήρηση, από φυσικά πρόσωπα που τελούν υπό τις εντολές τους, των διατάξεων του παρόντος νόμου και των κατ' εξουσιοδότησή του εκδιδόμενων κανονιστικών πράξεων, που αφορούν στην προστασία του περιβάλλοντος» (ΦΕΚ 24/Α'/13-2-2012).

Όσον αφορά την επιχειρηματική δράση, η επιχείρηση ως νομικό πρόσωπο, και η αντιμετώπιση των διευθυντικών στελεχών και των υψηλά ιστάμενων σε σχέση με την εσκεμμένη ή εξ αμελείας δράση τους με αρνητικό αντίκτυπο στο περιβάλλον, έχει επίσης θεσμοθετηθεί από την ελληνική νομοθεσία σύμφωνα με όσα ορίζει ο Ν. 1650/1986, και ο Ν.4042/2012. Η ελληνική νομοθεσία όσον αφορά τα εγκλήματα κατά

¹²⁸Όπως αναφέρεται στην Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2008). Οδηγία 2008/99/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Νοεμβρίου 2008 σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος μέσω του ποινικού δικαίου. L/328/28-37. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0099>.

¹²⁹Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2008). Οδηγία 2008/98/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Νοεμβρίου 2008 για τα απόβλητα και την κατάργηση ορισμένων οδηγιών. L/312/3-30. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0098>.

του περιβάλλοντος από την επιχειρηματική δράση (ρύπανση, μόλυνση, υποβάθμιση) προβλέπει ποινικές κυρώσεις ανάλογα με το αν συντελέστηκε πράξη ή παράλειψη. Συγκεκριμένα, αναφέρεται σύμφωνα με το άρθρο 28 του Ν. 1650/1986, όπως τροποποιήθηκε με την παράγραφο 1 του άρθρου 7 του Ν.4042/2012, (ΦΕΚ 24/Α/13-2-2012), πως η άσκηση δραστηριότητας ή επιχείρησης που υποβαθμίζει το περιβάλλον, και η οποία έχει ασκηθεί χωρίς την απαιτούμενη άδεια ή έγκριση, ή ακόμα και στην περίπτωση χορήγησης, έχει γίνει υπέρβαση της δοθείσας άδειας/έγκρισης όπως ορίζει ο νόμος, είναι ποινικά κολάσιμη, και επιφέρει ποινή φυλάκισης έως δύο έτη ή και χρηματική ποινή 1.000 έως 60.000 ευρώ.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την παρ. 2, τιμωρείται η πρόκληση ρύπανσης ή υποβάθμισης του περιβάλλοντος, η οποία προκαλείται με πράξη ή παράλειψη που αντιβαίνει τις διατάξεις του νόμου, και για την οποία προβλέπεται ποινή τουλάχιστον 1 έτους, ή και, χρηματική ποινή που ανέρχεται στα 3.000 έως 60.000 ευρώ. Επιπλέον, προβλέπεται μετριασμένη ποινή μέχρι ενός έτους ή και χρηματική ποινή στην περίπτωση της οποίας οι αρνητικές επιπτώσεις της ρύπανσης ή της υποβάθμισης του περιβάλλοντος είναι περιορισμένες. Διευκρινιστικά ως προς το τελευταίο, σύμφωνα με το άρθρο, τόσο το είδος των ρύπων, όσο και η ποσότητα τους, καθώς επίσης και η έκταση και η σημασία της υποβάθμισης, καθορίζουν εξίσου τις αρνητικές επιπτώσεις. Εκτός από τον δόλο, ο νόμος επίσης προβλέπει και την περίπτωση της περιβαλλοντικής καταστροφής από αμέλεια, με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον ενός έτους ή και χρηματική ποινή 60.000 έως 150.000 ευρώ. Σημαντικές επιπτώσεις προβλέπονται και στην παρ. 3 του άρθρου 7, σύμφωνα με την οποία οι παραβιάσεις των περιβαλλοντικών νόμων που έγιναν για οικονομικό ή υλικό όφελος τιμωρούνται με φυλάκιση έως 2 ετών τουλάχιστον ή/και χρηματική ποινή 20.000 έως 150.000 ευρώ, και στην περίπτωση απολαβής μεγάλου οικονομικού όφελους (άνω των 73.000 ευρώ) ή παραβιάσεων κατ'επάγγελμα ή κατά συνήθεια (με όφελος άνω των 15.000 ευρώ), προβλέπεται ποινή φυλάκισης έως 10 έτη ή/και χρηματική ποινή από 150.000 έως 500.000 ευρώ. Τέλος, προβλέπονται ποινές και για την πρόκληση σοβαρής ρύπανσης (φυλάκιση 2 έτη ή/και χρηματική ποινή 20.000 έως 150.000 ευρώ), για την πρόκληση κινδύνου κατά της ανθρώπινης ζωής (δεκαετή κάθειρξη ή/και 150.000 έως 500.000 ευρώ) και τέλος, για πρόκληση ευρείας ρύπανσης (κάθειρξη ή/και χρηματική ποινή 150.000 έως 500.000 ευρώ).

Εκτός από τα προαναφερθέντα, ο νόμος ορίζει και την ευθύνη των φυσικών προσώπων με ιθύνουσα θέση σε κάποιο νομικό πρόσωπο, σχετικά με την εποπτεία και τον έλεγχο ως προς την τήρηση των προβλεπόμενων του παρόντος νόμου. Συγκεκριμένα, προβλέπεται η τιμώρηση του φυσικού προσώπου με ιθύνουσα θέση ως αυτουργός για κάθε πράξη ή παράλειψη, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 7. Η πράξη ή η παράλειψη που παραβαίνει όσα προβλέπονται, και η οποία πραγματοποιήθηκε κατά ή εξ αφορμής της δραστηριότητας ή επιχείρησης του νομικού προσώπου, εφόσον δεν αποτράπηκε λόγω της παράλειψής του φυσικού προσώπου να πράξει την προβλεπόμενη εποπτεία ή έλεγχο, τιμωρείται, εκτός από την τυχόν ποινική ευθύνη του φυσικού προσώπου, και με ποινές που αφορούν το νομικό πρόσωπο. Οι ποινές αυτές, ανάλογα με το είδος και τη σοβαρότητα των επιπτώσεων στο περιβάλλον μπορεί να αφορούν: ή διοικητικό πρόστιμο το οποίο μπορεί να ανέρχεται μέχρι το τριπλάσιο της αξίας του οφέλους που επιτεύχθηκε ή επιδιώχθηκε, ή προσωρινή/οριστική (σε περίπτωση υποτροπής) απαγόρευση άσκησης επιχειρηματικής δραστηριότητας, ή πρόσκαιρος/οριστικός αποκλεισμός από δημόσιες παροχές ή ενισχύσεις, ή δημοσίευση της αμετάκλητης καταδικαστικής απόφασης σε δύο ημερήσιες εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας με δική του δαπάνη, ή συνδυασμός των παραπάνω κυρώσεων. Τέλος, στην περίπτωση που η παράλειψη άσκησης της προβλεπόμενης εποπτείας ή ελέγχου από φυσικό πρόσωπο ιθύνουσας θέσης κατέστησε δυνατή την τέλεση των ποινικών αδικημάτων που προβλέπονται στις παραγράφους 2 και 3 του άρθρου 7, από άτομα που τελούν υπό τις εντολές του και για όφελος του νομικού προσώπου, προβλέπονται οι ίδιες κυρώσεις εις βάρος του νομικού προσώπου.

Επιπρόσθετες ενέργειες προς τη διεύρυνση του νομοθετικού συστήματος σχετικά με την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών καταστροφών, πραγματοποιήθηκαν και στον τομέα της προστασίας του θαλάσσιου περιβάλλοντος. Συγκεκριμένα ο Ν.4037/2012 (ΦΕΚ 10/Α/30-1-2012) εμπλουτίζει τη νομοθεσία για την προστασία από τη ρύπανση του θαλάσσιου περιβάλλοντος που προκαλείται από τα πλοία, με ειδικές διατάξεις, σύμφωνα με την εναρμόνιση προς τις διατάξεις των Οδηγιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, και συγκεκριμένα την Οδηγία 2005/35/ΕΚ και την Οδηγία 2009/123/ΕΚ, οι οποίες ορίζουν τις ποινικές κυρώσεις που προκύπτουν από περιστατικά ρύπανσης. Ο νόμος ορίζει - μεταξύ άλλων - σύμφωνα με τις προβλέψεις της Διεθνούς Σύμβασης για την Πρόληψη της Ρύπανσης από Πλοία του

1973, όπως τροποποιήθηκε από το Πρωτόκολλο του 1978 (Marpol 73/78), τις ρυπογόνες ουσίες, καθώς και τα είδη των πλοίων που εντάσσονται σε αυτόν¹³⁰. Επιπλέον, στο άρθρο 6, προβλέπει και τις σχετικές κυρώσεις στην περίπτωση απόρριψης ρυπογόνων ουσιών, οι οποίες προκαλούν την υποβάθμιση της ποιότητας των θαλάσσιων υδάτων, και για τις οποίες προβλέπεται ποινή κάθειρξης έως 10 έτη και χρηματική ποινή 3.000 ευρώ έως 300.000, ανάλογα με τη σοβαρότητα της βλάβης (κίνδυνος θανάτου ή βαριάς σωματικής βλάβης, ευρεία οικολογική διατάραξη ή καταστροφή), καθώς και φυλάκιση 1 έτους και χρηματική ποινή 1.500 ευρώ έως 50.000 ευρώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις. Επιπλέον, προβλέπει ποινές και για την περίπτωση στην οποία το αδίκημα τελέστηκε εξαιτίας αμέλειας, τιμωρώντας τον παραβάτη με φυλάκιση 6 μηνών και χρηματική ποινή 1.000 ευρώ έως 15.000 ευρώ για πράξη που προκαλεί σοβαρή υποβάθμιση και δημιουργείται κίνδυνος θανάτου ή βαριάς σωματικής βλάβης ή ευρεία οικολογική υποβάθμιση ή καταστροφή, και φυλάκιση τουλάχιστον 3 μηνών και χρηματική ποινή από 200 έως 3.000 ευρώ για οποιαδήποτε άλλη περίπτωση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η πρόβλεψη ποινής για επαναλαμβανόμενες και μικρής σημασίας απορρίψεις, *«οι οποίες, όχι μεμονωμένα αλλά σε συνδυασμό μεταξύ τους και εν όψει της τοπικής και χρονικής ενότητας, επιφέρουν υποβάθμιση της ποιότητας του θαλάσσιου ύδατος»*, οι οποίες επιφέρουν ποινή φυλάκισης τουλάχιστον 6 μηνών και χρηματική ποινή από 1.000 έως 15.000 ευρώ.

Ενώ η ελληνική νομοθεσία περιλαμβάνει ορισμένες σημαντικές διακρίσεις περιβαλλοντικού εγκλήματος, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η πρόβλεψη ποινών και ειδικά η περίπτωση των χρηματικών ποινών, είναι αρκετά προβληματική. Σύμφωνα με τη Σιούτη, (2018, σ.3-4) ο πολλαπλασιασμός των νομοθετικών ρυθμίσεων αποτελεί έναν από τους λόγους της μη αποτελεσματικότητας του δικαίου περιβάλλοντος, καθώς αυτό διαμορφώνεται περιπτωσιολογικά, αφήνοντας στην άκρη σημαντικά εννοιολογικά προβλήματα. Δεδομένης της έκτασης του περιβαλλοντικού εγκλήματος από την επιχειρηματική δράση, και του κέρδους που αποκτούν οι επιχειρήσεις κατά την τέλεση του, μπορεί να αντιληφθεί κανείς πως η πληρωμή των προστίμων στην περίπτωση καταδικαστικής απόφασης, είναι ίσως το λιγότερο πλήγμα

¹³⁰Εξαίρεση αποτελούν «τα πολεμικά πλοία, τα βοηθητικά πλοία του πολεμικού ναυτικού ή άλλα πλοία κρατικής ιδιοκτησίας ή κρατικής εκμετάλλευσης, τα οποία χρησιμοποιούνται, προσωρινά, μόνο για κρατικούς και μη εμπορικούς σκοπούς», άρθρο 2, παρ. 4, όπως αναφέρεται στο ΦΕΚ 10/Α/30-1-2012.

που μπορούν να υποστούν. Στην αναζήτηση υποθέσεων που έχουν παραπεμφθεί στην ελληνική δικαιοσύνη, οι καταδικαστικές αποφάσεις αφορούν στην πλειοψηφία πρόστιμα, ενώ αρκετές υποθέσεις δεν καταδικάζονται καθόλου. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και το γεγονός πως οι υποθέσεις αυτές που εμπλέκουν εταιρείες δεν χαίρουν ιδιαίτερης προβολής στα ΜΜΕ ή στις ειδησεογραφικές εφημερίδες.

Ζητήματα νομολογίας που αφορούν περιπτώσεις εγκληματικής δράσης κατά του περιβάλλοντος, όπως ορίζει η ελληνική νομοθεσία, αφορούν ποικίλες περιπτώσεις, κατά τις οποίες έχει παρατηρηθεί η παραβίαση των νομικών επιταγών που επιβάλλονται για την περιβαλλοντική προστασία. Ανάμεσα σε πολυάριθμες υποθέσεις, παρατηρούνται αρκετές περιπτώσεις επιχειρηματικής ενέργειας υποβίβασης του περιβάλλοντος. Μια από τις πιο αξιοσημείωτες περιπτώσεις αποτελεί η υπόθεση της ρύπανσης του Ασωπού ποταμού, κατά την οποία προκλήθηκαν σοβαρές επιπτώσεις στην ποιότητα του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τα δεδομένα της απόφασης 2391/2008 του Εφετείου Αθηνών, κρίθηκε καταδικαστική απόφαση σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 Ν. 1650/1986 (ρύπανση και υποβάθμιση περιβάλλοντος) και σύμφωνα με τον Ν. 743/1977, άρθρο 13 (σοβαρή ρύπανση της θάλασσας), εξαιτίας της εκ δόλου διάθεσης υγρών βιομηχανικών αποβλήτων και λυμάτων στον χείμαρρο Ασωπού Βοιωτίας, χωρίς να έχει προηγηθεί η επεξεργασία τους, υπερβαίνοντας έτσι τα ανώτατα επιτρεπτά όρια εκπομπής υγρών αποβλήτων. Από την ενέργεια αυτή προκλήθηκε αλλοίωση του θαλάσσιου οικοσυστήματος στον Ευβοϊκό Κόλπο, ενώ παρατηρήθηκαν επιπτώσεις στην οικολογική ισορροπία, στη χλωρίδα και την πανίδα της περιοχής, όπως επίσης και στα ύδατα. Σύμφωνα με την απόφαση του Εφετείου Αθηνών, απαγγέλθηκαν ποινές σε τρεις από τους έξι κατηγορουμένους, και συγκεκριμένα σε δυο εκ των κατηγορουμένων ορίστηκε ποινή φυλάκισης 9 μηνών, και στον τρίτο ποινή φυλάκισης 12 μηνών, ενώ ορίστηκε επίσης και η κάλυψη από τους παραπάνω των εξόδων της δίκης¹³¹. Η υπόθεση της ρύπανσης του Ασωπού συνεχίστηκε και το 2010 στο Συμβούλιο Επικρατείας, το οποίο με την απόφαση 3974/2010, καταδίκασε την υπεύθυνη εταιρεία για παραβάσεις, ορίζοντας πρόστιμο αξίας 64.000 ευρώ, και

¹³¹Εφετείο Αθηνών. (2008). Απόφαση 2265Α, 2391/2008, Ε΄ Τριμελές Πλημμελειοδικείο. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ*.

υποχρεώνοντας τη για τη λήψη μέτρων που θα αποτρέψουν την μόλυνση στο μέλλον¹³².

Άλλη μια υπόθεση που σχετίζεται με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος εξαιτίας της επιχειρηματικής δράσης είναι εκείνη που συνέβη πρόσφατα στην περιοχή του Αγρινίου. Σύμφωνα με την απόφαση 403/2023¹³³ του Διοικητικού Εφετείου Πάτρας, δικάστηκε η υπόθεση υποβάθμισης του περιβάλλοντος από τη δράση ετερόρρυθμης εταιρείας, η οποία εδρεύει στην περιοχή του Παναιτωλίου Δήμου Αγρινίου Ν. Αιτωλοακαρνανίας. Το Δικαστήριο λαμβάνοντας υπόψη την έκθεση αυτοψίας των υπαλλήλων του Κλιμακίου Ελέγχου Ποιότητας Περιβάλλοντος της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας (ΠΕ Αιτωλοακαρνανίας), ανέφερε πως «στο τέλος του υπεδάφιου πεδίου ανάβλυζαν υγρά απόβλητα σχηματίζοντα ελώδη κατάσταση χαρακτηριστικής οσμής και μαύρου χρώματος με ροή προς παρακείμενο αύλακα και όδευση προς τη λίμνη Τριχωνίδα[...].», γεγονός το οποίο σημαίνει πως η κατηγορηθείσα εταιρεία δεν τηρούσε τα προβλεπόμενα για τη διάθεση των υγρών αποβλήτων, τα οποία μετά την επεξεργασία τους ήταν απαραίτητο να οδηγούνται σε δίκτυο σωλήνων και «η διάθεση των επεξεργασμένων αποβλήτων να γίνεται σε ιδιόκτητες εκτάσεις που βρίσκονται εκτός των ορίων του οικοπέδου της μονάδας». Τελικά επιβλήθηκε πρόστιμο ύψους 3.000 ευρώ, για την παράβαση της υποβάθμισης του περιβάλλοντος «της εγγύς και ευρύτερης περιοχής του υπεδάφιου πεδίου», χαρακτηριζόμενη ως περιοχή Natura, της λίμνης Τριχωνίδας, με ανεπεξέργαστα υγρά.

Κλείνοντας, στις πολιτικές που αφορούν τη διασφάλιση της περιβαλλοντικής προστασίας στην Ελλάδα, έχουν προβλεφθεί και συγκεκριμένες διαδικασίες ελέγχων. Ως προς τη δράση αυτή, για την τήρηση περιβαλλοντικών προτύπων και διαδικασιών, έχει αποφασιστεί με Προεδρικό Διάταγμα (ΦΕΚ 92/Α/18-4-2023) η σύσταση και η τήρηση του Μητρώου Περιβαλλοντικών Ελεγκτών του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας, καθώς και η ρύθμιση θεμάτων που αφορούν στους Περιβαλλοντικούς Ελεγκτές. Με τη δράση των περιβαλλοντικών ελεγκτών ενισχύεται - μεταξύ άλλων- η διενέργεια ελέγχων του Ελληνικού Οργανισμού Ανακύκλωσης (Ε.Ο.ΑΝ.), ενώ

¹³²Συμβούλιο Επικρατείας. (2010). Επικίνδυνα βιομηχανικά απόβλητα - Ρύπανση Ασωπού. ΣτΕ 3974/2010, Τμ. Ε', Περιβάλλον και Δίκαιο, 2/2011, σ.311-314. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX*.

¹³³Διοικητικό Εφετείο Πάτρας. (2023). Ρύπανση - Παράβαση απόφασης έγκρισης περιβαλλοντικών όρων – Πρόστιμο. Τμ. Γ' Μονομελές. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX*. <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=2105251&search=403/2023&qt2=&r1=1&r2=1>.

σημαντικοί έλεγχοι διενεργούνται επίσης και από τα Κλιμάκια Ελέγχου Ποιότητας Περιβάλλοντος (ΚΕΠΠΕ), (Παπανικολάου, 2017, σ.100).

Κεφάλαιο 2

2.1. Περιβαλλοντική και πράσινη θυματοποίηση

Αναμφίβολα, ήδη από την αυγή της εγκληματολογικής σκέψης, αν και ακόμα σε λανθάνουσα μορφή, η μελέτη του θύματος άρχισε να αναφαίνεται στις παρυφές της ανάλυσης της εγκληματικής πράξης. Το θύμα, σύμφωνα με τον Φαρσεδάκη (1996), αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του εγκληματικού φαινομένου και είναι διαρκώς παρόν σε κάθε λόγο περί εγκλήματος. Η άρρηκτη, «αλληλοδιαπλεκόμενη» σχέση μεταξύ εγκλήματος και θύματος απασχόλησε την επιστήμη της Εγκληματολογίας ήδη από τις απαρχές της δημιουργίας της (Αρτινοπούλου & Μαγγανάς, 1996, σ.18¹³⁴). Εντούτοις, η αξία του θύματος, ως αυτοτελές αντικείμενο μελέτης, άρχισε να αναδεικνύεται σταδιακά μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τη στιγμή όπου η σύγχρονη κοινωνία άρχισε να θέτει υψηλά στις προτεραιότητες της τη σπουδαιότητα των ανθρώπινων αξιών. Κορωνίδα της κατεύθυνσης αυτής αποτελεί η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα από τα Ηνωμένα Έθνη το 1948, η οποία ενέπνευσε τη μετέπειτα διεκδίκηση δικαιωμάτων που αφορούν τις ευάλωτες μερίδες του πληθυσμού, όπως τα θύματα.

Η επισταμένη μελέτη γύρω από το θύμα εκφράστηκε με την ανάπτυξη ενός ξεχωριστού επιστημονικού κλάδου, εκείνου της Θυματολογίας. Η Θυματολογία έκανε την εμφάνιση της τη δεκαετία του 1970, και αποτέλεσε σταθμό στην ανάπτυξη της Εγκληματολογίας, καθώς τοποθέτησε το θύμα στην κεντρική σκηνή της πολιτικής και της ποινικής δικαιοσύνης (Ζαραφωνίτου, 2011), ενώ έκτοτε αναπτύσσεται δυναμικά προς ποικίλες κατευθύνσεις. Η συμβολή της Θυματολογίας στη βαθύτερη κατανόηση του πολυσύνθετου εγκληματικού φαινομένου είναι αρκετά σημαντική, καθώς ανοίγει ένα νέο πεδίο διερεύνησης, το οποίο μας βοηθά να ερμηνεύσουμε πολύπλευρα τα ζητήματα που άπτονται προβληματισμών. Κεντρικά ζητήματα κατά την ανάπτυξη της

¹³⁴Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως ήδη από τον 19^ο αιώνα, η Ιταλική Θετικιστική Σχολή μελέτησε τον ρόλο του θύματος υπό το πρίσμα της εγκληματογένεσης και της επανακοινωνικοποίησης του εγκληματία, στο Αρτινοπούλου Β. & Μαγγανάς Α. (1996). *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*. Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 18.

αποτελέσαν, μεταξύ άλλων, η προάσπιση των δικαιωμάτων των θυμάτων, το ζήτημα της προστασίας και της αποζημίωσης τους, καθώς επίσης και ο εξέχων προληπτικός ρόλος των μηχανισμών αντεγκληματικής πολιτικής και των θεσμών κοινωνικής πρόνοιας (Πανούσης, Δημόπουλος & Καρύδης, 1994, σ.6)¹³⁵.

Μελετώντας τον ρόλο του θύματος στην κοινωνική εξέλιξη, διαπιστώνουμε ότι σταδιακά έπαψε να απολαμβάνει τα προνόμια και τη δύναμη που συνόδευαν την περίοδο της ιδιωτικής επίλυσης. Η εξουσία που συγκέντρωνε στα χέρια του το θύμα περιορίστηκε σταδιακά, και πλέον η πολιτεία είναι κατ' αποκλειστικότητα υπεύθυνη για να επιληφθεί μιας κατάστασης που προκαλείται από την εγκληματική ενέργεια. Έτσι λοιπόν το παλαιότερο σχήμα «δράστης-θύμα» μετατρέπεται σε «δράστης-θύμα-κράτος»¹³⁶ (Ζαραφωνίτου, 2008). Ωστόσο, στη σύγχρονη εποχή, ο ρόλος του θύματος στην ποινική διαδικασία έχει εγείρει ποικίλους προβληματισμούς. Από τη μια πλευρά, υπάρχει η τάση που υποστηρίζει ότι τα δικαιώματα των θυμάτων είναι αρκετά περιορισμένα, γεγονός το οποίο αν συνδυαστεί με την αδυναμία του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης να προλάβει το έγκλημα και άρα τη θυματοποίηση, οδηγεί πολλές φορές στην εντύπωση ότι το θύμα είναι πολύ συχνά παραμελημένο (Σπινέλλη όπως αναφέρεται στο Ζαραφωνίτου, 2008), ενώ παράλληλα έχει εκφραστεί έντονα και το κοινωνικό αίτημα για την κατοχύρωση περισσότερων δικαιωμάτων στο θύμα. Το τελευταίο έχει οδηγήσει κάποιους να κάνουν λόγο για αύξηση της τιμωρητικότητας από τη μεριά των θυμάτων και για ανισορροπία μεταξύ των αντίδικων μερών (Βλάχου, 2022).

Η εστίαση της μελέτης στο θύμα, ανέδειξε επίσης και τον ρόλο που διαδραματίζει το ίδιο στη διαδικασία της θυματοποίησης. Θεωρίες που σχετίζονται με την εξέταση του ρόλου συμμετοχής του στη θυματοποίηση, άρχισαν να κάνουν λόγο περί «ένοχου» θύματος. Οι εν λόγω θεωρίες τοποθέτησαν το θύμα στο κέντρο της

¹³⁵Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες δράσεις που κινήθηκαν προς μια θυματολογική κατεύθυνση όπως η Απόφαση (77) 27 για την αποζημίωση των θυμάτων του εγκλήματος από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, η R(87) 21 για τη βοήθεια προς τα θύματα και την πρόληψη της θυματοποίησης του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Σύσταση 21/1987 για την ανάγκη μέριμνας και βοήθειας στο θύμα, η δημοσίευση βασικών αρχών και κατευθύνσεων που πρέπει να διέπουν την αποκατάσταση και αποζημίωση θυμάτων παραβίασης του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου του ΟΗΕ, και τέλος η Οδηγία αρ.2004/80 για την κρατική αποζημίωση θυμάτων εγκληματικών ενεργειών του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αναφέρονται στο Ζαραφωνίτου, Χ. (2008). *Τιμωρητικότητα: σύγχρονες τάσεις, διαστάσεις, και εγκληματολογικοί προβληματισμοί*. Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 41.

¹³⁶Η συμβολή του θύματος στο σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης αφορά τη συμμετοχή του ως μάρτυρα και ως πολιτικού ενάγοντα, ό.π.

εγκληματογόνου διαδικασίας, και το αντιμετωπίσαν ως καθαυτό εγκληματογόνο παράγοντα. Ως «συμμετοχικό» θύμα πλέον, επιρρίπτεται σε αυτό ισάξιο μερίδιο ευθύνης στη διαδικασία της θυματοποίησης (Βλάχου, 2022). Στον αντίποδα, συναντάται το «αθώο» θύμα, το οποίο εξετάζεται ως περισσότερο ουδετεροποιημένο, και το οποίο χρήζει της πολιτειακής υποστήριξης μέσω νομοθετικών και διοικητικών μέτρων, όπως επίσης και της υποστήριξης του κοινού, κυρίως μέσω των προγραμμάτων εθελοντών (ό.π.).

Μολονότι η καταστροφή του περιβάλλοντος έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα, και ο εξελισσόμενος ο τομέας της Πράσινης Εγκληματολογίας έχει ασχοληθεί με την έννοια του θύματος υπό αυτό το πρίσμα, παρατηρείται πως η πράσινη θυματολογία δεν υφίσταται διεθνώς ως αυτοτελής θεματική του τομέα της Θυματολογίας (Παπανικολάου, 2017, σ.118). Η εξέταση του ζητήματος της περιβαλλοντικής ή της πράσινης θυματολογίας απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και ενδελεχή μελέτη των στοιχείων που την απαρτίζουν, ξεκινώντας από την εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων του περιβαλλοντικού θύματος και του πράσινου θύματος.

Η διάκριση της θυματολογικής θεωρίας σε δύο κυρίαρχες τάσεις μπορεί να μας βοηθήσει σε μια τυποποίηση των επιμέρους μερών. Ήδη από την αρχή της ανάδυσης της, η Θυματολογία διακρίθηκε σε δύο τάσεις, εκείνη που εντάσσεται στον κλάδο της Εγκληματολογίας, και εκείνη που εντάσσεται στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Αρτινοπούλου & Μαγγανάς, 1996, σ.18). Υπό αυτό το πρίσμα, και σύμφωνα με όσα ελέγχθησαν στο προηγούμενο μέρος της εργασίας, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε στην εγκληματολογική θυματολογία την έννοια του περιβαλλοντικού θύματος, και στην κατηγορία της θυματολογίας των δικαιωμάτων το πράσινο θύμα.

Στις σύγχρονες εγκληματολογικές μελέτες, και ειδικά στις σχετίζουσες με την Πράσινη Εγκληματολογία, η έννοια των δικαιωμάτων θα χρειαστεί να συμπεριλάβει όλο το εύρος των δικαιωμάτων που συναντούμε σήμερα. Πρωτίστως, κρίνεται σημαντικό να διευκρινιστεί η έννοια του περιβάλλοντος ως δικαίωμα. Διεθνώς, το δικαίωμα επί του περιβάλλοντος έκανε την εμφάνιση του στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 1969, κατά την οποία αναγνωρίστηκε η συμβολή του περιβάλλοντος στην αξιοπρέπεια και την ευημερία του ανθρώπου, ο οποίος άνθρωπος με τη σειρά του, έχει καθήκον να το προστατεύει και να το βελτιώνει για τις παρούσες και τις μελλοντικές γενιές (Σιούτη, 1985, σ.26-27). Στο Σύνταγμα της Ελλάδος,

ορίζεται η προστασία του περιβάλλοντος με το άρθρο 24 , σύμφωνα με το οποίο, το κράτος έχει υποχρέωση να προστατεύει το περιβάλλον¹³⁷, το οποίο αποτελεί δικαίωμα του καθενός. Το κράτος λοιπόν σύμφωνα με το Σύνταγμα (ΦΕΚ 187/Α'/28-11-2019), οφείλει να δρα τόσο προληπτικά, όσο και κατασταλτικά προς τη διασφάλιση της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, με ενέργειες που το προστατεύουν. Ωστόσο, αν και δεν προσδιορίζεται η έννοια του φυσικού περιβάλλοντος, στη νομοθεσία έχει οριστεί με διάφορα νομοθετήματα, ως ο χερσαίος, θαλάσσιος και εναέριος χώρος που περιβάλλει τον άνθρωπο, μαζί με την χλωρίδα, την πανίδα και τους φυσικούς πόρους του¹³⁸ (Σιούτη, 2018, σ.10)

Το δικαίωμα που συνδέεται με το περιβάλλον ανήκει στη λεγόμενη τρίτη γενιά δικαιωμάτων, η οποία σχετίζεται αφενός με τα συλλογικά δικαιώματα, εφόσον στοχεύει στο συλλογικό ενδιαφέρον της προστασίας του, και αφετέρου με τα δικαιώματα αλληλεγγύης, καθώς μεριμνάται η προστασία του για τις μέλλουσες γενιές (Σιούτη, 2018, σ.32). Δόκιμος προς αυτή την κατεύθυνση είναι ο ορισμός της περιβαλλοντικής θυματοποίησης του Williams, ο οποίος εντάσσει στον όρο αυτό τόσο τις παρελθούσες, όσο και τις παροντικές και τις μελλοντικές γενιές, που υφίστανται κάποιου είδους τραύμα, ως συνέπεια κάποιας αλλαγής στο χημικό, φυσικό, μικροβιολογικό ή ψυχοκοινωνικό περιβάλλον, που προκαλείται σκόπιμα ή απερίσκεπτα, ατομικά ή συλλογικά, από ανθρώπινη πράξη ή παράλειψη (όπως αναφέρεται στο White & Heckenberg, 2014, σ.175). Έτσι λοιπόν, το περιβάλλον και η προστασία του είναι ένα δικαίωμα διαγενεακό, ενώ κατά την Σιούτη (1985), το δικαίωμα επί του περιβάλλοντος θα έπρεπε να είναι κάτι παραπάνω από αυτό. Συγκεκριμένα, η ίδια αναφέρει πως είναι εξίσου ένα ατομικό δικαίωμα, όσο κοινωνικό και πολιτικό (ό.π.).

Ωστόσο, το άνοιγμα του εύρους των δικαιωμάτων δεν θα πρέπει να αφήσει ανεπηρέαστη τη μελέτη σχετικά με τη σύγχρονη θυματοποίηση. Στη σημερινή εποχή, ο λόγος περί δικαιωμάτων των ζώων, ο οποίος έχει κάνει την εμφάνιση του εδώ και

¹³⁷Το άρθρο αναφέρεται εξίσου και στην προστασία του πολιτισμικού περιβάλλοντος, βλ. περισσότερα Βουλή των Ελλήνων. (2019). *Σύνταγμα της Ελλάδας*. ΦΕΚ 187/Α'/28-11-2019.

¹³⁸Σύμφωνα με τα νομοθετήματα: Ν.360/76, ΠΔ 1180/91, ΠΔ 293/81, και Ν. 1327/83, όπως αναφέρεται στο Σιούτη, Γ. (2018). *Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος*. Γ' Έκδοση. Σάκκουλα, σ. 10.

δεκαετίες, ή ακόμα και για δικαιώματα της φύσης ή της Γης¹³⁹, τα οποία εμφανίστηκαν πιο πρόσφατα, δεν θα πρέπει να μας αφήνει αδιάφορους. Με τη μορφή του κοινωνικού κινήματος, αναδυόμενη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, η στήριξη προς τα δικαιώματα των ζώων έστρεψε την προσοχή σε μια σειρά καινοτόμων αλλαγών. Η επίδραση σε κρατικά μέτρα ήταν σημαντική, ενώ μερικές από τις καινοτομίες που έφερε σχετίζονται με την παραγωγή, τη μεταφορά και τη σφαγή των βοοειδών και των πουλερικών, τη σταδιακή μείωση της κατανάλωσης κρέατος, προωθώντας περισσότερο την κατανάλωση φρούτων, λαχανικών και σιτηρών, την επιβολή αυστηρότερων ελέγχων στα καταφύγια ζώων, στους ζωολογικούς κήπους, σε τσίρκα και σε ενυδρεία, την αυστηροποίηση των περιορισμών στη χρήση ζώων για επιστημονικούς και εργαστηριακούς σκοπούς, τη μείωση της χρήσης των δερμάτων ειδών και των γουνών, και τέλος την προστασία ζώων υπό εξαφάνιση (Beirne, 2012, σ.65). Όλα τα παραπάνω αποτελούν μερικές από τις καινοτόμες εισηγήσεις του ρεύματος που τάσσεται υπέρ της αναγνώρισης των δικαιωμάτων των ζώων¹⁴⁰.

Η ιδιαιτερότητα της Θυματολογίας που σχετίζεται με την κατηγορία της καταστροφής του περιβάλλοντος, έγκειται στο γεγονός ότι αφορά μια ποικιλία θυμάτων, η οποία εμπερικλείει θύματα διαφόρων κατηγοριών. Έτσι, η βλάβη που προκαλείται μπορεί να έχει ως αποδέκτη ένα «συλλογικό» θύμα, το οποίο έχει μερικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Το συλλογικό θύμα που σχετίζεται με τις βλάβες που προκαλεί το περιβαλλοντικό και το πράσινο έγκλημα, έχει χαρακτήρα ποσοτικό, καθώς αφορά ταυτόχρονα μεγάλες μερίδες πληθυσμού (ή και όλη την ανθρωπότητα σε περιπτώσεις όπως η κλιματική αλλαγή), αλλά και πλήθος μορφών μη ανθρώπινης ζωής που συναντώνται σε όλο τον πλανήτη. Εκτός από το ποσοτικό, το συλλογικό θύμα έχει και ένα πρωτοφανές ποιοτικό χαρακτηριστικό. Αν και το εύρος της θυματοποίησης

¹³⁹ Αξίζει να αναφερθεί η τάση της Earth Juriprudence, με την οποία υποστηρίζεται ότι τα δικαιώματα πηγάζουν από τη φύση της ίδιας της ύπαρξης, και όχι από τα ανθρώπινα νομικά συστήματα. Επιπλέον η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι όλα τα όντα είναι αλληλεξαρτημένα, και για αυτό η ανθρώπινη συμπεριφορά πρέπει να περιοριστεί, έτσι ώστε να αποφευχθεί η προσβολή των ρόλων των υπόλοιπων όντων (Wright, 2013). Σημαντική προς αυτή την κατεύθυνση είναι και η θεωρία του Stone (2010) σχετικά με τη νομική προστασία του περιβάλλοντος. Ο ίδιος υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, πως για τη νομική προστασία του περιβάλλοντος, θα χρειαστεί να δοθούν δικαιώματα στο περιβάλλον, και στα στοιχεία που το απαρτίζουν όπως τα ποτάμια, οι ωκεανοί και τα δέντρα. Βλ. περισσότερα στο Stone. C. (2010). *Should trees have standing? Law, morality, and the environment*. 3rd Edition. Oxford University Press.

¹⁴⁰ Στην ελληνική νομοθεσία έχουν γίνει βήματα προς την προστασία των ζώων, με το άρθρο 16 για την κακοποίηση των ζώων, βλ. περισσότερα στο Υπουργείο Εσωτερικών. (2021, Μαΐου 6). Άρθρο 16 Κακοποίηση των ζώων. Υπουργείο Εσωτερικών Διαδικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων. <http://www.opengov.gr/types/?p=7903>.

μπορεί να ποικίλει (μεταξύ κοινωνικών τάξεων και χωρών, ή μεταξύ ζώων υπό εξαφάνιση και ζώων που διαβιούν σε άθλιες συνθήκες μέσα σε εκτροφεία), η δυνατότητα ή η διακινδύνευση μιας δυνητικής θυματοποίησης αφορά όλο το σύνολο της ζωής, παροντικής ή μελλοντικής. Με άλλα λόγια, εν δυνάμει θύματα είμαστε όλοι, ακόμα και οι επόμενες γενιές.

Πέραν της θυματολογικής προσέγγισης ως προς την παραβίαση των δικαιωμάτων, στην εγκληματολογική θυματοποίηση το θύμα μπορεί να οριστεί σύμφωνα με όσα προβλέπει ο νομοθέτης. Συγκεκριμένα, το περιβάλλον σύμφωνα με τον Ιωαννίδη (1996, σ.171), αποτελεί «*πρωτογενές έννομο αγαθό, αυθύπαρκτο και με αυτοτελή αξία*», και ως έννομο αγαθό, προστατευόμενο από την έννομη τάξη, αναδεικνύει τόσο τον παραβάτη, όσο και το θύμα. Υπό το πρίσμα της εγκληματολογικής θυματολογίας, η αξία του περιβάλλοντος είναι ποινικά προστατευμένη, και εντάσσεται στην κατηγορία των υπερατομικών/καθολικών έννομων αγαθών (Παπανικολάου, 2017, σ.126). Η ανάδειξη του περιβαλλοντικού θύματος μέσα από τον ποινικό νόμο μας δείχνει ότι αφορά κάθε φυσικό πρόσωπο (Ιωαννίδης, 1996, σ.175), και ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη θυματολογία που σχετίζεται με την έννομη προστασία του περιβάλλοντος κατά κύριο λόγο ως ανθρωποκεντρική.

Η διάκριση του περιβαλλοντικού θύματος υπό την ανθρωποκεντρική θεώρηση της θυματοποίησης (Παπανικολάου, 2017), αποτελεί μια μορφή κατηγοριοποίησης του θύματος, αλλά όχι και τη μοναδική. Στον τομέα της ανθρωποκεντρικής περιβαλλοντικής θυματολογίας μέχρι σήμερα, η βιβλιογραφία έχει την τάση να επικεντρώνεται στους ανθρώπους ως τα κύρια ή τα μοναδικά θύματα, και όχι σε άλλα είδη ή σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα (White & Heckenberg, 2014, σ. 176). Σύμφωνα με την Πράσινη Εγκληματολογία, όπως αναδείχθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, σημαντικό μέρος των περιβαλλοντικών εγκλημάτων είτε δεν έχει ποινικοποιηθεί, είτε διατηρεί τον χαρακτήρα του «νόμιμου» με τη συναίνεση της κοινωνίας (Korsell όπως αναφέρεται στο Cao & Wyatt, 2016). Το γεγονός αυτό καθιστά την πράσινη θυματοποίηση ασυμβίβαστη προς τις τυπικές αντιλήψεις που έχουν υιοθετηθεί από τα περισσότερα συστήματα ποινικής δικαιοσύνης (Hall, ό.π.).

Η ανάδειξη περισσότερων θυμάτων, εκτός του ανθρώπου, εκφράστηκε μέσω της βιοκεντρικής θεωρίας. Ο βιοκεντρισμός, θεωρεί τον άνθρωπο ως ένα ακόμα είδος, το οποίο δεν έχει παραπάνω αξία από ότι τα υπόλοιπα όντα. Ως εκ τούτου, σύμφωνα

με τη βιοκεντρική αντίληψη, ο άνθρωπος δεν υπερέχει σε αξία έναντι των υπολοίπων έμβιων όντων, και έτσι λοιπόν, εκτός από την ανθρωπότητα, μπορούν και άλλα όντα να είναι φορείς δικαιωμάτων¹⁴¹. Υπό το πρίσμα της διεύρυνσης των δικαιωμάτων, η θεωρία του Reagan (1983) όπως εκφράστηκε μέσα από το βιβλίο του «The Case for Animal Rights», κάνει λόγο για υποκείμενα ως ηθικούς παράγοντες (moral agents) που υπάρχουν και εκτός της ανθρώπινης ζωής, και τα οποία έχουν εξίσου εγγενή αξία. Κατά συνέπεια, το ζήτημα της βλάβης επεκτείνεται από την ανθρωποκεντρική θεώρηση του θύματος, προς όντα που μπορούν να υποφέρουν είτε μέσω καταστάσεων πόνου είτε μέσω στέρησης των αναγκών τους για ελεύθερο περιβάλλον ή για κοινωνική ζωή (Beirne, 2012, σ.70).

Οι τελευταίες εξελίξεις εντός της Πράσινης Εγκληματολογίας έχουν αναδείξει την ανάγκη επέκτασης του ορισμού του θύματος. Ο ορισμός πρέπει πλέον να συμπεριλάβει ζώα, φυτά και οικοσυστήματα, και με άλλα λόγια, το ίδιο το «περιβάλλον» θα πρέπει να λογίζεται ως πιθανό θύμα εγκλήματος (White & Heckenberg, 2014, σ.175). Αυτή η τάση αναδείχθηκε καθώς τα θύματα των περιβαλλοντικών βλαβών συχνά δεν είναι σε θέση να μιλήσουν για τον πόνο τους, όπως σημειώνει ο Sparens (2014, σ.224), τονίζοντας χαρακτηριστικά πως η χλωρίδα και η πανίδα δεν «καταγγέλλουν εγκλήματα». Ο βιοκεντρισμός, σύμφωνα με τα παραπάνω, έριξε φως στα μέχρι τότε σκοτεινά θύματα, τα οποία πολλές φορές είναι αθόρυβα. Ο White (2008, σ.12) κατατάσσει σε αυτή την κατηγορία το σύνολο της έμβιας ζωής, όπως τα αρχαία δάση και τους οργανισμούς που κατοικούν σε αυτά, με αδιαμφισβήτητη εγγενή αξία, ανεξάρτητα από την αξία που τους αποδίδει ο άνθρωπος.

Τέλος, ως σημείο επαφής των παραπάνω δύο προσεγγίσεων, της ανθρωποκεντρικής και της βιοκεντρικής, εμφανίστηκε η οικοκεντρική θεωρία. Ο οικοκεντρισμός τοποθετεί την ευημερία του οικοσυστήματος πολύ ψηλά στην ιεραρχία των προτεραιοτήτων, ενώ παράλληλα αναγνωρίζει πως υπάρχουν δικαιώματα και φορείς δικαιωμάτων σε όλη την έμβια ζωή (White, 2008, σ.12). Επιπλέον, κρίνει πως

¹⁴¹ Σε μια ενδιαφέρουσα ανάλυση, ο Bierne (2018) κάνει λόγο για «θηριοκτονία» (theriocide), η οποία αφορά τις διάφορες ανθρώπινες πράξεις που οδηγούν σε θανάτους ζώων. Για τον ίδιο, η θηριοκτονία μπορεί να έχει χαρακτηριστικά παρόμοια με εκείνα της ανθρωποκτονίας, και να είναι κοινωνικά αποδεκτή ή μη αποδεκτή, όπως επίσης νόμιμη ή παράνομη, με πρόθεση ή χωρίς πρόθεση, ή ακόμα και να περιέχει κακομεταχείριση ή παραμέληση.

τόσο η ανθρώπινη επιβίωση όσο και η επιβίωση των υπόλοιπων όντων θα πρέπει να βρίσκεται σε μια ισορροπία (ό.π.).

Επιπλέον, αξίζει να γίνει μνεία και στις όψεις θυματοποίησης που με μια πρώτη ματιά είναι ασύνδετες με την καταστροφή του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με την Wachholz (2012), έρευνες θυματοποίησης που έχουν διεξαχθεί μετά από μεγάλες περιβαλλοντικές καταστροφές, έχουν δείξει πως τα ποσοστά έμφυλης βίας εις βάρος των γυναικών είναι εντυπωσιακά αυξημένα¹⁴². Συγκεκριμένα, τα δεδομένα που έχουν συλλεχθεί από την αστυνομία, από αρχεία δικαστηρίων καθώς και από καταφύγια για κακοποιημένες γυναίκες, έχουν φανερώσει πως το ποσοστό των γυναικών που θυματοποιείται μετά από φυσικές καταστροφές αυξάνεται με ανησυχητικούς ρυθμούς. Επί παραδείγματι, στον τυφώνα Άντριου το 1992, τα δικαστικά αρχεία έδειξαν αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας κατά 98%, ενώ σε ένα ακόμη καταστροφικό γεγονός, όπως ήταν η πλημμύρα του Μιζούρι το 1993, τα καταφύγια κακοποιημένων γυναικών δέχτηκαν έως και 400% περισσότερα άτομα από ότι υπολογιζόταν (Wachholz, 2012).

Συνέπεια της περιβαλλοντικής αλλοίωσης, και ειδικά μέσω της κλιματικής αλλαγής, είναι και οι επιπτώσεις στην υγεία. Έρευνες που έχουν διεξαχθεί, δείχνουν ότι οι υψηλές θερμοκρασίες μπορούν να πυροδοτήσουν την εμφάνιση και την εξάπλωση μεταδιδόμενων ασθενειών (Wachholz, 2012, σ.170). Παράλληλα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2023) αναφέρει επίσης, πως οι μεταβολές στη θερμοκρασία και στις βροχοπτώσεις ενισχύουν τη διάδοση ασθενειών, ενώ υπολογίζεται πως οι ετήσιοι θάνατοι μέχρι το 2030, εξαιτίας των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής σε ασθένειες όπως η ελονοσία, θα φτάσει τους 250.000¹⁴³. Εκτός από τις ασθένειες, οι θάνατοι που σχετίζονται με τις υψηλές θερμοκρασίες, και πλήττουν κυρίως τους ανθρώπους άνω των 65 ετών, έχουν αυξηθεί κατά 70% τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ θύματα σε ανθρώπινες και μη ανθρώπινες ζώες, εξαιτίας των ξηρασιών, ή των πλημμυρών είναι ανυπολόγιστες. Τέλος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστεροι είναι αρκετά πιο ευάλωτοι στη

¹⁴²Προς την κατεύθυνση της σύνδεσης των οικολογικών προβλημάτων και της καταπίεσης των γυναικών κινήθηκε ο Οικοφεμινισμός. Κατά τη θεωρία αυτή, τόσο τα οικολογικά προβλήματα όσο και η καταπίεση των γυναικών και η έμφυλη βία, έχουν άμεση σχέση με το πατριαρχικό μοντέλο της κοινωνίας, όπως αναφέρεται στο Beirne, P. (2012). Animal rights, animal abuse and green criminology. Στο P. Beirne, N. South, (επιμ.), *Issues in Green Criminology*, σ.72.

¹⁴³Όπως αναφέρεται στο World Health Organization. (2023, October 12). *Climate change*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>.

θυματοποίηση, ενώ μεγάλη έκθεση σε κίνδυνο αντιμετωπίζουν και οι αυτόχθονες φυλές που βιώνουν την υποβάθμιση των τόπων τους¹⁴⁴. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι White και Heckenberg (2014, σ.177) τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά ορισμένων πληθυσμών, είναι αυτά που τα καθιστούν ευάλωτα στη θυματοποίηση εξ αρχής.

Όσον αφορά τα περιβαλλοντικά θύματα, έχει παρατηρηθεί πως πολλές φορές τα ίδια είναι μπερδεμένα ή αβέβαια σχετικά με τη σοβαρότητα των επιπτώσεων που βιώνουν, ενώ ουκ ολίγες είναι οι φορές που δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν το μέγεθος του κινδύνου που αντιμετωπίζουν (Natali, 2016). Το τελευταίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αν ληφθεί υπόψη ότι το θύμα διαδραματίζει σε επικοινωνιακό επίπεδο κινητήρια δύναμη των ποινικών πολιτικών (Ζαραφωνίτου, 2008). Σύμφωνα με την Ζαραφωνίτου (2008) η εμπειρία του θύματος, εν γένει, έχει γίνει πλέον κοινή και συλλογική, ενώ πάνω στην ιδιότητα-κατάσταση του αποδίδεται ένα συλλογικό νόημα¹⁴⁵. Κατά τη μελέτη των εγκληματολογικών ερευνών, έχει διαπιστωθεί μια σύνδεση μεταξύ των θυμάτων και των θυματοκεντρικών πολιτικών, καθώς επίσης και μια θετική σύνδεση μεταξύ υποκειμενικής και αντικειμενικής τιμωρητικότητας¹⁴⁶, η οποία έχει οδηγήσει σε νομοθετικές μεταρρυθμίσεις με στόχο την αυστηροποίηση της αντιμετώπισης των εγκληματιών. Έτσι λοιπόν, στην περίπτωση του περιβαλλοντικού εγκλήματος, η στάση του θύματος και η αναγνώριση της θυματοποίησης μπορούν να συντελέσουν σε πιέσεις προς μια πιο αποτελεσματική αντεγκληματική πολιτική.

Η έννοια του θύματος που σχετίζεται με την καταστροφή ή την υποβάθμιση του περιβάλλοντος υπονοεί ότι κάποιος ή κάτι βλάπτεται από τις συνειδητές ή αμελείς ενέργειες κάποιου άλλου (White & Heckenberg, 2014, σ.176). Μελετώντας τα διαφορετικά είδη βλάβης υπό το πρίσμα της Πράσινης Εγκληματολογίας, η ανάδειξη

¹⁴⁴Η Shiva (2002, σ.12) αναφέρει για παράδειγμα τις αυτόχθονες κοινότητες της Ινδίας, οι οποίες έχουν υποστεί τις καταστροφικές επιπτώσεις της μόλυνσης των υδάτων, για περισσότερα βλ., Shiva, V. (2002). Water wars. Privatization, pollution and profit. South End Press.

¹⁴⁵Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της Αμερικής, όπου δημιουργούνται νόμοι που φέρουν ονόματα των θυμάτων, όπως π.χ. Megan's law, Jenna's law κ.α. Επίσης, συχνά η εμπειρία των θυμάτων γίνεται και αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης, εφόσον το θύμα είναι η αδύναμη πλευρά και κανένας δεν θα μπορούσε της αρνηθεί τη βοήθεια και τη συμπαράσταση σε αυτό (Ζαραφωνίτου, 2008, σ.76).

¹⁴⁶Η έννοια της «τιμωρητικότητας», όπως αποδίδεται στα ελληνικά από τη Ζαραφωνίτου (2008, σ.22) προέρχεται από τον αγγλικό όρο «punitiveness» και τον γαλλικό «punitivité», και σύμφωνα με τον Martin Killias, διακρίνεται σε αντικειμενική και σε υποκειμενική. Η αντικειμενική τιμωρητικότητα αφορά την αυστηρότητα των ποινών που επιβάλλονται (μακροκοινωνιολογικό επίπεδο) και υποκειμενική, η οποία προκύπτει από έρευνες στάσεων των πολιτών και εκφράζει την επιθυμία προς αυστηροποίηση των ποινών (μικροκοινωνιολογικό επίπεδο), ό.π.

των θυμάτων μας δείχνει πως η περιβαλλοντική δικαιοσύνη αποτελεί ένα φλέγον ζήτημα. Είτε μέσω της ανθρωπολογικής προσέγγισης, είτε μέσα από την βιοκεντρική και την οικολογική οπτική, η ανισότητα στον τρόπο μεταχείρισης ενός συνόλου ανθρώπων, μη ανθρώπινων όντων, ή του συνόλου ενός οικοσυστήματος, τονίζει την ανάγκη για περαιτέρω μελέτη, που θα φέρει στην επιφάνεια τις διαστάσεις της περιβαλλοντικής καταστροφής που μέχρι τώρα ήταν ανεξερευνήτες από την συμβατική εγκληματολογική σκέψη.

2.2. Περιβαλλοντική δικαιοσύνη και ανισότητα

Ουκ ολίγα μεστά περιεχομένου στοιχεία έχουν αναδειχθεί σχετικά με τις περιβαλλοντικές καταστροφές και τον τρόπο που εκείνες επιδρούν πάνω στον άνθρωπο, στα υπόλοιπα έμβια όντα και στα φυσικά στοιχεία. Η θεματική του κεφαλαίου αυτού εξέτασε τόσο τις διεθνείς δράσεις όσο και τις εγχώριες, σχετικά με την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής καταστροφής, όπως επίσης και τα θύματα που σχετίζονται με αυτή. Σύμφωνα με τα προηγούμενα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι διαγράφεται από πολλές πλευρές και με ποικίλους τρόπους, πως η σχέση μεταξύ της περιβαλλοντικής καταστροφής και των ευάλωτων προς θυματοποίηση πληθυσμών, έχει στον πυρήνα της μια δομική ανισότητα. Συνεπώς, κλείνοντας τη συγκεκριμένη ενότητα, είναι σημαντικό να τεθεί το ζήτημα της δικαιοσύνης που σχετίζεται με το περιβάλλον και την καταστροφή του.

Σύμφωνα με τον White (2008), η δικαιοσύνη που σχετίζεται με το περιβάλλον διακρίνεται σε: περιβαλλοντική δικαιοσύνη (environmental justice), οικολογική δικαιοσύνη (ecological justice), και δικαιοσύνη των ειδών (species justice). Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη αφορά την ανισότητα που προκύπτει τόσο από την κατανομή του περιβάλλοντος μεταξύ των ανθρώπων, και την συνεπακόλουθη θυματοποίηση τους σχετικά με την υποβάθμιση του, όσο και με την πρόσβαση τους σε φυσικούς πόρους (White, 2008, σ.15). Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η εξέταση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης γίνεται μέσα από μια ανθρωποκεντρική εστίαση, καθώς αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική ανισότητα επεκτείνεται στην περιβαλλοντική ανισότητα. Άμεσα σχετιζόμενα με την περιβαλλοντική δικαιοσύνη για τον White (2008) είναι και τα περιβαλλοντικά δικαιώματα, τα οποία εξετάζονται εδώ ως προέκταση των ανθρωπίνων ή κοινωνικών δικαιωμάτων για τη βελτίωση της

ποιότητας της ανθρώπινης ζωής, αποβλέποντας σε μια ισότητα που θα αφορά τόσο τις παρούσες όσο και τις μελλοντικές γενιές.

Στον αντίποδα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης συναντάμε τη δικαιοσύνη των ειδών. Η δικαιοσύνη υπό αυτό το πρίσμα, αφορά τις διακρίσεις εις βάρος των μη ανθρώπινων όντων, τα οποία συχνά θεωρούνται κατώτερα από το ανθρώπινο είδος. Οι υποστηρικτές της δικαιοσύνης των ειδών διατείνονται, πως, τόσο τα ανθρώπινα όσο και τα μη ανθρώπινα όντα, είναι φορείς δικαιωμάτων και έχουν συμφέροντα. Ωστόσο, η κυρίαρχη ιδεολογία του σπισισμού (speciesism¹⁴⁷), δηλαδή των προκαταλήψεων ενός είδους, το οποίο θεωρεί ότι υπερτερεί έναντι άλλων, ωθεί τους ανθρώπους στην εκμετάλλευση των μη ανθρώπινων όντων, τα οποία εμπορευματοποιούνται, καταναλώνονται, βασανίζονται και εξοντώνονται προς όφελος τους (White, 2008).

Μια πιο διευρυμένη έννοια της δικαιοσύνης συναντάται στο πλαίσιο της οικολογικής δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη υπό την οικολογική σκοπιά, αναφέρεται στη σχέση μεταξύ των ανθρώπων με τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο. Αναγνωρίζοντας την εγγενή αξία όλων των ειδών εκτός του ανθρώπινου, και τη σημασία της διαφύλαξης της ποιότητας ζωής στη βίωση, η οικολογική δικαιοσύνη θέτει το ζήτημα της αξιολόγησης του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον τους, έτσι ώστε να προληφθούν οι πιθανές βλάβες και οι κίνδυνοι για το περιβάλλον της βίωσης (White, 2008 & 2012, σ.32).

Είναι βέβαιο, πως όλοι έχουμε γίνει μάρτυρες ή γνωρίζουμε μαρτυρίες άλλων ανθρώπων, σχετικά με βιώματα καταστροφών και επικίνδυνων περιβαλλοντικών συνθηκών. Αυτά τα βιώματα και οι εμπειρίες έχουν την τάση να συναντώνται περισσότερο σε συγκεκριμένες μερίδες του πληθυσμού, γεγονός το οποίο εγείρει, δικαίως, το ζήτημα του περιβαλλοντικού ρατσισμού. Σύμφωνα με τον όρο αυτό, ο ρατσισμός συνιστά περιβαλλοντική απειλή, εφόσον *«ενισχύει και αναπαράγει την κυριαρχία των βασικών κοινωνικών δομών που βρίσκονται πίσω από τη δημιουργία της περιβαλλοντικής κρίσης, που είναι οι δομές πίσω από την δική του δημιουργία»* (Hage, 2023, σ.37). Αφού λοιπόν κάνουμε λόγο για περιβαλλοντικό ρατσισμό, αναδεικνύουμε

¹⁴⁷Ο Singer (2009) χρησιμοποιεί τον όρο κατά αντιστοιχία με εκείνον του ρατσισμού και του σεξισμού, και ο οποίος βασίζεται στη λογική ενός «εμείς» το οποίο θεωρείται ότι υπερέχει έναντι «άλλων».

παράλληλα και το φλέγον ζήτημα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, έννοιες οι οποίες για την Sze (2020, σ.9) είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους¹⁴⁸.

Για τον Hage (2023), ο περιβαλλοντικός ρατσισμός ανήκει στο ίδιο πεδίο με κάθε είδους ρατσισμό απέναντι στον διαφοροποιημένο «άλλο», ο οποίος ανήκει σε διαφορετική φυλή, ή διαφορετικό θρήσκευμα, ενώ για την Pulido (2000, σ.15) είναι αποτέλεσμα των επιπτώσεων του λευκού προνομίου. Με άλλα λόγια, ο ήδη υπάρχων ρατσισμός συνεισφέρει τα μέγιστα στον ρατσισμό που συνδέεται με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και καταστροφή (Pulido, 2000). Ο ρατσισμός ως εκ τούτου, είναι εκφρασμένος μέσα από τη γεωγραφική και πολεοδομική τοποθέτηση των πληθυσμών που τον υφίστανται, και άρα είναι τοπικά εξαρτημένος (ό.π.). Έτσι λοιπόν, οι επιπτώσεις της μόλυνσης και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος φαίνεται να επηρεάζουν περισσότερο τις πιο αδύναμες κοινωνικά ομάδες, όπως είναι οι φυλετικές μειονότητες, ή οι μετανάστες, οι οποίες, σε αρκετές περιπτώσεις, είναι τοποθετημένες σε υποβαθμισμένες περιοχές και ζώνες πόλεων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι οι συγκεντρώσεις ρύπανσης σε συγκεκριμένες περιοχές είναι το προϊόν της άνισης κατανομής των περιβαλλοντικών βλαβών, οι οποίες σχετίζονται με περιοχές όπως οι βιομηχανικές ζώνες, τα προάστια της εργατικής τάξης, και των κοινωνικά υποβαθμισμένων χωρικών συνόλων εν γένει¹⁴⁹. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση της μόλυνσης του ποταμού Flint στο Μίσιγκαν της Αμερικής. Το 2015, τα επί σειρά ετών μολυσμένα νερά του ποταμού, εξαιτίας της βιομηχανικής ρύπανσης, προκάλεσαν σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι, στη μεγάλη τους πλειονότητα, άνηκαν σε άτομα αφροαμερικάνικης καταγωγής και χαμηλού εισοδήματος. Περιστατικά δηλητηρίασης από μόλυβδο που παρατηρήθηκαν στην περιοχή, είχαν ως αποτέλεσμα την πρόκληση σοβαρών νευρολογικών και ψυχολογικών βλαβών σε ενήλικες και παιδιά (Sze, 2020, σ.51). Αντίστοιχες συνέπειες προκάλεσε η υποβάθμιση του περιβάλλοντος σε συνδυασμό με τη μόλυνση του νερού, ως αποτέλεσμα της αυξημένης χρήσης

¹⁴⁸Ως έννοια, ο περιβαλλοντικός ρατσισμός εντοπίστηκε το 1987 σε κείμενο της Εκκλησίας του Χριστού, με τίτλο «Toxic Waste and Race in the United States», όπως αναφέρεται στο Pulido, L. (2000). *Rethinking Environmental Racism: White Privilege and Urban Development in Southern California. Animals of the Association of American Geographers*, 90(1), σ. 12-40.

¹⁴⁹Σε έρευνες που έχουν διεξαχθεί κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 στην πόλη του Λος Άντζελες, έχει παρατηρηθεί ότι οι πληθυσμοί των Αφροαμερικάνων και των Λατίνων θυματοποιούνται περισσότερο σε περιπτώσεις έκθεσης σε τοξικά απόβλητα, και σε επικίνδυνες τοξικές ουσίες που προέρχονται από βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ό.π.

παρασιτοκτόνων για γεωργική καλλιέργεια στην κεντρική κοιλάδα της Καλιφόρνια, όπου διαβιούν κυρίως κάτοικοι μεξικανικής καταγωγής (ό.π.). Ομοίως παρατηρείται και η αντιμετώπιση των γηγενών Ναβάχο της Αμερικής, οι οποίοι βιώνουν τις καταστροφικές συνέπειες που προκαλούνται από την εξόρυξη ουρανίου και από τις πυρηνικές δοκιμές που διενεργούνται στην αμερικάνικη δύση (South, 2012, σ.241).

Ο Hage (2016) αναφέρεται επίσης και στους τρόπους με τους οποίους η σημερινή εποχή επεκτείνει τον ρατσισμό, δημιουργώντας «περιττούς» ανθρώπους μέσω της διαδικασίας της εξημέρωσης, όπως την αποκαλεί. Για τον ίδιο, η εξημέρωση του περιβάλλοντος, αποτελεί μια διαδικασία που προέρχεται από την παγκοσμιοποίηση της εποικιστικής αποικιοκρατίας, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της κατάληψης ενός χώρου και την υφαρπαγή του από εκείνους που τον κατείχαν πριν¹⁵⁰. Ο Hage βλέπει τον ρατσισμό στην σύγχρονη κοινωνία ως μια φιλελεύθερη φυλετικοποίηση, η οποία δρα με παρόμοιο τρόπο όπως οι διαδικασίες διαχείρισης απορριμμάτων. Οι διαδικασίες αυτές, κατά τον ίδιο, παίρνουν διάφορες μορφές, είτε ως μαζικοί εγκλεισμοί, είτε ως πολιορκίες περιοχών, είτε ως κέντρα κράτησης (Hage, 2023). Ο ίδιος θεωρεί, πως η οικολογική κρίση συνδέεται με την κρίση των «μη κυβερνήσιμων απορριμμάτων», που αφορούν είτε ανθρώπινες ζωές, είτε κάθε άλλου είδους ανόργανη ή οργανική ύλη, και τα οποία, εν τέλει, «μολύνουν» το περιβάλλον (ό.π., σ.68).

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Bauman εξηγεί πως η δημιουργία και η διαχείριση «ανθρώπινων απορριμμάτων» είναι στοιχείο της νεωτερικής εποχής και του εκσυγχρονισμού. Συγκεκριμένα, ο ίδιος αναφέρει πως η παραγωγή απόβλητων ανθρώπων, περιττών ή υπεράριθμων, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον εκσυγχρονισμό που έφερε η έλευση της νεωτερικότητας, και είναι παρενέργεια της ταξικής κατασκευής και της οικονομικής ανάπτυξης, υπό την έννοια ότι, η δημιουργία των τάξεων ορίζει εκείνους που δεν είναι επιθυμητοί, και η οικονομική ανάπτυξη βασίζεται στον περαιτέρω υποβιβασμό των όρων ζωής τους (Bauman, 2005, σ.17). Για τον ίδιο, τα ανθρώπινα απορρίμματα του εκσυγχρονισμού ήταν επακόλουθο της αποικιοκρατικής και ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης, η οποία αντιμετώπισε μια μερίδα πληθυσμού ως «περιττή». Στη σύγχρονη εποχή, η έννοια του «περιττού ανθρώπου»

¹⁵⁰Η διαδικασία της εξημέρωσης για τον ίδιο περιλαμβάνει επίσης την τροφοδότηση της διαφοράς μεταξύ εξημερωτών και εξημερωμένων, με στόχο την εκμετάλλευση των τελευταίων και την εξάλειψη όσων θεωρούνται επικίνδυνοι.

είναι συνυφασμένη με την έννοια του «κοινωνικά άστεγου». Είναι εκείνος που έχει απορριφθεί επειδή ήταν αναλώσιμος, αχρείαστος και βρίσκεται πλέον σε μια μόνιμη κατάσταση, η οποία αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα, ως *«παράπλευρη απώλεια της προόδου»* (ό.π.).

Ως παράπλευρες απώλειες δεν λογίζονται μόνο οι άνθρωποι, αλλά και μορφές ζωής, που όπως αναφέραμε παραπάνω, έχουν απωλέσει το δικαίωμα της εγγενούς τους αξίας να υπάρχουν ανεξάρτητα από την χρησιμότητα τους ως προς τον άνθρωπο. Το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός, πως ως παράπλευρες απώλειες, οι συνθήκες αυτές έχουν λάβει τη μορφή κανονικοποιήσεων. Οι εικόνες των πληθυσμών που ζουν σε εξαθλίωση, των ζώων που υποφέρουν σε σφαγεία ή εργαστήρια, οι πληθυσμοί των ωκεανών και των βιότοπων που υποφέρουν σιωπηλά, είναι μόνο μερικές παραστάσεις που όχι μόνο έχουμε συνηθίσει, αλλά θεωρούνται ως *«παράπλευρες απώλειες»*.

Ως συνέπεια της δημιουργίας *«απορριμμάτων»*, η σύγχρονη εποχή της διακινδύνευσης δημιουργεί ολοένα περισσότερες εστίες κινδύνων. Η δημιουργία ανθρώπων που ζουν στο περιθώριο της περιβαλλοντικής προστασίας, θα αναζητήσουν τρόπους καλύτερης διαβίωσης σε χώρες με ευνοϊκές συνθήκες ζωής. Με την αυξανόμενη τάση του περιβαλλοντικού ρατσισμού και των περιβαλλοντικών καταστροφών, οι μεγάλες μεταναστευτικές ροές προς αναζήτηση καλύτερων τόπων αναμένεται να αποτελέσουν ένα σύνηθες φαινόμενο στο κοντινό μέλλον. Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο μέρος, η εποχή της διακινδύνευσης δημιουργεί τους κινδύνους που επιστρέφουν πίσω σε αυτή, και έτσι, είτε μέσω μεταναστευτικών κυμάτων, είτε μέσω αποβλήτων που απορρίπτονται αλόγιστα στο περιβάλλον και στους ωκεανούς, η διακινδύνευση μέσω κάθε είδους *«περιττού»* ελλοχεύει με σημαντικές επιπτώσεις. Σε μια τέτοια εποχή, τα απόβλητα αποτελούν το σκοτεινό, επαίσχυντο μυστικό κάθε παραγωγής (Bauman, 2005), ενώ ο βιομηχανικός τρόπος ζωής γιγάντωσε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη εποχή τον διαχωρισμό σε *«χρήσιμο»* και *«άχρηστο»*, πιστός στη ρήση του Diderot πως *«ό,τι δεν είναι χρήσιμο είναι περιφρονητέο»* (Ordine, 2013, σ.14).

Σύμφωνα με τον Λάζο (2007, σ.188) σε μια καπιταλιστική κοινωνία, οι μη αξιοποιήσιμοι πληθυσμοί, από πλευράς κερδοφορίας του κεφαλαίου, κρίνονται ως άχρηστοι, και έτσι παραπέμπονται σε διάφορους μηχανισμούς προς διαχείριση, ένας εκ των οποίων είναι και το ποινικό σύστημα. Υπό αυτό το πρίσμα, το δίκαιο αποτέλεσε έναν σημαντικό μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου. Ωστόσο, ο τρόπος που δομείται η

σύγχρονη οικονομία, έχοντας στη βάση της το κέρδος, καθιστά τη σχέση μεταξύ άχρηστου και χρήσιμου αμοιβαία εξαρτώμενη, στον βαθμό που όσο ο στόχος είναι η αύξηση των κερδών μέσω της κατανάλωσης, τόσο μεγαλύτερος θα είναι και ο αριθμός των απορριμμάτων που καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε. Κατ' αντιστοιχία, μπορούμε να δούμε για παράδειγμα, πως όσο το κέρδος ηγεμονεύει στα συμφέροντα της βιομηχανίας ορυκτών καυσίμων, τόσο η κλιματική αλλαγή θα χειροτερεύει, αυξάνοντας έτσι τις μετακινήσεις πληθυσμών προς αναζήτηση βιώσιμων συνθηκών ζωής.

Η μελέτη των περιβαλλοντικών κινδύνων και των συνεπειών των καταστροφών δεν μπορεί να μείνει αδιάφορη ως προς το ζήτημα της δικαιοσύνης. Η αναφορά στην προστασία του περιβάλλοντος από την πλευρά του δικαίου σε προηγούμενο κεφάλαιο, αναδεικνύει επίσης την ιδιαίτερη συμβολή του δικαίου σε ζητήματα ανισότητας. Αν και έχουν γίνει αξιόλογες προσπάθειες προς την προστασία του περιβάλλοντος, ωστόσο μπορούν παρατηρηθούν ορισμένες ελλείψεις, που είτε αφορούν τη δομή του ποινικού δικαίου στην ελληνική νομοθεσία ως προς την περιβαλλοντική προστασία, είτε σχετίζονται με κριτικές που αμφισβητούν αυτή καθαυτή την ύπαρξη του δικαίου.

Ως προς το πρώτο, ο Πανανεοφύτου (2018, σ.229) παρατηρεί πως η ελληνική περιβαλλοντική νομοθεσία έχει ορισμένες αδυναμίες. Σύμφωνα με τον ίδιο, η νομοθεσία αποβλέπει περισσότερο στην άμβλυνση της κοινωνικής ανησυχίας που έχουν εγείρει τα κρίσιμα περιβαλλοντικά ζητήματα, και κατ' επέκταση, υπάρχουν μεγάλα περιθώρια βελτίωσης ως προς την κατεύθυνση μιας ουσιαστικής προστασίας. Συγκεκριμένα αναφέρει, πως θα χρειαστεί να γίνει η απαραίτητη κωδικοποίηση των κανόνων, και να υπάρξει συγκροτημένη στρατηγική και συστηματική επεξεργασία στο πεδίο της περιβαλλοντικής προστασίας, η οποία οφείλει να είναι ακόμα περισσότερο εμποτισμένη από την οικολογική συνείδηση (ό.π., σ.230). Ο ίδιος προτείνει επίσης τη δημιουργία ενός ειδικού κεφαλαίου στον ποινικό κώδικα, το οποίο θα απαρτίζεται από άρθρα που θα περιέχουν τις διατάξεις των κυριότερων εγκλημάτων κατά του περιβάλλοντος. Η μη ουσιαστική αντιμετώπιση του ζητήματος της περιβαλλοντικής προστασίας, καθιστά τη δράση της περιβαλλοντικής νομοθεσίας περισσότερο «συμβολική» και άρα, λιγότερο αποτελεσματική, ενώ οι διάφορες περιβαλλοντικές διατάξεις που βρίσκονται διάσπαρτες σε πλήθος νόμων, δυσχεραίνουν την εποπτεία εφαρμογής τους (Δίκαιος, 2007). Οι αδυναμίες της ελληνικής νομοθεσίας ως προς την

ουσιαστική προστασία του περιβάλλοντος είναι ακόμα πιο έντονες ως προς την ευθύνη των νομικών προσώπων.

Όπως έχει αναδειχθεί στο προηγούμενο μέρος, η επιχειρηματική δράση ευθύνεται κατά πολλούς για την περιβαλλοντική καταστροφή. Το πλήθος των αξιόποινων συμπεριφορών στο περιβάλλον, που προκύπτει ως αποτέλεσμα της δραστηριότητας των νομικών προσώπων, έχει ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία περιορίζουν πολύ τη δυνατότητα προστατευτικών παρεμβάσεων του ποινικού δικαίου προς αυτή την κατεύθυνση. Ο ποινικός έλεγχος των οικονομικών δραστηριοτήτων, που αποτελούν ανεξάντλητες πηγές κινδύνων για τα ατομικά και τα κοινωνικά αγαθά όπως η προστασία του περιβάλλοντος, καθίσταται ιδιαίτερη δυσχερής, καθώς υπάρχουν δυσκολίες ως προς την αποκάλυψη των υπεύθυνων (Παпанεοφύτου, 2016, σ.151).

Η αντιμετώπιση της ευθύνης των νομικών προσώπων εγείρει ακόμα την κριτική και ως προς το επίπεδο των κυρώσεων. Η συχνή χρήση ποινών περιουσιακού και διοικητικού χαρακτήρα, όπως πρόστιμα, χρηματικές ποινές, απαγόρευση λειτουργίας, η προσωρινή αφαίρεση ή η ανάκληση της άδειας λειτουργίας της επιχείρησης, η δημοσίευση στον τύπο των επιβληθεισών κυρώσεων και ο αποκλεισμός από δημόσιες παροχές, επιδοτήσεις ή διαγωνισμούς (Παρασκευοπούλου-Κόλλια, 2019), έναντι της στερητικής της ελευθερίας ποινής, αποτελούν δείγμα μιας ηπιότερης μεταχείρισης τους, γεγονός που εμποδίζει τη δράση της ειδικής πρόληψης (Παпанεοφύτου, 2012, σ.154). Ακόμα και στην περίπτωση που ορισμένες διοικητικές κυρώσεις είναι αρκετά αυστηρές, όπως για παράδειγμα τα υψηλά πρόστιμα, η δράση τους ως προς την αποτροπή έχει βρεθεί στο στόχαστρο κριτικών που ισχυρίζονται πως είναι λιγότερο έως καθόλου αποτελεσματικές, σε σύγκριση με τις ποινικές κυρώσεις (Παρασκευοπούλου-Κόλλια, 2019)¹⁵¹. Επιπλέον, και ο αποκλεισμός των μεγαλομετόχων από την κατηγορία των ιθυνόντων των νομικών προσώπων, οι οποίοι κινούν επίσης τα νήματα, ακόμα και αν δεν συμμετέχουν πάντα στη λήψη των

¹⁵¹Ορισμένες εναλλακτικές ως προς αυτή την κατεύθυνση είναι η οριοθέτηση της ευθύνης των ανώτατων διοικητικών στελεχών των επιχειρήσεων που ευθύνονται για τις ενέργειες που πλήττουν το περιβάλλον, και ο έλεγχος των επιχειρήσεων σχετικά με την ύπαρξη ή μη προγραμμάτων κανονιστικής συμμόρφωσης (compliance programs) για την επίτευξη των στόχων της επιχείρησης και τη σύννομη δράση της, όπως αναφέρεται στο Παρασκευοπούλου-Κόλλια, Μ. (2019, Νοέμβριος). Ποινική ευθύνη νομικών προσώπων; *The Art of Crime*. https://theartofcrime.gr/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B5%CF%85%CE%B8%CF%8D%CE%BD%CE%B7-%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%8E%CF%80%CF%89%CE%BD/#_ftnrefl16.

αποφάσεων, θα χρειαστεί να τεθεί επίσης ως ζήτημα για τη διεύρυνση των φυσικών προσώπων στους οποίους αξίζει να αποδοθεί ευθύνη για τυχόν καταστροφές (Παпанεοφύτου, 2012).

Ο έλεγχος των οικονομικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με το περιβαλλοντικό έγκλημα αποτελεί ζήτημα ιδιαίτερης προσοχής, τόσο από την πλευρά των νομικών και των ποινικολόγων, όσο και από την πλευρά των εγκληματολόγων. Κατά τον Παпанεοφύτου (2012, σ.151), οι αδυναμίες που συνοδεύουν τη δράση του ποινικού δικαίου, ως προς την αντιμετώπιση της ευθύνης των νομικών προσώπων, δημιουργεί την υποψία ότι το ενδιαφέρον του εστιάζει περισσότερο *«στη διατήρηση της δογματικής του συνοχής και των αρχών που τη στηρίζουν παρά για την καταπολέμηση του εγκλήματος»*. Ως εκ τούτου, τίθεται το ερώτημα σχετικά με την πραγματική αποτελεσματικότητα του ποινικού δικαίου προς την αντιμετώπιση του εγκλήματος.

Η σχέση του ποινικού δικαίου με τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά σημεία μελέτης της Κριτικής Εγκληματολογίας, και εκφράστηκε μέσα από ποικιλία θεωριών (Λάζος, 2007, σ.188). Αρκετοί θεωρητικοί της Κριτικής Εγκληματολογίας έχουν υποστηρίξει, πως η ύπαρξη του νόμου δεν συνεπάγεται δικαιοσύνη, αλλά τουναντίον, η σχέση μεταξύ των δύο στηρίζεται σε μια δομική αντίθεση και ουσιαστικά πρόκειται για δυο ασυμβίβαστες μεταξύ τους έννοιες (ό.π.). Παράλληλα, το δίκαιο, ως μέσο κοινωνικού ελέγχου, έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης τόσο από τις συγκρουσιακές, όσο και από τις συναινετικές θεωρίες, ενώ η θεωρία εκείνη που καταπιάνεται με τον σύγχρονο ρόλο του ως *«δίκαιο της διακινδύνευσης»*, επικεντρώνεται στην ασφάλεια την οποία διαταράσσουν οι κίνδυνοι της μετανεωτερικότητας (Λαμπροπούλου, 2023, σ.73). Επιπλέον, ο ποινικός νόμος, ιδωμένος υπό το πρίσμα της κοινωνικής κατασκευής¹⁵², λειτουργεί ενισχυτικά και εξορθολογιστικά ως προς την κατεστημένη κοινωνική κατάσταση, η οποία είναι εμποτισμένη με ανισότητα, δύναμη και πλούτο (Λάζος, 2007, σ.207).

¹⁵²Ο Κοινωνικός Κονστрукτιβισμός, γνωστός και ως Κατασκευασιοκρατία, αναδύθηκε ως απάντηση στον Δομολειτουργισμό, και στις θεωρίες των δεκαετιών του 1940 και του 1960. Χάρη στην επιρροή των κοινωνικών ψυχολόγων και των οπαδών της Συμβολικής Διαντίδρασης, έκανε την εμφάνιση της η θεωρία που υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη ως μια δυναμική, ρευστή, διαλεκτική και διαδραστική διαδικασία, μέσα από την οποία τα άτομα κατασκευάζουν και μοιράζονται νοήματα σχετικά με τον κόσμο, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός, κατανοείται και αποτυπώνεται στην ανθρώπινη εμπειρία (Brotherton, 2012). Για τους Berger και Luckmann (2003) η πραγματικότητα είναι η ιδιότητα που χαρακτηρίζει φαινόμενα τα οποία αναγνωρίζουμε ότι υπάρχουν ανεξάρτητα από τη δική μας βούληση.

Εφόσον η σύγχρονη (μετα)νεωτερική εποχή, είναι μεταξύ άλλων, μια εποχή παραγωγής και διαχείρισης αποβλήτων, ανθρώπινων ή μη, η διαχείριση τους μένει να τελεστεί υπό την αιγίδα μηχανισμών που βρίσκονται υπό τον κρατικό έλεγχο. Κατά τη διαδικασία αυτή, δημιουργούνται δύο πόλοι ανισότητας: οι πληθυσμοί που είναι χρήσιμοι, και εκείνοι που είναι άχρηστοι. Οι μεν παράγουν και καταναλώνουν, και οι δε υφίστανται τις εκμεταλλεύσεις και τις αρνητικές επιπτώσεις των καταστροφών που πολύ συχνά προκαλούνται από τους πρώτους. Η ανισότητα μεταξύ των πληθυσμών, αναδεικνύει ακόμα ένα δίπολο άξιο μνείας. Στηριγμένο στην εδραιωμένη ανισότητα που βρίσκεται στα θεμέλια της σύγχρονης εποχής, παρατηρείται πως, ακόμα και οι έννοιες του παράνομου και νόμιμου είναι γεμάτες νοήματος¹⁵³. Στα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα, ειδικά τα σχετιζόμενα με την επιχειρηματική δράση, σπάνια γίνεται λόγος για «παράνομη» πράξη. Πρωτίστως, γιατί η δράση πολλών εξ' αυτών είναι καθ' όλα νόμιμη. Δεν υπάρχει κάποιος μεγάλος περιορισμός στις εξορυκτικές επιχειρήσεις, για παράδειγμα, που έχουν προκαλέσει τεράστιες περιβαλλοντικές ζημιές, ούτε η επιδίωξη των κερδών τους θεωρείται παράνομη. Επίσης, ο όρος «ατύχημα» χρησιμοποιείται συχνά για να περιγράψει τις εκτεταμένες ζημιές που μπορεί να προκληθούν από ενέργειες που σχετίζονται με την επιχειρηματική δραστηριότητα, και οι οποίες αφήνουν πίσω τους αναρίθμητες περιβαλλοντικές καταστροφές. Ωστόσο, φράσεις όπως «παράνομη μετανάστευση», κοσμούν συχνά τίτλους ειδήσεων, περιγράφοντας τη δράση ατόμων που προσπαθούν με πενιχρά μέσα να μετοικήσουν σε άλλους τόπους, ως αποτέλεσμα του ιδιαίτερα χαμηλού βιοτικού τους επιπέδου, το οποίο, σε αρκετές περιπτώσεις, σχετίζεται με περιβαλλοντικές βλάβες που δεν προέρχονται από τη δική τους δράση. Έτσι λοιπόν, αναφαίνεται μια πληθώρα θεμάτων, που είτε αφορούν τη σημασιολογική χρήση εννοιών όπως π.χ. νόμιμος-παράνομος, και οι οποίες επηρεάζουν τόσο την κοινή γνώμη σχετικά με τα είδη των πράξεων που θεωρούνται μεμπτά, είτε ακόμα και τα ίδια τα θύματα προς την αναγνώριση της θυματοποίησης τους. Κλείνοντας, μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι, σύμφωνα με τις προαναφερθείσες θεωρίες, η εστίαση

¹⁵³ Αξίζει να αναφερθεί η θεωρία του Mead σχετικά με τα κατασκευασμένα νοήματα. Σύμφωνα με αυτή, σε κάθε κοινωνική ομάδα εντοπίζεται ένα κοινά επιδιωκόμενο σύνολο συμβόλων, τα οποία παρέχουν ένα ερμηνευτικό πλαίσιο των πράξεων που υπάρχουν στην κοινωνία, και συμβάλουν στην κατασκευή νοημάτων. Για τον ίδιο, τα άτομα χαρακτηρίζουν και αντιδρούν στις πράξεις των άλλων σύμφωνα με το νόημα που αποδίδουν στις πράξεις αυτές, για περισσότερα βλ. Ritzer, G. (2012). *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*. Κριτική, σ.320.

απομακρύνεται από εγκληματικές ενέργειες μεγάλης εμβέλειας, αφήνοντάς τες να διαφύγουν μιας ουσιαστικής αντεγκληματικής πολιτικής.

ΜΕΡΟΣ Γ

Κεφάλαιο 1

1.1. Η περιβαλλοντική αξία της Ελλάδας

Η εξέταση των επιπτώσεων της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην ελληνική επικράτεια θα χρειαστεί να λάβει σοβαρά υπόψη την αξία του φυσικού πλούτου της χώρας. Η μελέτη της περιβαλλοντικής προστασίας και η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος στον ελλαδικό χώρο δεν θα πρέπει να αμελεί τη γεωλογική ταυτότητα του τόπου, και τη σημασία της στη διατήρηση της βιοποικιλότητας στη Μεσόγειο και όχι μόνο. Τόσο η βιοποικιλότητα, όσο και η γεωποικιλότητα, αποτελούν δύο σημαντικούς πυλώνες της περιβαλλοντικής ευημερίας και της αρμονικής συνύπαρξης, τόσο της ανθρώπινης ζωής, όσο και των υπόλοιπων έμβιων όντων, γεγονός που τις επιβάλλει να βρίσκονται στο επίκεντρο των πολιτικών της περιβαλλοντικής προστασίας. Ξεκινώντας τη μελέτη της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στην Χαλκιδική εξαιτίας της εξορυκτικής δραστηριότητας, κρίνεται σημαντικό να τεθούν ορισμένα χαρακτηριστικά της γεωποικιλότητας και της βιοποικιλότητας, της χλωρίδας και της πανίδας, που συναντώνται στον ελλαδικό χώρο.

Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (Ι.Γ.Μ.Ε., χ.χ.), η γεωποικιλότητα αφορά όλα τα γεωλογικά φαινόμενα και τις διεργασίες που μεταβάλλουν την επιφάνεια της Γης κατά τη διάρκεια των χρόνων, και για τα οποία αντλούμε πληροφορίες μέσω των ορυκτών, των πετρωμάτων, των απολιθωμάτων, των μετάλλων, και των γεωμορφών, όπως είναι τα βουνά, οι χαράδρες, τα ρήγματα, τα ποτάμια και τα σπήλαια. Οι τόποι στους οποίους συναντώνται αυτά τα χαρακτηριστικά ονομάζονται γεότοποι¹⁵⁴, και αποτελούν τη γεωλογική μας κληρονομιά (γεωκληρονομιά), καθώς είναι τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν τη γεωλογική ιστορία μιας περιοχής (ό.π.), ενώ παράλληλα αποτελούν πηγή επιστημονικής μελέτης για την εξέλιξη της ιστορίας της Γης. Η σύνθετη γεωλογική ιστορία της χώρας σχετίζεται άμεσα με την τοποθεσία της στην σύγκλιση των τεκτονικών πλακών, η οποία εξηγεί και τους πλούσιους γεωτόπους της και τα

¹⁵⁴Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως «οι γεότοποι είναι τα «βιβλία της Γης». Σε κάθε περιοχή του πλανήτη μας βρίσκονται γεωλογικές θέσεις - γεότοποι που μας διηγούνται την ιστορία της Γης στη συγκεκριμένη περιοχή», όπως αναφέρεται στο Γ.Μ.Ε. (χ.χ.), Γεωκληρονομιά. Η Γεωκληρονομιά της Ελλάδας, <https://igmegeoheritage.weebly.com/gammaepsilonomegakappalambdaactarhoomicronnuomicronmuotaalpha.html>.

πολυάριθμα νησιά της, τα οποία έχουν συμβάλει στην εμφάνιση ενδημικών ειδών (ό.π.).

Η διατήρηση των γεωτόπων είναι καίριας σημασίας για τη διατήρηση της γεωλογικής κληρονομιάς, καθώς μας προσφέρουν ένα δίκτυο πληροφοριών σχετικά με το κλίμα, τη χλωρίδα, την πανίδα, το περιβάλλον και τη γεωγραφία παλαιότερων εποχών, τις τεκτονικές κινήσεις, και εν τέλει, το παρελθόν της Γης (ό.π.). Η «γεωδιατήρηση» λοιπόν, σχετίζεται άμεσα με τη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος, και οφείλει να προστατεύεται εξίσου από τις περιβαλλοντικές πολιτικές και από τις αρχές της βιωσιμότητας, εφόσον αποτελούν πηγές φυσικού πλούτου που καλούμαστε να εξασφαλίσουμε και για τις μελλοντικές γενιές.

Η Ελλάδα εκτός από πλούσιους σε ιστορία γεωτόπους, έχει και πλούσια βιολογική ποικιλότητα. Ο όρος αυτός, σύμφωνα με την Κατή (2020, σ.992), περιγράφει την εντυπωσιακή ποικιλία όλων των έμβιων οργανισμών στον πλανήτη, και αφορά τόσο τη σύνθεση, τη δομή και τη λειτουργία τους (οργανισμικό επίπεδο), όσο και των γονιδίων τους (γενετικό επίπεδο) και των οικοσυστημάτων που συναντώνται (οικολογικό επίπεδο). Η Ελλάδα συγκεκριμένα, βρίσκεται στο παγκόσμιο κέντρο βιοποικιλότητας της μεσογειακής λεκάνης, φιλοξενώντας ένα τεράστιο βιολογικό πλούτο ποικίλων ενδημικών ειδών που συναντώνται αποκλειστικά στους κόλπους της, ενώ υπολογίζεται πως η πανίδα της απαρτίζεται από 50.000 είδη ζώων (Κατή, 2020, σ.991). Επιπλέον, η Ελλάδα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διατήρηση του συνολικού Ευρωπαϊκού Βιολογικού Κεφαλαίου, το οποίο προστατεύεται με την Οδηγία 92/43/ΕΟΚ για τα είδη και τους οικοτόπους, και την Οδηγία 2009/147/ΕΚ για τα πτηνά (Κατή, 2020). Στον ελλαδικό χώρο βρίσκονται επίσης ορισμένα προστατευόμενα είδη, και συγκεκριμένα 46 προστατευόμενα είδη ασπόνδυλων, 65 είδη ψαριών, 17 αμφίβιων, 50 είδη ερπετών και 60 είδη θηλαστικών (ό.π.).

Η διατήρηση της βιοποικιλότητας και της γεωποικιλότητας αποτελεί ένα μείζον ζήτημα, καθώς η ανθρώπινη δραστηριότητα ανέκαθεν έπληττε και τα δύο. Η επίδραση του ανθρώπου στους οικοτόπους υπήρξε καθοριστική για την επιβίωση ή τον αφανισμό πολλών ειδών της άγριας πανίδας, ενώ η ενασχόληση του με τη γεωργία ενέτεινε περισσότερο την επιβολή του στα οικοσυστήματα, γεγονός που οδήγησε στη σταδιακή μείωση πολλών ειδών της άγριας πανίδας (Λιόρδος, 2020, σ.1029). Ωστόσο, η εκτεταμένη καταστροφή τους παρατηρείται εντονότερα στη σύγχρονη εποχή, με

φαινόμενα που προκαλούνται από την ανθρωπογενή δράση, όπως η κλιματική αλλαγή, που συντελεί στην αύξηση της θερμοκρασίας, το λιώσιμο των πάγων, και την αύξηση της στάθμης της θάλασσας, αλλά και από την επέμβαση στη χρήση της γης (ό.π., σ.1034).

Όσον αφορά τη χρήση της γης, η ολοένα και πιο εκτεταμένη μεταβολή της έχει αποτελέσει μια από τις βασικότερες απειλές της βιολογικής και γεωλογικής ποικιλότητας. Στις μέρες μας, η αλλαγή αυτή μπορεί να τελεστεί για τον σκοπό διαφόρων έργων υποδομών, αλλά και μέσω εκμετάλλευσης για λόγους άντλησης πόρων που βρίσκονται στο έδαφος, κυρίως μέσα από διαδικασίες εξόρυξης. Η εξόρυξη αποτελεί έναν από τους κυριότερους λόγους απειλής της βιοποικιλότητας και μπορεί να συντελέσει σε απώλεια, καταστροφή, υποβάθμιση και κατακερματισμό του φυσικού τόπου διαβίωσης, τροφής, δράσης, αναπαραγωγής, και εν τέλει, του ζωτικού χώρου των ειδών της πανίδας (Κατή, 2020, σ.993). Αυτή η αλλαγή είναι ικανή να προκαλέσει τη συρρίκνωση των πληθυσμών ακόμα και να απειλήσει τη γενετική τους εξάπλωση και επιβίωση, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σταδιακά σε τοπικές εξαφανίσεις (ό.π.). Η αλλοίωση του περιβάλλοντος πιθανόν να προκαλέσει και τον ολοκληρωτικό αφανισμό ενός είδους, αν αναλογιστεί κανείς πως ορισμένα είδη είναι ενδημικά και δεν συναντώνται σε άλλους τόπους (ό.π.). Στην περιοχή της Χαλκιδικής, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Ζωολογικής Εταιρείας, βρίσκονται είδη τα οποία απειλούνται με μείωση ή αφανισμό, όπως οι πληθυσμοί των τσακαλιών και των ελαφιών (Γιαννάτος, 2009, σ.371), του μεγάλου νυκτοβάτη (είδος νυχτερίδας) (Παραγκαμιάν, et al. 2009, σ.396), του πτηνού αβοκέτα (Νοΐδου & Καζαντζίδης, 2009, σ.306), ενώ στα νερά της βρίσκεται και το απειλούμενο με εξαφάνιση είδος φάλαινας γνωστό ως φουσητήρας (Παξιμάδης & Φραντζής, 2009, σ.387).

Αδιαμφισβήτητα, μια σημαντική απειλή προς τη διατήρηση της βιοποικιλότητας αποτελούν και τα περιστατικά ρύπανσης. Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος στην Ελλάδα εξαιτίας της ρύπανσης έχει σοβαρές συνέπειες, όχι μόνο στην πανίδα του εδάφους, αλλά και στην πανίδα της θάλασσας και των γλυκών νερών (ιχθυοπανίδα) (Κατη, 2020, σ.996). Περιστατικά ρύπανσης¹⁵⁵ με την παρουσία

¹⁵⁵Η ρύπανση μπορεί να εντοπιστεί είτε στον αέρα, είτε στο έδαφος, είτε στο νερό. Συγκεκριμένα, η ρύπανση του αέρα μπορεί να προκληθεί από σωματίδια και από στοιχεία, όπως το μονοξείδιο του άνθρακα, το όζον, το διοξείδιο του αζώτου και το διοξείδιο του θείου, όπως αναφέρεται στο European Commission. (2023, May 16). Pollution and waste: air, water and soil. *Knowledge Centre for*

στερεών, υγρών, αέριων υλικών ή ενέργειας όπως η θερμότητα, η ακτινοβολία, και ο θόρυβος, έχουν δείξει ότι προκαλούν σοβαρές βλάβες στη συμπεριφορά και στην υγεία των ζώων (Λιόρδος, 2020). Συγκεκριμένα, η ρύπανση των υδάτων έχει παρατηρηθεί πως προκαλεί σημαντικές επιπτώσεις στην πανίδα, και μπορεί να είναι είτε οργανική με αποτέλεσμα την αύξηση του φαινομένου του ευτροφισμού, γεγονός που προκαλεί τη μείωση του οξυγόνου των υδάτων και άρα τη σταδιακή θανάτωση των ειδών που ζουν σε αυτά, είτε μέσω παρασίτων που προκαλούνται από τα βιομηχανικά απόβλητα¹⁵⁶, είτε μέσω τοξινών οι οποίες βρίσκονται σε μεγάλες συγκεντρώσεις στα νερά των λιμνών, απειλώντας εξίσου την υδρόβια πανίδα (ό.π.).

Η διασφάλιση της ευημερίας πολύτιμων ειδών χλωρίδας και πανίδας έχει εκφραστεί με ασπίδες προστασίας περιοχών σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Ως προστατευμένες περιοχές, ή αλλιώς περιοχές Natura 2000, ορίζονται οι διαχειριζόμενες εκτάσεις που βρίσκονται σε καθεστώς προστασίας για τη διατήρηση των στοιχείων της φύσης (Λυμπεράκης & Κοντάκος, 2020, σ.1013). Οι περιοχές αυτές, αφορούν ένα δίκτυο ζωνών που εκτείνεται σε ολόκληρη την Κοινότητα, και σύμφωνα με τις Οδηγίες 92/43/ΕΟΚ και 2009/147/ΕΚ (Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, χ.χ.), κάθε μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης οφείλει να συντάσσει, ανά εξαετία, αναφορά σχετικά με την κατάσταση των ειδών. Η διαχείριση των προστατευμένων περιοχών στην Ελλάδα προβλέπεται από τον νόμο 4519/2016, σύμφωνα με τον οποίο οι 445 από τις 446¹⁵⁷ περιοχές του δικτύου Natura 2000 βρίσκονται στην αρμοδιότητα συγκεκριμένων Φορέων Διαχείρισης Προστατευόμενων Περιοχών (ό.π., σ.1014). Σύμφωνα με τον κατάλογο περιοχών Natura 2000 στην Ελλάδα, η περιοχή της Χαλκιδικής αποτελείται συνολικά από 12 προστατευόμενες περιοχές (Υπουργείο Περιβάλλοντος & Ενέργειας, χ.χ.), εκ των οποίων οι τρεις

Biodiversity. https://knowledge4policy.ec.europa.eu/biodiversity/pollution-waste-air-water-soil_en. Η ρύπανση του εδάφους μπορεί να προκληθεί από μέταλλα και παθογόνα οργανικά μόρια, ραδιενεργές ουσίες κ.α., που προέρχονται κυρίως από τη βιομηχανική δραστηριότητα, όπως αναφέρεται στο Kibblewhite, M. (2019, Δεκέμβρης 3). Ρύπανση του εδάφους: η κληρονομιά της βιομηχανοποίησης που προκαλεί ανησυχία. European Environmental Agency. <https://www.eea.europa.eu/el/simata-eop-2010/simata-2019/arthra/synenteyksi-2014-rypansi-toy-edafoys>.

¹⁵⁶ Τα ατυχήματα που προέκυψαν από εξορύξεις υδρογονανθράκων κατά τη περίοδο του 1979 έως το 2011 είχαν σοβαρές συνέπειες στα είδη της θάλασσας, όπως αναφέρεται στο Λιόρδος, Β. (2020). Η διαχείριση της άγριας πανίδας. Στο Π. Παφίλης. *Η πανίδα της Ελλάδας. Βιολογία και διαχείριση της άγριας πανίδας*. Πασχαλίδης.

¹⁵⁷ Από τις περιοχές εξαιρείται το Άγιο Όρος, όπως αναφέρεται στο Λυμπεράκης, Π., Κοντάκος, Δ. (2020). Κατάσταση πανίδας σε προστατευόμενες περιοχές. Στο Π. Παφίλης. *Η πανίδα της Ελλάδας. Βιολογία και διαχείριση της άγριας πανίδας*. Πασχαλίδης, σ. 1014.

βρίσκονται αρκετά κοντά στην περιοχή των Σκουριών (Καστέλι – Κάκκαβος, Μεγάλη Παναγία – Γομάτι - Ιερισσός - Στάγειρα). Στα δυτικά των Σκουριών βρίσκεται η προστατευόμενη περιοχή «Όρος Χολομώντας», η οποία είναι διαιρεμένη σε δύο προστατευόμενες ζώνες¹⁵⁸. Η πρώτη καταλαμβάνει έκταση 15.543,63 εκτάρια και 26.413,93 εκτάρια η δεύτερη (ΦΕΚ Β' 4432/2017). Στα ανατολικά συναντάμε την περιοχή «Όρος Στρατονικό - Κορυφή Σκαμνί¹⁵⁹», ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι αρκετά κοντά βρίσκονται και οι προστατευμένες περιοχές «Θαλάσσια ζώνη ανατολικά και νότια χερσονήσου Άθωνα¹⁶⁰», «Χερσόνησος Άθως¹⁶¹» και η «Θαλάσσια Ζώνη Χερσονήσου Άθωνα»¹⁶².

Τα δάση της περιοχής της Χαλκιδικής έχουν εξαιρετικά υψηλή σημασία, τόσο για τους κατοίκους της, όσο και για την υπόλοιπη χώρα, λόγω της τεράστιας οικολογικής τους αξίας. Σύμφωνα με τον καθηγητή δασολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεοχάρη Ζάγκα (2012), η περιοχή της ανατολικής Χαλκιδικής είναι γεμάτη από πλούσια οικοσυστήματα, όπως εκείνα της οξιάς, του δρυός, της καστανιάς, των μικτών δασών αείφυλλων και πλατύφυλλων, των παραποτάμιων δασών πλατάνου και σκλήθρου, καθώς και κωνοφόρων δέντρων. Τα περισσότερα από αυτά είναι αρχέγονα δάση, γεγονός που τα καθιστά έναν «οικολογικό θησαυρό» με το μέγεθος της σπουδαιότητας τους ξεπερνά τα εθνικά μας όρια (ό.π.), ενώ η αναντικατάστατη αξία τους υπερβαίνει κάθε οικονομικό όφελος.

Η Χαλκιδική παρουσιάζει επίσης και έναν αξιοσημείωτο μεταλλευτικό πλούτο που εντοπίζεται ήδη από τα αρχαία χρόνια. Σε αρχαιολογικά ευρήματα έχει ανακαλυφθεί πως από τον 5^ο-6^ο αιώνα, η Χαλκιδική ήταν ένα μεγάλο μεταλλευτικό κέντρο που παρήγαγε χρυσό, άργυρο, χαλκό και μόλυβδο, τα οποία διένειμε σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα (Βαβελίδης, χ.χ.). Ένα από τα μεταλλεία της Κασσάνδρας στην Χαλκιδική, το Στρατώνι, λέγεται πως έχει μια μακρά μεταλλευτική ιστορία η οποία

¹⁵⁸Κωδικοί Natura: GR1270001, και GR1270012, όπως αναφέρεται στο ΦΕΚ Β' 4432/2017.

¹⁵⁹Κωδικός Natura: GR1270005, έκτασης 8128,17 εκτάρια, στο ίδιο.

¹⁶⁰Κωδικός Natura: GR1270016, έκτασης 17091, όπως αναφέρεται στο ΦΕΚ Β' 4432/2017 και στο Natura 2000 – Standard Data Form. (2024). *GR1270016 THALASSIA ZONI ANATOLIKA KAI NOTIA CHERSONISOU ATHONA*.
<https://natura2000.eea.europa.eu/Natura2000/SDF.aspx?site=GR1270016>.

¹⁶¹Κωδικός Natura: GR1270003, έκτασης 33567,805 εκτάρια, ΦΕΚ Β' 4432/2017.

¹⁶²Κωδικός Natura: GR1270015, έκτασης 20084 εκτάρια, όπως αναφέρεται στο ΦΕΚ Β' 4432/2017, και στο Natura 2000 – Standard Data Form. (2024). *GR1270015 THALASSIA ZONI CHERSONISOU ATHONA*. <https://natura2000.eea.europa.eu/Natura2000/SDF.aspx?site=GR1270015>.

χρονολογείται από το 600 π.Χ.¹⁶³. Η μεταλλευτική αξία της περιοχής δεν έχασε ποτέ το ενδιαφέρον της ανά τους αιώνες, ενώ στη σύγχρονη εποχή, το έργο της εξόρυξης των κοιτασμάτων ορυκτών της Χαλκιδικής, αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα μεταλλευτικά έργα στην Ελλάδα.

Κεφάλαιο 2

2.1. Στοιχειοθέτηση της υπόθεσης εξόρυξης χρυσού στις Σκουριές Χαλκιδικής

Η περιβαλλοντική καταστροφή στην Ελλάδα μέσα από την επιχειρηματική δράση των εταιρειών, η οποία συντελεί σε τεράστιες περιβαλλοντικές βλάβες, είναι ένα ζήτημα που δεν έχει μελετηθεί στην πλήρη έκταση του. Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενα κεφάλαια, η δράση των επιχειρήσεων είναι ικανή να προκαλέσει βλάβες στο φυσικό περιβάλλον και τεράστιες οικολογικές καταστροφές. Η δράση αυτή μπορεί να οφείλεται σε καθ' όλα νόμιμες δραστηριότητες, οι οποίες έχουν βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα αρνητικό αντίκτυπο στο περιβάλλον, ή είναι ικανές να προκαλέσουν ατυχήματα μεγάλης εμβέλειας, αλλά και παράνομες, κυρίως μέσα από ενέργειες που χρησιμοποιούν μη σύννομα μέσα, όπως στις περιπτώσεις απόρριψης τοξικών ή επικίνδυνων αποβλήτων. Μια από τις περιπτώσεις που έχει προκαλέσει έντονα την κοινή γνώμη και έχει εγείρει προβληματισμούς είναι η υπόθεση της εξόρυξης χρυσού και χαλκού στις Σκουριές Χαλκιδικής από την канаδική εταιρεία Eldorado Gold.

Ξεκινώντας τη μελέτη των επιπτώσεων της εξορυκτικής δραστηριότητας στη Χαλκιδική, κρίνεται σημαντικό να αναφερθούν ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις που αναδεικνύουν την απαρχή της σύγχρονης εκμετάλλευσης των κοιτασμάτων χρυσού και άλλων μεταλλευμάτων, και οι οποίες στοιχειοθετούν την υπόθεση που αφορά τη δράση της εταιρείας Eldorado Gold στην Ελλάδα. Γεωγραφικά, το πεδίο δράσης των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων καλύπτει το κομμάτι της βόρειας Χαλκιδικής, και συγκεκριμένα τα μεταλλεία Κασσάνδρας¹⁶⁴, τα οποία περιλαμβάνουν

¹⁶³Η μεταλλευτική δραστηριότητα στο Στρατώνι έχει μακρά ιστορία. Υπολογίζεται πως οι δραστηριότητες στην περιοχή χρονολογούνται από το 600 π.Χ., όπως αναφέρεται στο Pappa, F., Tsabaris, C., Kaberi, H., Zeri, C. Pashalidis, I., Ioannidou, A., Androurakaki, E., Eleftheriou, G., Patiris, D., Vlastou, R. (2014). Radiotoxic metals concentration measurement in sediments due to gold mining activities. Chalkidiki. HNPS Proceedings. *Hellenic Nuclear Physics Society*, 22, 102-106.

¹⁶⁴Σύμφωνα με τα στοιχεία του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (2011), το σύνολο των Μεταλλείων Κασσάνδρας αφορά την μεταλλευτική εκμετάλλευση 264.000 στρεμμάτων γης.

το μεταλλείο μόλυβδου, ψευδάργυρου και χρυσού της Ολυμπιάδας, το μεταλλείο μόλυβδου και ψευδάργυρου του Στρατωνίου και το μεταλλείο χαλκού και χρυσού στις Σκουριές (Γ.Δ.Ε.Ε., 2015). Η εκμετάλλευση των μεταλλείων Κασσάνδρας άνηκε σε ελληνική εταιρεία από το 1927 μέχρι την πώληση τους, μέσω διαγωνισμού, στην εταιρεία TVX Hellas A.E. το 1996 (Hellas Gold, 2020), η οποία ήταν ελεγχόμενη από την канаδική εταιρεία TVX Gold Inc. και άνηκε στον όμιλο Kinross Gold Corp (Γ.Δ.Ε.Ε., 2015). Εξαιτίας των υπέρογκων δαπανών της εταιρείας, ο όμιλος έπαψε τις δραστηριότητες του στην Ελλάδα, και ξεκίνησε έναν κύκλο διαπραγματεύσεων με το ελληνικό δημόσιο. Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν το 2003 σε εξαγορά της TVX Hellas έναντι 11 εκατομμυρίων ευρώ από το δημόσιο, και στη μετέπειτα πώληση της στην εταιρεία Ελληνικός Χρυσός Α.Ε. Κύριος επενδυτής της τελευταίας ήταν η канаδική εταιρεία European Goldfields Ltd. (ό.π.), η οποία το 2011 εξαγοράστηκε από την Eldorado Gold (Damouni, 2011).

Η Eldorado Gold Corporation, είναι μια канаδική εξορυκτική εταιρεία η οποία ασχολείται με την παραγωγή χρυσού και άλλων βασικών μετάλλων, μέσω δραστηριοτήτων εξόρυξης, ανάπτυξης, εξερεύνησης και αποκατάστασης στην Τουρκία, τον Καναδά και την Ελλάδα (Eldorado Gold, χ.χ.), ενώ παλαιότερα οι δραστηριότητες της επεκτείνονταν μέχρι την Βραζιλία και την Κίνα¹⁶⁵ (McGauran et al. 2015, σ.17). Η εταιρεία ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1992 ως Eldorado Corporation Ltd. στις Βερμούδες, και το 1996 συγχωνεύτηκε με την HRC Development Corporation υπό την ονομασία Eldorado Gold Corporation. Μέχρι τα τέλη του 2013, η

Μαζί με το μεταλλείο περιλαμβάνεται και το εργοστάσιο Στρατωνίου. Το μεταλλείο ξεκίνησε την λειτουργία του το 1957 και τέθηκε σε επαναλειτουργία το 2006, όπου αναστάλθηκε ξανά το 2021, όπως αναφέρεται στο Hellas Gold. (χ.χ.). *Μεταλλευτικές εγκαταστάσεις Στρατωνίου* <https://www.hellas-gold.com/metalleitika-erga/metalleia-kassandras/apothikeytik-es-egkatastaseis-limenas-stratoniou>.

¹⁶⁵ Η εταιρεία με ανακοίνωσε με δελτίο τύπου στην επίσημη ιστοσελίδα της στις 22 Νοεμβρίου του 2016, ότι αποσύρεται μετά από την εντεκάχρονη εξορυκτική δραστηριότητα της στα ορυχεία White Mountain, Tanjianshan και Eastern Dragon στην Κίνα, ύστερα από την πώληση των μετοχών της σε θυγατρική της εταιρείας Yintai Resources Co. Ltd., όπως αναφέρεται στο Eldorado Gold. (2016). *Eldorado announces closing of Yintai transactions*. <https://www.eldoradogold.com/news-and-media/news-releases/press-release-details/2016/Eldorado-Announces-Closing-of-Yintai-Transactions/default.aspx>. Αντίστοιχη ανακοίνωση δημοσιεύτηκε και για τη διακοπή των εξορυκτικών δραστηριοτήτων στο Tocantinzinho της Βραζιλίας στις 27 Οκτωβρίου 2021, όπως αναφέρεται στο Eldorado Gold. (2021). *Eldorado Gold Announces Closing of Tocantinzinho Sale to G Mining Ventures*. <https://www.eldoradogold.com/news-and-media/news-releases/press-release-details/2021/Eldorado-Gold-Announces-Closing-of-Tocantinzinho-Sale-to-G-Mining-Ventures/default.aspx>.

Eldorado Gold Corporation ήταν ένας όμιλος με περισσότερες από 40 θυγατρικές εταιρείες στο ενεργητικό της (ό.π.).

Το εξορυκτικό της έργο εγκαινιάστηκε το 1994 στο Μεξικό με το ορυχείο La Colorada, ενώ συνέχισε να επεκτείνει το έργο της και σε άλλες χώρες, όπως στη Βραζιλία και την Τουρκία το 1996, το 2005 στην Κίνα, το 2008 στην Ελλάδα με την αγορά του λόφου του Περάματος στην περιοχή της Θράκης, και το 2012 στη Ρουμανία (Eldorado Gold, χ.χ.α). Σήμερα έχει την έδρα της στο Βανκούβερ του Καναδά και από το 2009 διαπραγματεύεται δημόσια στα χρηματιστήρια του Τορόντο και της Νέας Υόρκης, ενώ από το 2010 άρχισε να καταβάλλει ετήσια μερίσματα στους μετόχους της (McGauran et al. 2015). Σύμφωνα με τα αναρτημένα της στοιχεία, η εταιρεία απασχολεί σύνολο 4.750 άτομα σε όλο τον κόσμο, με την πλειοψηφία των εργαζομένων και της διοίκησης να είναι υπήκοοι των χωρών στις οποίες βρίσκονται οι δραστηριότητες και τα γραφεία της (Eldorado Gold, χ.χ.).

Η Eldorado Gold είναι ταχέως αναπτυσσόμενη, με ετήσιο κύκλο εργασιών για το έτος 2023 να ανέρχεται στα 1,008.5 εκατομμύρια δολάρια, το οποίο έλαβε αύξηση της τάξης του 16% (Eldorado Gold, 2024). Το ίδιο έτος υπολογίστηκε επίσης αύξηση της παραγωγής χρυσού κατά 7% (485,139 ουγγιές το 2023, και 453,916 το 2022). Τον Δεκέμβρη του 2022, η Eldorado είχε κεφαλαιοποίηση στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης (NYSE) περίπου 1,54 δισεκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ, και έσοδα περίπου 872 εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ (Eldorado Gold, 2022), κατατάσσοντας τη στη δέκατη θέση των μεγαλύτερων εταιρειών εξόρυξης χρυσού παγκοσμίως (McGauran et al. 2015, σ.18). Η Eldorado Gold χρηματοδοτείται κατά 75% μέσω μετοχών, με τους περισσότερους εξ αυτών να ανήκουν στον τομέα των επενδύσεων (ό.π.). Ένας από τους μετόχους της ήταν και ο ελληνικός κατασκευαστικός όμιλος ΕΛΛΑΚΤΩΡ, με την κατοχή του 5% της ελληνικής θυγατρικής Ελληνικός Χρυσός, ο οποίος το 2020 ανακοίνωσε την πώληση των μετοχών στην Eldorado Gold (Eldorado Gold, 2020).

Ο εγκαινιασμός του έργου της στην Ελλάδα ξεκίνησε με την εκμετάλλευση του λόφου Περάματος, μέσω της εξαγοράς της εταιρείας Canadian Frontier Pacific το 2008, έργο το οποίο υλοποιήθηκε μέσω της θυγατρικής εταιρείας Thracean Gold (Χρυσωρυχεία Θράκης Α.Ε.) (Eldorado Gold, 2010). Σταδιακά, το εξορυκτικό της έργο άρχισε να περιλαμβάνει την ανάληψη ολοένα και περισσότερων μεταλλευτικών έργων, με κυριότερο εκείνο των μεταλλείων της Κασσάνδρας. Μετά την εξαγορά της European Goldfields Ltd, από το 2012 και έπειτα, το έργο των μεταλλείων της

Κασσάνδρας λειτουργεί από την ελληνική θυγατρική της Eldorado Gold, την εταιρεία Ελληνικός Χρυσός Α.Ε. (Hellas Gold SA). Σύμφωνα με την αναφορά της Eldorado Gold (2021), υπολογίζεται πως η διάρκεια του έργου στις Σκουριές θα είναι 20 έτη, ενώ η αναμενόμενη παραγωγή υπολογίζεται στις 140.000 ουγγιές χρυσού και στις 67 εκατομμύρια λίβρες χαλκού ανά έτος.

Μέσα από την παρουσίαση του έργου της εταιρείας στην επίσημη ιστοσελίδα της, δίνεται πολύ συχνά έμφαση στη μείωση του περιβαλλοντικού της αποτυπώματος. Κατά κύριο λόγο, η περιβαλλοντική της στρατηγική εκδηλώνεται μέσω προγραμμάτων περιβαλλοντικής παρακολούθησης, που εφαρμόζονται επί εικοσιτετραώρου βάσεως σε 500 σημεία, μέσω της περιβαλλοντικής αποκατάστασης που τελείται παράλληλα με τα έργα, μέσω τεχνολογίας διαχείρισης των μεταλλευτικών καταλοίπων (Hellas Gold, χ.χ.) και μέσω συστημάτων διαχείρισης υδάτων (Hellas Gold, χ.χ.α). Η εταιρεία έχει τονίσει στις αναφορές της πως το έργο έχει σχεδιαστεί εξ αρχής για να ανταποκρίνεται στους στόχους της βιώσιμης εξόρυξης, αναφέροντας χαρακτηριστικά τη δέσμευση της για την εκτέλεση του έργου σύμφωνα με τις καλύτερες περιβαλλοντικές πρακτικές στον κλάδο της βιομηχανίας εξορύξεων. Συγκεκριμένα, αναφέρονται οι τεχνικές εγκατάστασης ολοκληρωμένης διαχείρισης αποβλήτων και υδάτων, κατά τις οποίες προβλέπεται η κατασκευή νέας εγκατάστασης διαχείρισης απορριμμάτων μέσω ξηρής απόθεσης, σύμφωνα με την οποία αφαιρούνται από το νερό τα τέλματα¹⁶⁶, δημιουργώντας έτσι ένα αμμώδες υλικό, το οποίο μετά στοιβάζεται και συμπιέζεται (Hellas Gold, χ.χ.β), καθώς επίσης και η κατασκευή νέας μονάδας επεξεργασίας νερού με υψηλή ικανότητα ανταπόκρισης σε ακραίες καιρικές συνθήκες για τη δυνατότητα παροχής καθαρού νερού για άρδευση στην τοπική κοινωνία (Eldorado Gold, 2024).

Στο πλαίσιο της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης, η εταιρεία Ελληνικός Χρυσός σε αναφορά που δημοσιεύτηκε το 2024, κάνει λόγο για περιβαλλοντική υπευθυνότητα, η οποία υλοποιείται μέσα από δράσεις προς την αποκατάσταση του περιβάλλοντος, και μέσω προγραμμάτων και πιστοποιήσεων, τα οποία βρίσκονται σε συμφωνία με την περιβαλλοντική πολιτική της μητρικής εταιρείας Eldorado Gold και τους στόχους της

¹⁶⁶Τα τέλματα αφορούν την πρόσμειξη σωματιδίων με το νερό, σχηματίζοντας μεταλλευτικά κατάλοιπα.

για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής¹⁶⁷. Στην παρουσίαση της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης γίνεται επίσης λόγος για υπεύθυνη εξόρυξη, σύμφωνα με τους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία αποβλέπει σε ένα υγιές φυσικό περιβάλλον, και στην αποκατάσταση της γης μετά τη λήξη των δραστηριοτήτων.

Παρόλες τις περιβαλλοντικές υποδείξεις της εταιρείας για υπευθυνότητα και πρόληψη όσον αφορά τον αντίκτυπο στην φύση, αξίζει να αναφερθεί πως ο πρότερος βίος της δεν έχει δείξει πάντα τέτοια δείγματα. Σε αναφορές μελέτης ευρημάτων από το ορυχείο χρυσού Kisladag στην Τουρκία, το οποίο βρισκόταν στην κατοχή της, τα επίπεδα κυανίου στο αίμα των κατοίκων των γύρω περιοχών ήταν αρκετά υψηλά, οδηγώντας έτσι αρκετούς από αυτούς σε νοσηλεία λόγω δηλητηρίασης. Πέρα από τη δηλητηρίαση από κυάνιο, βρέθηκαν επίσης υψηλά επίπεδα αρσενικού στο πόσιμο νερό της πόλης Esme, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις στους κατοίκους της περιοχής, οι οποίες οδήγησαν σε δικαστικές διαμάχες που αμφισβήτησαν τις χορηγηθείσες άδειες που δόθηκαν στην Eldorado Gold από την κυβέρνηση, και οι οποίες απείλησαν την δημόσια υγεία (Anane, 2006).

Αμφισβητήσεις σχετικά με τη δραστηριότητα της εταιρείας στην Ελλάδα έχουν θέσει ορισμένα εμπόδια, και το έργο έχει χρειαστεί να σταματήσει αρκετές φορές λόγω κολλημάτων στις εγκρίσεις των τεχνικών αδειών, αλλά και εξαιτίας των κοινωνικών αντιδράσεων που σχετίζονται με τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Το 2015 έγινε προσωρινή παύση των εργασιών με απόφαση του Υπουργείου Παραγωγικής Ανασυγκρότησης, Περιβάλλοντος και Ενέργειας, έπειτα από αίτημα για την ανάκληση των εγκρίσεων που είχαν δοθεί για τις τεχνικές άδειες της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός (Γιόγιακας, 2015). Το 2016, η εταιρεία ανέστειλε περαιτέρω τις εργασίες εξαιτίας της καθυστέρησης των αδειοδοτήσεων, γεγονός που την οδήγησε σε πιέσεις προς την ελληνική κυβέρνηση, οι οποίες κορυφώθηκαν το 2017 (Enikos.gr, 2017α & 2017β). Το έργο τέθηκε σε καθεστώς φροντίδας και συντήρησης λόγω των εκκρεμοτήτων αυτών, μέχρι την έγκριση ορισμένων εκ των αδειών το 2019 από την Ελληνική Κυβέρνηση (Hellas Gold, 2020).¹⁶⁸ Αν και η πλήρης έγκριση των όρων έγινε το 2021,

¹⁶⁷Η εταιρεία είναι πιστοποιημένη με πρότυπα ISO όπως το ISO 14001, 50001 και το 14064, όπως αναφέρεται στο Hellas Gold. (χ.χ.γ). *Πλαίσιο Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης*. https://www.hellas-gold.com/media/bifhg5aj/hg_csr_framework.pdf.

¹⁶⁸Τον Αύγουστο του 2019 ο Έλληνας πρωθυπουργός προχώρησε σε συνάντηση με τον διευθύνοντα σύμβουλο της Eldorado Gold, κατά την οποία εξέφρασε τις δεσμεύσεις της κυβέρνησης για την

τέθηκε σε εκκρεμότητα η κατάθεση νέας Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων από την πλευράς της εταιρείας, και εν τέλει το 2023, ανακοινώθηκε η επανεκκίνηση των έργων (Δελεβέγκος, 2023). Τέλος, αναφορικά με τις πιέσεις για τον περιβαλλοντικό της αντίκτυπο, η εταιρεία έχει αναφέρει πως με τη λήξη του έργου θα προχωρήσει σε διαδικασίες αποκατάστασης της περιοχής (Hellas Gold, 2020).

Κεφάλαιο 3

3.1. Περιβαλλοντικές επιπτώσεις

Οι εξορυκτικές δραστηριότητες αποτελούν σημαντικές κοιτίδες περιβαλλοντικής υποβάθμισης, και ο περιβαλλοντικός τους αντίκτυπος είναι μεγίστης σημασίας. Σύμφωνα με τον White (2013), η βιομηχανική εξορυκτική δραστηριότητα έχει αναγνωριστεί ως μια από τις κυριότερες πηγές περιβαλλοντικών βλαβών, και έτσι λοιπόν, η δραστηριότητα της εξόρυξης στην περιοχή της Χαλκιδικής δεν αποτελεί εξαίρεση. Ο επιστημονικός χώρος έχει αναδείξει μέσα από σχετικές μελέτες τις σοβαρές επιπτώσεις που προκύπτουν από μεγάλης κλίμακας εξορύξεις, όπως αυτή που λαμβάνει χώρα στις Σκουριές.

Το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας το 2011, με σχετική επιστολή που απηύθυνε στην τότε υπουργό περιβάλλοντος, Τίνα Μπιρμπίλη, είχε εκφράσει έντονες ανησυχίες για το μεταλλευτικό έργο των εγκαταστάσεων της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός στα Μεταλλεία Κασσάνδρας. Συγκεκριμένα, ύστερα από εικοσαετή μελέτη του ζητήματος της μεταλλευτικής δραστηριότητας στη βόρεια Χαλκιδική, εξέφρασε ότι τόσο οι ίδιες οι δραστηριότητες της εξόρυξης, όσο και οι τεράστιες περιβαλλοντικές επιπτώσεις αυτών, σε συνδυασμό με το ελλιπές θεσμικό πλαίσιο, και την αδυναμία ελέγχου και επίβλεψης από την πλευρά της πολιτείας και της αυτοδιοίκησης, έχουν μεγεθύνει σημαντικά τον αντίκτυπο στο περιβάλλον, επιρρίπτοντας ευθύνες όχι μόνο στις επιχειρήσεις που δρουν και εκμεταλλεύονται την περιοχή, αλλά και στην πολιτεία και την αυτοδιοίκηση που δεν δρουν αποτελεσματικά (ΤΤΕ, 2011).

επαναλειτουργία του έργου, όπως αναφέρεται στο Ελληνική Δημοκρατία - Πρωθυπουργός. (2019, Αύγουστος 9). *Συνάντηση του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη με τον πρόεδρο και διευθύνοντα σύμβουλο της Eldorado Gold κ. Τζορτζ Μπερνς*. <https://www.primeminister.gr/2019/08/09/22063>.

Για την αξιολόγηση του εξορυκτικού έργου στην Χαλκιδική, η διοικούσα επιτροπή του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, και συγκεκριμένα του Τμήματος Κεντρικής Μακεδονίας, συνέστησε ομάδα εργασίας για την επιστημονική εξέταση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων των μεταλλουργικών εγκαταστάσεων στα Μεταλλεία Κασσάνδρας, η οποία απαρτιζόταν από εννέα ειδικούς και επιστήμονες. Η μελέτη έλαβε υπόψη της και το πόρισμα του Συμβουλίου Περιβάλλοντος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τις ενστάσεις των κατοίκων Γαβριαδίων Ιερισσού, τις εκθέσεις των Επιθεωρητών Περιβάλλοντος, και τα ερωτήματα του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής προς την εταιρεία. Στη μελέτη που παρουσιάστηκε, έγινε λόγος για απόκρυψη, από πλευράς της εταιρείας, του πραγματικού μεγέθους των επιπτώσεων στο περιβάλλον και για μερική μόνο αναστρεψιμότητα των βλαβών που αναμένεται να προκληθούν¹⁶⁹.

Τα πιο κεντρικά σημεία της μελέτης εστιάζουν στις επιπτώσεις των δραστηριοτήτων της μεταλλευτικής βιομηχανίας στο περιβάλλον και στους κινδύνους που εντοπίζονται στην εκτέλεση του έργου. Μερικοί από του κύριους τρόπους υποβάθμισης του περιβάλλοντος, οι οποίοι αποτελούν δυνάμει πηγές διακινδύνευσης όσον αφορά την πρόκληση ακόμα πιο σοβαρών επιπτώσεων, είναι: οι εκπομπές διοξειδίου του θείου, η μόλυνση από κυάνιο, η όξινη απορροή, η διαδικασία της λιθογόμωσης για τη σταθεροποίηση των υπόγειων εξορύξεων, η αποστράγγιση των ορεινών όγκων, η ρύπανση από αιωρούμενα σωματίδια και τοξικά μέταλλα, και τέλος, η διαχείριση των αποβλήτων και κυρίως η απόθεση αρσενικού. Παρακάτω θα αναδειχθούν οι τρόποι που το καθένα δρα στο περιβάλλον, μαζί με τα αποτελέσματα της μελέτης πάνω στα έργα της Χαλκιδικής, με ιδιαίτερη εστίαση στο έργο των Σκουριών.

Η εστίαση της μελέτης που καταβλήθηκε αφορούσε τους τρόπους με τους οποίους οι διαδικασίες της μεταλλουργικής επεξεργασίας μπορούν να μεταβάλλουν το φυσικό περιβάλλον προκαλώντας μεγάλες περιβαλλοντικές βλάβες. Τα μεταλλεύματα της Χαλκιδικής αποτελούνται ως επί το πλείστον από ένα δυσκατέργαστο μέταλλευμα χρυσούχων πυριτών, το οποίο σημαίνει πως ο χρυσός βρίσκεται μέσα στο κρυσταλλικό

¹⁶⁹Η μελέτη έχει ως πόλο εστίασης την Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων Μεταλλευτικών-Μεταλλουργικών Εγκαταστάσεων της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός στην Χαλκιδική όπως δημοσιεύτηκε από την ανάδοχο εταιρεία μελέτης ENVECO Α.Ε., όπως αναφέρεται στο Enveco Α.Ε. (χ.χ.). *Μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων μεταλλευτικών-μεταλλουργικών εγκαταστάσεων της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός στη Χαλκιδική.* https://files.hellas-gold.com/mpe/Kyria_Meleti.pdf.

πλέγμα των πυριτών (Ζευγώλης, 2003:10). Σε αυτό βρίσκονται υψηλά ποσοστά αρσενικού, πράγμα που υποδεικνύει ότι θα χρειαστεί να ακολουθηθεί οξειδωτική διαδικασία για την απελευθέρωση του χρυσού (ό.π.).

Αξίζει να αναφερθεί, ότι το αρσενικό είναι ένα χημικό στοιχείο το οποίο είναι εξαιρετικά επικίνδυνο για την υγεία. Σε μεγάλες δόσεις το αρσενικό μπορεί να προκαλέσει σοβαρές επιπτώσεις στον άνθρωπο, οι οποίες αφορούν κυρίως δερματικές βλάβες, όπως η μελάνωση και η κεράτωση, ενώ η χρόνια έκθεση σε αρσενικό μπορεί να οδηγήσει σε νευρολογικά, καρδιαγγειακά και αναπνευστικά προβλήματα, να προκαλέσει την εμφάνιση ειδών καρκίνου, όπως του δέρματος, της ουροδόχου κύστης και του πνεύμονα (Anagnostopoulou & Ward, 2019:30), καταστολή του μυελού των οστών, αιμόλυση, ηπατομεγαλία, πολυνευροπάθεια και εγκεφαλοπάθεια (WHO, 2001). Σε έρευνα που διενεργήθηκε το 2007 από το πανεπιστήμιο του Σάρρεν, στα χωριά Νέα Σίλατα, Νέα Τρίγλια, Ελαιοχώρια, Νέα Πλάγια, Νέα Τένεδος και Σωζόπολη της Χαλκιδικής, συλλέχθηκε δείγμα από πόσιμο νερό, νερό άρδευσης, και γεωθερμικό νερό για την εργαστηριακή ανάλυση των ποσοστών αρσενικού που βρίσκεται σε αυτά, συγκρίνοντας τα με τα διεθνή πρότυπα για το μέγιστο επίπεδο ρύπανσης του πόσιμου νερού (τιμή 10 ppb) (Anagnostopoulou & Ward, 2019). Τα δείγματα χωρίστηκαν ανά χωριά, έτσι στις περιοχές της Νέας Πλαγιάς και της Νέας Τρίγλιας έγινε ανάλυση στο πόσιμο νερό, στις περιοχές της Σωζόπολης, των Νέων Σίλατων και της Νέας Τενέδου έγινε ανάλυση στο νερό της άρδευσης, και τέλος στην περιοχή των Ελαιοχωρίων η ανάλυση έγινε σε συλλεγμένο νερό των γεωθερμικών πηγών. Η έρευνα έδειξε πως στα χωριά Νέα Τρίγλια και Νέα Πλάγια, το αρσενικό βρέθηκε σε πολύ χαμηλή περιεκτικότητα και επομένως το νερό σε αυτά τα χωριά ήταν πόσιμο (εύρος τιμών που ανιχνεύθηκαν 0,9 – 1,4 ppb). Σχετικά με τα δείγματα του νερού άρδευσης, τα επίπεδα αρσενικού ήταν επίσης χαμηλά, εκτός από τα χωριά Νέα Τρίγλια και Νέα Τένεδος, όπου τα επίπεδα αρσενικού ήταν αυξημένα (εύρος τιμών: 2,4 – 101,9 ppb), ενώ τέλος τα δείγματα γεωθερμικού νερού από το χωριό Ελαιοχώρια έδειξαν αυξημένα επίπεδα αρσενικού (εύρος τιμών: 73,1 – 130,7 ppb).

Μια από τις πιο συνήθεις, και τις πιο παλιές διαδικασίες εξόρυξης χρυσού τελείται με τη χρήση του κυανίου¹⁷⁰. Ωστόσο, η χρήση του στοιχείου αυτού αποτελεί

¹⁷⁰Η χρήση του κυανίου κατά τη διαδικασία της εξόρυξης χρυσού αποτελεί μια από τις κύριες μεταλλευτικές διαδικασίες, η οποία εφαρμόζεται από το 1889 και αποτελεί κύρια πηγή κινδύνου για

πηγή μεγάλου περιβαλλοντικού κινδύνου. Οι αποδεδειγμένες επιπτώσεις του κυανίου στον άνθρωπο και το περιβάλλον, οδήγησαν την Ευρωπαϊκή Ένωση σε σχετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τη γενική απαγόρευση της εφαρμογής τεχνικών εξόρυξης με χρήση κυανιδίων (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2010). Συγκεκριμένα το ψήφισμα αναφέρει ότι *«τα κυανίδια είναι χημικές ουσίες υψηλής τοξικότητας που χρησιμοποιούνται στην εξόρυξη χρυσού και κατατάσσονται στους κύριους ρυπαντές... μπορούν δε να έχουν καταστροφικές και αναντίστροφες επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον και, συνεπώς, στη βιοποικιλότητα»*, και για τον λόγο αυτό καλεί την Επιτροπή και τα κράτη-μέλη να απορρίπτουν τα μεταλλευτικά σχέδια που επιτρέπουν τη χρήση τους.

Στο επενδυτικό σχέδιο της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός που παρουσιάστηκε το 2006, αναφέρθηκε πως δεν θα ακολουθηθεί η διαδικασία χρήσης του κυανίου, και αντ' αυτού ως κύρια διαδικασία θα προτιμηθεί εκείνη της τεχνικής της ακαριαίας τήξης (flash smelting). Αν και οι βεβαιώσεις από μέρους της εταιρείας για τη μη χρήση κυανίου στις μεταλλουργικές διαδικασίες θα έπρεπε να συνοδεύεται από εφησυχασμό, οι προβληματισμοί που εγείρονται είναι σημαντικοί. Αφενός, οι διαδικασίες που δεν περιλαμβάνουν την εκχύλιση κυανιούχου διαλύματος¹⁷¹ δεν έχουν εμπειρικά αποτελέσματα ως προς τη χρήση τους. Με άλλα λόγια, το γεγονός πως δεν υπάρχει διεθνώς αντίστοιχη εμπειρία δημιουργεί έντονες ανησυχίες για τους πιθανούς κινδύνους που μπορεί να φέρει και τους οποίους δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Η μελέτη του Τεχνικού Επιμελητηρίου θέτει επίσης τις ανησυχίες της ως προς την τήρηση των ανωτέρω, δεδομένου ότι η μέθοδος με τη χρήση κυανίου είναι οικονομικά και παραγωγικά αποδοτική, και άρα ελκυστικότερη στις εταιρείες.

Επιπλέον, ανησυχίες εγείρονται και ως προς την παραγωγική διαδικασία της εναλλακτικής μεθόδου της ακαριαίας τήξης, εφόσον η διαδικασία αυτή για να υλοποιηθεί συνεπάγεται εκτεταμένη χρήση του αρσενοπυρίτη, ως καύσιμο της μονάδας ακαριαίας τήξης. Το γεγονός αυτό, δεν την καθιστά περιβαλλοντικά φιλική διαδικασία, καθώς προβλέπεται να παραχθούν από την καύση τόνοι θεικού οξέος, οι

το περιβάλλον, βλ. Ζευγώλης, Ε. (2003). Μεταλλουργία χρυσού και περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Η διεθνής εμπειρία. *Research Gate*.

¹⁷¹Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει την εκχύλιση με διάλυμα κυανίου σε άνθρακα, και υψηλή περιεκτικότητα σε αρσενικό, όπως αναφέρεται στο Τεχνικό Επιμελητήριο του Κράτους. (2011). *Απόψεις του ΤΕΕ/ΤΚΜ επί της ΜΠΕ του έργου «Μεταλλευτικές – Μεταλλουργικές εγκαταστάσεις Μεταλλείων Κασσάνδρας της εταιρείας «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣ» Α.Ε.* https://tkm.tee.gr/wp-content/uploads/2018/01/ellinikos_xrysos.pdf.

οποίοι είναι επίσης πηγή κινδύνων για το περιβάλλον. Οι εκπομπές του διοξειδίου του θείου από τη μονάδα μεταλλουργίας στο περιβάλλον μπορούν να απειλήσουν σοβαρά τόσο την ανθρώπινη υγεία, δημιουργώντας σοβαρά αναπνευστικά προβλήματα, όσο και τη χλωρίδα, καθώς σε αυτό οφείλεται το φαινόμενο της όξινης βροχής. Αν και στην μελέτη της εταιρείας αναφέρονται χαμηλές τιμές εκπομπών του θειικού οξέος, και κυρίως εντός των επιτρεπόμενων ορίων, οι μελετητές εκφράζουν έντονες ανησυχίες, καθώς αναμένεται η απελευθέρωση ακόμα μεγαλύτερων τιμών στην ατμόσφαιρα.

Εξίσου σημαντικές επιπτώσεις για το περιβάλλον, και ειδικά ως προς την επιμόλυνση των υπόγειων νερών μπορεί να προκαλέσει και η όξινη απορροή των μεταλλείων. Η όξινη απορροή μπορεί να αποτελέσει έναν σημαντικό παράγοντα ρύπανσης των υδάτων, και μπορεί να προκύψει μέσα από τη χημική οξείδωση των πυριτών, προκαλώντας τη δημιουργία θειικού οξέος στα νερά¹⁷². Εξίσου σημαντική για τη μόλυνση των υδάτων είναι και η διαδικασία της λιθογόμωσης, η οποία χρησιμοποιείται για το κλείσιμο των στοών και πραγματοποιείται με τη χρήση κυανιδίων. Η διαδικασία αυτή μπορεί να αποτελέσει κίνδυνο για το περιβάλλον, καθώς η χρήση των κυανίων ευθύνεται για την αποβολή ποσοστών θειικού οξέος και βαρέων τοξικών μετάλλων στον υδροφόρο ορίζοντα και στα θαλάσσια ύδατα. Σχετικά με τους υδατικούς πόρους, σημαντικές επιπτώσεις προκαλεί και η διαδικασία της αποστράγγισης των ορεινών όγκων¹⁷³ και του υπεδάφους. Η διαδικασία της αποστράγγισης των ορεινών όγκων είναι μια αρκετά επικίνδυνη διαδικασία και κρύβει πολλές απρόβλεπτες συνέπειες, ενώ σε περιπτώσεις πλημμυρών το έργο γίνεται ακόμα πιο δύσκολο. Η διαδικασία της αποστράγγισης του υπεδάφους μπορεί επίσης να προκαλέσει αστάθεια του εδάφους και καθιζήσεις¹⁷⁴. Εξαιτίας της μεγάλης κλίμακας της παρέμβασης, οι μεταβολές που θα προκληθούν από τη διαδικασία του καταβιβασμού της στάθμης θα μεταβάλουν το πεδίο ροής των υδάτων στην περιοχή,

¹⁷²Σύμφωνα με τη μελέτη του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (2011), το θειικό οξύ μπορεί να προκληθεί από την οξείδωση του θείου (το οποίο προκαλείται μέσα από την χημική αντίδραση της οξείδωσης των πυριτών) μέσω βακτηριδίων, και δύναται να ρυπάνει τα υπόγεια ύδατα.

¹⁷³Κατά τη διαδικασία της αποστράγγισης των ορεινών όγκων στις Σκουριές προκλήθηκαν ζημιές, καθώς τα χειμαρρώδη νερά παρέσυραν τα μηχανήματα της στοάς διάνοιξης, προκαλώντας ευτυχώς μόνο υλικές ζημιές και όχι θύματα, ό.π.

¹⁷⁴Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως οι κίνδυνοι των καθιζήσεων είναι δυνατό να προκαλέσουν σοβαρά εργατικά ατυχήματα, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό το ζήτημα της ασφάλειας στον εργασιακό χώρο.

με αποτέλεσμα τον περιορισμό του εμπλουτισμού των υδροφόρων στρωμάτων στις πεδινές περιοχές¹⁷⁵. Σχετικά με αυτό, οι επιπτώσεις στην περιοχή της Χαλκιδικής θα είναι τεράστιες, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ότι η δράση της εταιρείας θα προκαλέσει την συνολική απομάστευση του βουνού.

Οι επιπτώσεις των δραστηριοτήτων προκαλούν επίσης αλλαγές και τους επιφανειακούς υδατικούς πόρους. Μια σειρά παρεμβάσεων όπως οι εκτροπές ρεμάτων, η μεταβολή των συνθηκών επιφανειακής απορροής, η κατασκευή σήραγγας εκτροπής κ.α., αναμένεται να συνεισφέρουν σημαντικά στην περιβαλλοντική υποβάθμιση της περιοχής. Οι παρεμβάσεις αυτές είναι εξαιρετικά σημαντικές γιατί μεταβάλλουν πλήρως το σύστημα επιφανειακής απορροής της περιοχής. Επιπλέον, οι εν λόγω μεταβολές, προστιθέμενες στη γενικότερη αλλαγή της μορφολογίας της περιοχής, αυξάνουν σημαντικά τις πιθανότητες πλημμυρών. Τέλος, τόσο η ρύπανση όσο και η εξάντληση των υδάτινων πόρων της περιοχής αποτελούν δύο πολύ κρίσιμα ζητήματα, εφόσον το βουνό Κάκαβος είναι η κύρια πηγή γλυκού νερού για ολόκληρη την περιοχή (McGauran et al. 2015, σ.25).

Επικίνδυνα χημικά στοιχεία έχουν βρεθεί και μέσα στα θαλάσσια ύδατα. Σε έρευνα που διεξήχθη στην περιοχή του Στρατωνίου Χαλκιδικής το 2012, συλλέχθηκαν επιφανειακά θαλάσσια ιζήματα από τον Κόλπο της Ιερισσού. Στα δείγματα βρέθηκαν ενισχυμένες τιμές συγκεντρώσεων του χημικού στοιχείου του ραδίου (Ra) στο λιμάνι Στρατωνίου, και ιδιαίτερα κοντά στην περιοχή της προβλήτας φόρτωσης. Οι αυξημένες τιμές των ιχνοστοιχείων αντιπροσωπεύουν πιθανό ραδιολογικό κίνδυνο, καθώς και σοβαρές επιπτώσεις στον άνθρωπο και στο περιβάλλον. Επιπλέον, οι συγκεντρώσεις των περισσότερων ιχνοστοιχείων ήταν υψηλότερες από προηγούμενες μετρήσεις στην ίδια περιοχή, σε παράκτιες περιοχές της Ελλάδας, όπως επίσης και σε παράκτιες περιοχές και ποτάμια της Μεσογείου, στις οποίες υπήρχαν ανθρωπογενείς δραστηριότητες (Pappa et al. 2014).

Οι εξορύξεις μεγάλης κλίμακας όπως αυτή στις Σκουριές, εγείρουν ακόμα ένα ζήτημα σχετικά με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και συγκεκριμένα, τις επιπτώσεις

¹⁷⁵Ο επανεμπλουτισμός των υπόγειων υδάτων ύστερα από τις διαδικασίες αυτές αποτελεί ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα. Σύμφωνα με την μελέτη του ΤΕΕ (2011), η χρήση τεράστιων ποσοτήτων νερού για τις ανάγκες της μεταλλευτικής δραστηριότητας προβλέπεται «να καταστήσει ακόμα πιο αρνητικό το υδατικό ισοζύγιο του νομού», ενώ «έντονες παρεμβάσεις όπως εκτροπές ρεμάτων, μεταβολή των συνθηκών επιφανειακής απορροής, κατασκευή σήραγγας εκτροπής κλπ. θα μεταβάλλουν πλήρως το σύστημα επιφανειακής απορροής της περιοχής».

της μεταλλευτικής διαδικασίας στην ρύπανση του αέρα μέσω των αιωρούμενων σωματιδίων και των τοξικών μετάλλων. Ένα από τα αμφιλεγόμενα μέρη του έργου σχετίζεται με τη δημιουργία ενός ανοιχτού/υπόγειου ορυχείου στη μέση του δάσους των Σκουριών, στο βουνό Κάκαβος. Συνολικά, οι επιπτώσεις της εξόρυξης ανοιχτού λάκκου (open pit mining) στο περιβάλλον περιλαμβάνουν την υποβάθμιση της γης, τον θόρυβο, τη σκόνη, τα δηλητηριώδη αέρια και τη ρύπανση του νερού, ενώ οι αλλαγές που προκαλούνται επίσης στην τοπογραφία και τη βλάστηση δεν είναι ελάχιστον σημαντικές. Σχετικά με την ατμοσφαιρική ρύπανση, η ανατίναξη και η μεταφορά υλικού είναι οι κύριοι λόγοι για τη δημιουργία σκόνης (Namin & Bascetin, 2010, σ.117). Σύμφωνα με τη μελέτη του Κέντρου Έρευνας Πολυεθνικών Επιχειρήσεων (McGauran, 2015) από τον ανοιχτό λάκκο μπορεί να προκληθούν έως και 2.162 τόνοι σκόνης την ώρα, οι οποίοι μπορεί να περιέχουν στοιχεία όπως: άνθρακας, οξείδια του αζώτου, διοξείδιο του θείου, σωματίδια και άλλες οργανικές ενώσεις. Υπολογίζεται επίσης, πως στο μεταλλείο των Σκουριών, η εκπομπή των σωματιδίων μόνο από την επιφανειακή εξόρυξη θα αγγίξει τιμές αντίστοιχες με εκείνες των εκπομπών των οδικών μεταφορών και εκείνων της εξόρυξης λιγνίτη στα μεγάλα ορυχεία της ΔΕΗ στην κοιλάδα της Εορδαίας, και θα φέρει ως αποτέλεσμα την περιβαλλοντική υποβάθμιση των γειτονικών οικισμών (TEE, 2011).

Σημαντικό κεφάλαιο αποτελεί και η διάθεση των αποβλήτων αρσενικού μαζί με άλλα στερεά απόβλητα. Στην Στρατηγική Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων¹⁷⁶ (ΣΜΠΕ) του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας το 2017, η οποία πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Οδηγία 2000/60, επιβεβαιώθηκε μεταξύ άλλων, πως οι απορροές των εξορυκτικών δραστηριοτήτων που προκαλούν ρύπους σχετίζονται με την απόθεση βαρέων μετάλλων στο περιβάλλον. Σύμφωνα με το παραπάνω, δημιουργούνται έντονες ανησυχίες, εφόσον κατά τη διαδικασία της ακαριαίας τήξης το βιομηχανικό νερό είναι εμποτισμένο με αρσενικούχα διαλύματα, γεγονός που καθιστά τη διάθεση των αποβλήτων μια αρκετά σοβαρή διαδικασία. Από πλευράς της εταιρείας, η μέθοδος που προτάθηκε για τη διάθεση των βιομηχανικών αποβλήτων, αφορά την απομάκρυνση του αρσενικού από το βιομηχανικό νερό και την

¹⁷⁶Και συγκεκριμένα στην 1^η Αναθεώρηση Σχεδίου Διαχείρισης Λεκανών Απορροής Ποταμών Υδατικού Διαμερίσματος Δυτικής Μακεδονίας, όπως αναφέρεται στο Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας. (2021). Στρατηγική μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων. <https://ypen.gov.gr/wp-content/uploads/2022/02/%CE%A3%CE%9C%CE%A0%CE%95-%CE%A4%CE%A0%CE%91-%CE%A5%CE%A0%CE%95%CE%9D.pdf>.

σταθεροποίηση του υπό την μορφή του κρυσταλλικού σκοροδίτη, για την οποία όμως δεν υπάρχουν εμπειρικά δεδομένα που να αποδεικνύουν την ασφαλή της χρήση (TEE, 2011), ενώ επιπλέον, η διάθεση των τελμάτων ξηρής απόθεσης (Hellas Gold, χ.χ.δ) εγείρει εξίσου αντιδράσεις καθώς έχει κριθεί δυνάμει επικίνδυνη για το περιβάλλον¹⁷⁷.

Από την παραπάνω μελέτη του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος μπορεί να αναχθεί πως τα έργα εξόρυξης αποτελούν σημαντικές πηγές διακινδύνευσης. Το έργο του Ελληνικού Χρυσού στην Χαλκιδική μπορεί να προκαλέσει μη αναστρέψιμες περιβαλλοντικές ζημιές, οι οποίες θα έχουν ολέθριες συνέπειες στο περιβάλλον. Η μελέτη του έργου από πλευράς της εταιρείας δεν έχει προβλέψει τυχόν ατυχήματα ή συνέπειες ακραίων φαινομένων, όπως οι σεισμοί και οι πλημμύρες, γεγονός που την καθιστά ανεπαρκή ως προς την πλήρη κάλυψη των κινδύνων. Ανησυχίες σχετικά με τις ελλείψεις της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων εξέφρασε και το Πρυτανικό Συμβούλιο του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου (Τράτσα, 2012). Συγκεκριμένα ανέφερε πως θα χρειαστεί να γίνει επανεξέταση και να διευρυνθεί περαιτέρω ο τομέας που αφορά τους υδατικούς πόρους. Η υποβάθμιση της στάθμης του υπόγειου νερού στις Σκουριές θα προκαλέσει σημαντικές επιπτώσεις, αν ληφθεί υπόψη ότι η περιοχή μαστίζεται από ισχυρές βροχοπτώσεις, και άρα είναι ιδιαίτερα αυξημένη η περίπτωση πλημμύρας, ενώ ο κίνδυνος ρύπανσης των υδάτων από πρόσθετες δραστηριότητες ή ατυχήματα είναι αρκετά αυξημένος. Η επανεξέταση της μελέτης θα χρειαστεί να γίνει και στο ζήτημα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, η οποία κρίνεται ανεπαρκής ως προς την προστασία του περιβάλλοντος από τις επιβαρυντικές μεταλλευτικές δραστηριότητες και ιδίως από τις εκπομπές αιωρούμενων σωματιδίων, ενώ αντίστοιχα θα χρειαστεί να ιδωθεί εκ νέου το ζήτημα των επικινδύνων αποβλήτων. Τέλος, προτείνεται η σύσταση ανεξάρτητου φορέα παρακολούθησης για τον διαρκή έλεγχο των δραστηριοτήτων, ο οποίος θα απαρτίζεται από επιστήμονες, εκπροσώπους της τοπικής κοινότητας και της εταιρείας, και θα αποβλέπει σε πιστοποιήσεις σχετικά με τις δεσμεύσεις για την τήρηση των κανονισμών και των περιβαλλοντικών όρων.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Ζάγκα (2012) οι κίνδυνοι που εγκυμονούν οι μεταλλευτικές δραστηριότητες μπορούν να χωριστούν σε άμεσες και έμμεσες,

¹⁷⁷Το ατύχημα στο μεταλλείο χαλκού-χρυσού του Mount Polley στο Καναδά το 2014, με την καταστροφή του φράγματος συγκράτησης τελμάτων, συντέλεσε στην εκτεταμένη μόλυνση των υδάτων και του εδάφους, όπως αναφέρεται στο Moskowitz, P. (2014, August 13). *Mount Polley mine spill: a hazard of Canada's industry-friendly attitude? The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2014/aug/13/mount-polley-mine-spill-british-columbia-canada>.

βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες, συσσωρευτικές, και τέλος, αναστρέψιμες και μη αναστρέψιμες. Στις άμεσες κατατάσσει την καταστροφή των δασών και των εδαφών για την κατασκευή των εγκαταστάσεων, την υποβάθμιση των υδάτινων πόρων και τη ρύπανση της ατμόσφαιρας, και στις έμμεσες την υποβάθμιση των δασικών οικοσυστημάτων και την επακόλουθη εξαφάνιση ειδών χλωρίδας και πανίδας. Επιπλέον, για τον ίδιο, οι επιπτώσεις έχουν την τάση να λειτουργούν σωρευτικά, καθώς δημιουργούν παράλληλα ποικίλες αλλοιώσεις στο περιβάλλον και τα οικοσυστήματα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της ρύπανσης των υδάτων, η οποία προκαλεί την υποβάθμιση του εδάφους αλλά και των υπόγειων υδάτων, και κατ' επέκταση επηρεάζει τους έμβιους οργανισμούς με τοξικά στοιχεία (ό.π.). Τέλος, υπάρχουν επιπτώσεις οι οποίες είναι αναστρέψιμες και βραχυπρόθεσμες, όπως για παράδειγμα η ηχορύπανση που προκαλείται από τις μεταλλευτικές δραστηριότητες, αλλά ως επί το πλείστον, οι επιπτώσεις είναι μη αναστρέψιμες και άρα μακροπρόθεσμες. Για παράδειγμα, η καταστροφή των αρχέγονων δασών δεν έχει επιστροφή, όπως επίσης και το αποτύπωμα της στη βιοποικιλότητα του τόπου.

Οι προσφερόμενες πληροφορίες από τη διεθνή εμπειρία για τις περιβαλλοντικές καταστροφές εξαιτίας της εξορυκτικής βιομηχανίας μπορούν να προσφέρουν πλούσιο το υλικό για τη βαθύτερη κατανόηση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Από τα περιστατικά που έχουν παρατηρηθεί, οι περιπτώσεις ατυχημάτων δεν σπανίζουν, και για τον λόγο αυτό θα έπρεπε να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι πιθανότητες να προκληθούν σε αντίστοιχες εξορυκτικές διαδικασίες. Το 2000 στο Baia Mare της Ρουμανίας, η αποθήκη κυανίου της εξορυκτικής εταιρείας χρυσού Aurul S.A. υπέστη ζημιά, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη μόλυνση του ποταμού Τίσα με 100.000 κυβικών μέτρων κυανίου. Το μέγεθος της καταστροφής ξεπέρασε τα όρια της χώρας, μολύνοντας τον Δούναβη και κατ' επέκταση την Σερβία και την Ουγγαρία (Greenpeace, 2000), προκαλώντας ανυπολόγιστες επιπτώσεις στο περιβάλλον, τη θανάτωση μεγάλου αριθμού ψαριών και υδρόβιων οργανισμών, επηρεάζοντας παράλληλα το πόσιμο νερό των τοπικών κοινοτήτων και τη γεωργία (BBC, 2001). Αντίστοιχο ήταν και το περιστατικό στο ορυχείο Omai στη Γουιάνα. Το 1995, το φράγμα απορριμμάτων της καναδικής εξορυκτικής εταιρείας Cambior κατέρρευσε, απορρίπτοντας απόβλητα που περιείχαν κυάνιο, βαρέα μέταλλα και άλλους ρύπους στον ποταμό Essequibo. Οι επιπτώσεις ήταν ολέθριες για τα νερά του ποταμού, και για το λόγο αυτό, κατατέθηκε αγωγή κατά της εταιρείας το 2003, με

αίτημα την αποζημίωση για τις συνέπειες του ατυχήματος (Business & Human Rights Resource Centre, 2003).

Σημαντικές ήταν επίσης και οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις σε περιπτώσεις εγκατάλειψης των εγκαταστάσεων. Μια τέτοια περίπτωση ήταν εκείνη της εταιρείας Summitville Consolidated Mining Corporation Inc. στο Κολοράντο των ΗΠΑ. Ύστερα από την εξαετή της δράση, η εταιρεία άφησε την εγκατάσταση εκτεθειμένη, με αποτέλεσμα να διοχετευθούν στο περιβάλλον μεγάλες ποσότητες βαρέων μετάλλων όπως ο χαλκός, το μαγγάνιο, ο ψευδάργυρος, κ.α. Οι οικολογικές επιπτώσεις ήταν μεγάλες, καθώς η μόλυνση του ποταμού Alamosa, που πλέει στην περιοχή, ήταν τόσο εκτεταμένη, που κατέστησε αδύνατη την υδρόβια ζωή, ενώ παράλληλα οι επιπτώσεις της στην κτηνοτροφία, τη γεωργία και την ανθρώπινη υγεία ήταν επίσης ολέθριες (Colorado Department of Public Health & Environment, χ.χ.).

Σχετικά με την εξορυκτική δράση στη Χαλκιδική, ο περιβαλλοντικός αντίκτυπος των δραστηριοτήτων του Ελληνικού Χρυσού έχει οδηγήσει την εταιρεία σε καταβολή προστίμων για τις βλάβες που έχει προκαλέσει στο περιβάλλον. Συγκεκριμένα, το 2019 είχε οριστεί πρόστιμο αξίας 1.734.300 ευρώ (Η Καθημερινή, 2016) το οποίο μειώθηκε σε 300.000 ευρώ, και πρόστιμο αξίας 467.850 ευρώ, σχετικά με παραβάσεις της περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Η εταιρεία ωστόσο αναφέρει τις συμμορφώσεις της προς τον περιβαλλοντικό νόμο 4085/2020 που ψηφίστηκε από την Βουλή των Ελλήνων, και αφορά τον εκσυγχρονισμό περιβαλλοντικής νομοθεσίας με την ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία των Οδηγιών 2018/844 και 2019/692 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΦΕΚ 92/Α/7-5-2020). Σύμφωνα με τις αναφορές της εταιρείας στην επίσημη σελίδα της, το πρόστιμο αφορούσαν «περιστατικά ελάσσονος σημασίας», τα οποία ήταν: η ύπαρξη αφρών στο ρέμα Κοκκινόλακα¹⁷⁸ έκτασης 2χλμ. λόγω ζημιάς, 3 περιστατικά μαύρου ιζήματος στο ρέμα Καρβουνόσκαλα, περιστατικό διαρροής ορυκτελαίων από όχημα μεταφοράς λόγω ζημιάς, και περιστατικό χρωματισμού σε λίμνη διαύγασης και της εξόδου της στο ρεύμα Μαυρόλακκα (Hellas Gold, 2020).

¹⁷⁸Εντονες κριτικές για την ταφή των επικίνδυνων αποβλήτων έχουν κάνει την εμφάνισή τους, όπως εκείνη του καθηγητή εδαφολογίας Κυριάκου Παναγιωτόπουλου. Βλ. Παναγιωτόπουλος, Κ. (2020, Μάρτιος 15). Επικινδυνότητα του ΧΥΤΕΑ Κοκκινόλακκα στη ΒΑ Χαλκιδική. *Efsyn.gr*. https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/235124_epikindynotita-toy-hytea-kokkinolakka-sti-ba-halkidiki.

Τέλος, δεν θα μπορούσαν να παραλειφθούν και ορισμένες επιδράσεις απρόβλεπτων συνθηκών, οι οποίες μπορούν να προκληθούν μέσω φυσικών φαινομένων. Παράπλευρες απώλειες που δεν έχουν προβλεφθεί από τη μελέτη αφορούν την επίδραση φυσικών φαινομένων όπως οι πλημμύρες και οι σεισμοί¹⁷⁹, τα οποία δεν σπανίζουν στην περιοχή. Ανάμεσα στους προβληματισμούς που αναφέρονται στη μελέτη του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, γίνεται λόγος ακόμα και για ενδεχόμενη υπερχείλιση του φράγματος λόγω πλημμυρών, όπως επίσης και για την πιθανότητα μεγάλων καταστροφών λόγω σεισμικών δονήσεων.

3.2. Κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές επιπτώσεις

Σε ένα έργο μεγάλης κλίμακας, οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις δεν είναι οι μοναδικές συνέπειες. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση ή καταστροφή, μοιραία επηρεάζει πολλούς τομείς του υπόλοιπου βίου, σε σημείο που δεν μπορεί να νοηθεί η περιβαλλοντική βλάβη χωρίς να συνεπάγεται κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές επιπτώσεις. Είναι αδιαμφισβήτητο, ότι το φυσικό περιβάλλον αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη οποιασδήποτε ανθρώπινης ανάγκης, και πυλώνας ανάπτυξης των κοινωνιών και των πολιτισμών. Η εξάρτηση των ανθρώπινων κοινωνιών από το φυσικό περιβάλλον είναι τόσο μεγάλη και θεμελιώδης, ώστε να καθίσταται δύσκολος ο διαχωρισμός των περιβαλλοντικών επιπτώσεων από τις επιπτώσεις στην κοινωνία, την υγεία, την οικονομία και τον πολιτισμό. Το περιβάλλον διαδραματίζει κεντρικό ρόλο και βασική προϋπόθεση στην ανάπτυξη όλων των παραπάνω.

Οι περιβαλλοντικές καταστροφές, όπως έχει ήδη επισημανθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, έχουν τεράστιο αντίκτυπο σε ένα ευρύ θυματολογικό πλαίσιο. Τα έργα μεγάλης κλίμακας, ανεξάρτητα από τη μελέτη της εκάστοτε εταιρείας σχετικά με τη μέριμνα για την αποκατάσταση του περιβάλλοντος, ξεκινά εκ πρώιμου με μια μεγάλη καταστροφή. Το μέγεθος της παρέμβασης για τη δημιουργία των εγκαταστάσεων απαιτεί την αποψίλωση μεγάλων δασικών εκτάσεων, οι οποίες αποτελούν τους βιότοπους αμέτρητων ειδών χλωρίδας και πανίδας. Ως εκ τούτου, η προστασία της

¹⁷⁹Η περιοχή των Σκουριών βρίσκεται ανάμεσα σε δύο ενεργά σεισμικά ρήγματα που στο παρελθόν είχαν προκαλέσει σεισμούς μεγέθους 6-7 βαθμών της κλίμακας Ρίχτερ, όπως αναφέρεται στο McGauran, K., Römgers, I., & Hartlief, I. (2015). *Fool's gold. How Canadian mining company Eldorado Gold destroys the Greek environment and dodges tax through Dutch mailbox companies*. Centre for Research on Multinational Corporations.

βιοποικιλότητας βρίσκεται εκτεθειμένη σε κινδύνους. Η αξία των δασικών εκτάσεων που αποψιλώνονται καθίσταται ακόμα περισσότερο σπουδαία, αν προστεθεί επίσης η αδιαμφισβήτητη αξία των αρχέγονων δασών που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή (Τράτσα, 2012). Η εκτεταμένη καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος στην περιοχή θα οδηγήσει τις εκτάσεις αυτές σε αφανισμό, στερεύοντας την πολιτισμική και γεωλογική αξία του τόπου για όλους τους έμβιους οργανισμούς, ακόμα και για τις μελλοντικές γενιές.

Η υποβάθμιση του γεωλογικού πλούτου της περιοχής, μπορεί να προκαλέσει επίσης την ερημοποίηση των κατοικιών των γειτονικών περιοχών. Η Ελλάδα αποτελεί μια χώρα με πλούσιο λαογραφικό χαρακτήρα και σχηματισμούς οικισμών που διατηρούνται ανά τους αιώνες, με έντονο τοπικό χαρακτήρα και ιδιαίτερο τρόπο ζωής. Είναι σαφές ότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να οδηγήσει τους κατοίκους στην εγκατάλειψη των σπιτιών τους και στην αναζήτηση νέων κατοικιών. Στο σημείο αυτό αξίζει να προστεθεί πως η αναγκαστική μετακίνηση θα ενταθεί ακόμα περισσότερο σε περίπτωση σοβαρών επιπτώσεων στην υγεία του πληθυσμού. Επιπλέον, παρατηρείται ότι οι εξορυκτικές δραστηριότητες μπορούν να προκαλέσουν σοβαρές φθορές στις κατοικίες των οικισμών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κατοίκων της Στρατονίκης, οι οποίοι κινήθηκαν νομικά εναντίων της εξορυκτικής εταιρείας TVX, εξαιτίας των φθορών που προκλήθηκαν στα σπίτια και στην εκκλησία του χωριού, φοβούμενοι για περαιτέρω ζημιές που μπορούν να προκληθούν εξαιτίας των σεισμών, λαμβανομένου υπόψη ότι η περιοχή είναι σεισμογενής (Kadoglou, 2002).

Οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες οι γηγενείς πληθυσμοί έχουν απειληθεί σοβαρά από εξορυκτικές δραστηριότητες δεν αποτελούν σπάνιο φαινόμενο. Συγκεκριμένα στον Καναδά, οι κυβερνήσεις εγκρίνουν επιπόλαια τα εξορυκτικά έργα, επιτρέποντας σε βιομηχανίες να εκμεταλλευτούν πλήρως εκτάσεις που καταλαμβάνονται από αυτόχθονες, κόντρα στις επιθυμίες των ντόπιων πληθυσμών (White, 2008, σ.57). Αν και από την πλευρά της Eldorado Gold υπάρχουν αρκετές αναφορές στον σεβασμό των αυτόχθονων λαών, στην ενίσχυση των σχέσεων και της συνεργασίας μαζί τους μέσα από ευκαιρίες κατάρτισης και απασχόλησης για εκείνους (Eldorado Gold, 2022), στην πράξη οι πληθυσμοί αυτοί είναι οι πιο άμεσα πληγθέντες από την υποβάθμιση του περιβάλλοντος της περιοχής ενδιαφέροντος.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η εξόρυξη μεταλλευμάτων εγκυμονεί ποικίλους κινδύνους που βρίσκονται είτε στην διαδικασία της εξόρυξης είτε σε πιθανές καταστροφές ή ατυχήματα. Ωστόσο, η βεβαιότητα των επιπτώσεων της μεταλλευτικής διαδικασίας είναι παρούσα, κι ας τηρούνται συγκεκριμένα μέτρα προστασίας από την εταιρεία. Είναι δεδομένο πως οι συνεχείς έλεγχοι για την τήρηση των περιβαλλοντικών όρων είναι απαραίτητοι, και η διεξαγωγή ερευνών σχετικά με την ποιότητα του αέρα, του εδάφους και του νερού θα χρειαστεί να καθιερωθούν σε μόνιμη βάση, έτσι ώστε να υπάρξει έγκαιρη επίγνωση των κινδύνων, τόσο για τους κατοίκους όσο και για τους υπόλοιπους έμβιους οργανισμούς της περιοχής. Η περίπτωση δε ατυχημάτων ή φυσικών καταστροφών είναι γνωστό εκ προοιμίου ότι θα προκαλέσει εκτεταμένες βλάβες στο ευρύτερο οικοσύστημα της Χαλκιδικής, επηρεάζοντας ενδεχομένως ένα μεγάλο τμήμα της βόρειας Ελλάδας. Σχετικά με τα ατυχήματα, αξίζει επίσης να αναφερθεί και η περίπτωση των εργατικών ατυχημάτων και των υποβαθμισμένων συνθηκών εργασίας. Ανθρακωρύχοι που εργάζονταν στις εγκαταστάσεις της προηγούμενης εταιρείας, έκαναν αναφορά για ανεπάρκεια εξαερισμού του χώρου των ορυχείων, με αποτέλεσμα η σκόνη και τα αέρια από τις εκρήξεις να παραμένουν στον χώρο και οι εργαζόμενοι να εκτίθενται σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα ρύπων (Kadoglou, 2002). Έτσι λοιπόν, θα χρειαστεί να καθιερωθούν τακτικοί έλεγχοι για τη διασφάλιση των απαραίτητων μέτρων για την ασφάλεια των εργαζομένων, καθώς η υγεία και η σωματική τους ακεραιότητα βρίσκονται μόνιμως εκτεθειμένες.

Εκτός από τις πολιτισμικές και κοινωνικές επιπτώσεις, οι δραστηριότητες της εξορυκτικής βιομηχανίας μπορούν να επηρεάσουν και τον οικονομικό τομέα. Αναμφίβολα, η κοιτασματολογική αξία της περιοχής της Χαλκιδικής έχει αποτελέσει πόλο έλξης για επενδυτικές δραστηριότητες στην Ελλάδα. Οι οικονομικοί στόχοι που τίθενται, βασιζόμενοι στις εξορυκτικές δραστηριότητες, στοχεύουν πρώτα από όλα στη διασφάλιση των συμφερόντων του δημοσίου για να μπορέσουν να είναι αποδοτικοί (Τράτσα, 2012). Η εξαγορά των μεταλλείων της Χαλκιδικής συγκεκριμένα, απέβλεπε κατά κύριο λόγο στην ενίσχυση του δημοσίου μέσω της έμμεσης φορολογίας, αλλά μέσα από την ενίσχυση του εργασιακού τομέα με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (Σκορδούλης, 2020). Σίγουρα η προσέλκυση κεφαλαίων για την εκμετάλλευση της περιοχής έχει αποτελέσει για αρκετούς ένα αφήγημα που συνοδεύεται συνήθως με τον εφησυχασμό μιας αποβλέπουσας οικονομικής ανάπτυξης. Το αφήγημα αυτό ενισχύεται ακόμα περισσότερο, αν αναλογιστεί κανείς,

πως η ανάληψη του έργου από την канаδική εταιρεία έγινε λίγο πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση στην Ελλάδα την περίοδο του 2010¹⁸⁰. Σε μια εποχή κρίσης, ο εμπλουτισμός των θέσεων εργασίας δημιουργεί ένα ανισοβαρές δίπολο μεταξύ φυσικού περιβάλλοντος και εργασίας, κατά την οποία, η κοινωνική ανάγκη για βιοπορισμό έρχεται σε ευθεία ρήξη με τη διεκδίκηση της προστασίας του περιβάλλοντος (White, 2012). Η αξιοποίηση των φυσικών αποθεμάτων ενός χρεοκοπημένου κράτους ή ενός κράτους με αναπτυξιακά βάρη, αποτελεί πόλο έλξης για επενδύσεις, οι οποίες δεν είναι βέβαιο ότι θα προσφέρουν την αναμενόμενη οικονομική ανάσα στην χώρα εκμετάλλευσης.

Η εξέταση των οικονομικών ενισχύσεων από τα έργα εξόρυξης συχνά αφήνει απ' έξω το γεγονός ότι ελλοχεύουν αφανείς οικονομικοί κίνδυνοι. Σύμφωνα με τη μελέτη του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (2011), η δραστηριότητα της βαριάς βιομηχανίας στην Χαλκιδική, μπορεί να απειλήσει σοβαρά τον πρωτογενή τομέα της οικονομίας. Ο περιορισμός των υδατικών αποθεμάτων, φαινόμενα όπως η όξινη βροχή και οι όξινες απορροές, μπορούν να απειλήσουν σοβαρά τη γεωργία, την κτηνοτροφία, την αλιεία, την δασοπονία και την μελισσοκομία, προκαλώντας επακόλουθες επιπτώσεις στον οικονομικό κλάδο. Επιπλέον ενδέχεται να αποφέρει συνέπειες και στον τουρισμό, ο οποίος μπορεί να εξασθενήσει στις γειτονικές περιοχές εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Το μεταλλευτικό έργο στις Σκουριές έχει επαινεθεί από αρκετούς ως ένα έργο που θα οδηγήσει σε οικονομική ανάπτυξη τη χώρα, και θα τονώσει την εγχώρια αγορά με νέες επενδύσεις, απασχολώντας ένα μεγάλο αριθμό εργαζομένων¹⁸¹. Ωστόσο, ακόμα και η ενίσχυση των θέσεων εργασίας στις εγκαταστάσεις με ελληνικό προσωπικό, που χρησιμοποιείται αρκετά συχνά ως ένα επιπρόσθετο θετικό στοιχείο σε τέτοια έργα, δεν μπορεί παρά να έχει βραχυπρόθεσμο οικονομικό όφελος για τους εργαζομένους. Αντ' αυτού, αξίζει να αναλογιστούμε πως το πλήγμα στον τουρισμό της

¹⁸⁰Η οικονομική κρίση ξεκίνησε το 2010 στην Ελλάδα, και προκάλεσε σύμφωνα με την Τσίγκανου (2011,σ.287) «διευρυμένη φτωχοποίηση στρωμάτων του πληθυσμού και συντέλεσε στη μεγιστοποίηση διαπιστωμένων ήδη και προϋπαρχουσών κοινωνικών ανισοτήτων».

¹⁸¹Σε ανακοίνωση του γενικού διευθυντή της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός, στο πλαίσιο του 8ου Οικονομικού Φόρουμ των Δελφών το 2023, έγινε λόγος για τη δημιουργία συνολικά 3.000 θέσεων εργασίας, όπως αναφέρεται στο Capital.gr. (2023, Απρίλιος 28). Χ. Μπαλάσκας (Ελληνικός Χρυσός): Στο \$1 δισ. η επένδυση στην Κασσάνδρα με 3.000 θέσεις εργασίας. <https://www.capital.gr/epixeiriseis/3712674/x-mpalaskas-ellinikos-xrusos-sto-1-dis-i-ependusi-stin-kassandra-me-3-000-theseis-ergasias-pou-brisketai>.

ευρύτερης περιοχής, θα προκαλέσει μείωση των θέσεων εργασίας, γεγονός το οποίο δηλώνει πως το ζήτημα της εργασιακής ανάπτυξης βρίσκεται μετέωρο.

Ο αντίκτυπος της εξορυκτικής βιομηχανίας στην τοπική αγροτική οικονομία, στους φυσικούς πόρους, στη χλωρίδα και την πανίδα της γης καθώς και στα υπόγεια ύδατα είναι ζήτημα υψίστης σημασίας, το οποίο οφείλουν να λάβουν υπόψη τους οι κυβερνήσεις πριν την παραχώρηση εκμετάλλευσης των περιοχών με φυσικό και ορυκτό πλούτο. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της εξόρυξης είναι δυναμικές και πάντα *«περισσότερες από ό,τι φαίνεται στο μάτι»* (Namin & Bascetin, 2011: 118), ενώ η επίδραση τους και σε άλλους τομείς δεν είναι αμελητέα. Τα προβαλλόμενα οικονομικά οφέλη από τις εξορύξεις μεγάλης κλίμακας έχουν επομένως υψηλό κόστος, όχι μόνο για τους τομείς της οικονομίας που πλήττονται άμεσα ή έμμεσα από αυτές, αλλά και για την ποιότητα ζωής των κατοίκων που ζουν κοντά σε αυτές, καθώς επίσης και για τις επόμενες γενιές. Η αντίληψη ότι τίποτα δεν πρέπει να εμποδίζει την επιδίωξη των βραχυπρόθεσμων οικονομικών οφελών ενός ανελέητα αναπτυσσόμενου τομέα εξόρυξης, είναι επομένως προβληματική (White, 2013). Κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί επίσης και μια σημαντική παράμετρος που έχει η διαδικασία της εξόρυξης. Η διαφορά της εξόρυξης σε αντίθεση με άλλους τομείς της βιομηχανίας, έγκειται στο γεγονός, πως οι ορυκτοί πόροι είναι μη ανανεώσιμοι και επομένως πεπερασμένοι, καθώς δεν ανανεώνονται με επαρκείς ρυθμούς για βιώσιμη οικονομική εξόρυξη σε ανθρώπινα χρονικά πλαίσια (ό.π.). Συνεπώς, η εξόρυξη είναι μια διαδικασία που θα πραγματοποιηθεί μόνο μία φορά σε μια συγκεκριμένη περιοχή.

Αναμφίβολα η ιστορία της εξόρυξης χρυσού στη Χαλκιδική αποτελεί μια από τις πιο πολύκροτες υποθέσεις στον ελλαδικό χώρο τις τελευταίες δεκαετίες. Ο λόγος, εντοπίζεται πρωτίστως στο μεγάλο περιβαλλοντικό κόστος της διαδικασίας εξόρυξης, η οποία συντελείται στον αντίποδα της προστασίας του περιβάλλοντος, την οποία εγγυάται θεωρητικά το κράτος. Τέλος, παρατηρείται πως η υποβάθμιση του περιβάλλοντος, η καταστροφή ενός τεράστιου τμήματος δασικών εκτάσεων, η απειλή της βιοποικιλότητας της περιοχής και η υποβάθμιση των όρων ζωής των κατοίκων των γειτονικών περιοχών, όπως είναι αναμενόμενο, έχει προκαλέσει ένα έντονο κύμα ανησυχίας και αντίδρασης προς τις εξορυκτικές δραστηριότητες.

Κεφάλαιο 4

4.1. Κοινό καλό και δημοκρατία

Η εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου της Γης, χάριν κερδοσκοπίας, δεν είναι ένα απλό ζήτημα. Η οπτική της περιβαλλοντικής καταστροφής είναι ηγεμονική σε έργα τέτοιας κλίμακας, καθώς ο αγώνας Δαβίδ – Γολιάθ μεταξύ περιβάλλοντος και κέρδους, είναι μια μάχη η οποία γέρνει εκ των προτέρων προς τη μια κατεύθυνση. Η υπεράσπιση του περιβάλλοντος, των οικοτόπων και όλων των ειδών που έχουν το εγγενές δικαίωμα ύπαρξης στους τόπους με τους οποίους συνδέονται, δεν έχει αφήσει αδιάφορη μια μερίδα του πληθυσμού που εναντιώνεται στο εξορυκτικό έργο. Μέσα στην τελευταία δεκαετία έχουν σημειωθεί εξεγέρσεις, διαδηλώσεις, αντιδράσεις, μπλόκα και εκστρατείες ενημέρωσης από τους ντόπιους κατοίκους της περιοχής της Χαλκιδικής, με υποστηρικτές σε όλη τη χώρα, οι οποίοι έχουν συσπειρωθεί εναντίων του μεταλλευτικού έργου.

Η εκφρασμένη εναντίωση στο έργο των εξορύξεων στη Χαλκιδική έχει εκδηλωθεί με ποικίλους τρόπους. Οι τρόποι αυτοί έχουν λάβει τη μορφή προσφυγών, μέσα από τη δράση Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, όπως της WWF Hellas (2023) για την ακύρωση της απόφασης του Γενικού Διευθυντή Περιβαλλοντικής Πολιτικής του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας σχετικά με την έγκριση περιβαλλοντικών όρων για την εκμετάλλευση των Μεταλλείων Κασσάνδρας από την εταιρεία Ελληνικός Χρυσός, καθώς και της έκκλησης της Διεθνούς Αμνηστίας για την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁸², ψηφισμάτων σχετικά με τη βίαιη παρέμβαση στο φυσικό περιβάλλον, η οποία προκαλεί μόνιμες βλάβες και μη αναστρέψιμες ζημιές, από την Ελληνική Δασολογική Εταιρεία (2013), καταγγελιών, όπως στην περίπτωση εκείνης του Παρατηρητηρίου Μεταλλευτικών Δραστηριοτήτων (2014) σχετικά με ευρήματα αμianto που προκαλούν καρκινογενέσεις και τα οποία εντοπίζονται στο μεταλλευτικό έργο των Σκουριών, και εκείνη των πολιτών σχετικά με τα επικίνδυνα και τοξικά απόβλητα (Παρατηρητήριο Μεταλλευτικών

¹⁸² Συγκεκριμένα, η Διεθνής Αμνηστία έκανε λόγο για τη συλλογή αποδεικτικών στοιχείων και δείγματος DNA από κατοίκους της περιοχής της Ιερισσού, εξαιτίας της εμπρηστικής επίθεσης που έλαβε χώρα στις εγκαταστάσεις εξόρυξης, όπως αναφέρεται στο Amnesty International. (2013, Μάρτιος 22). Greece: Need for investigation of police conduct towards residents of town objecting gold mining operations. *Παρατηρητήριο Μεταλλευτικών Δραστηριοτήτων*. <https://antigoldgr.org/2013/03/27/amnesty-international-need-for-investigation-of-police-conduct-towards-residents-of-town-objecting-gold-mining-operations/>.

Δραστηριοτήτων, 2013) και τέλος, μέσα από μελέτες ειδικών, όπως εκείνη του Τεχνικού Επιμελητηρίου του Κράτους.

Ακόμα πιο ηχηρές διαμαρτυρίες έχουν πραγματοποιηθεί από μια μεγάλη μερίδα κατοίκων των περιοχών της Χαλκιδικής. Η εναντίωση τους, μαζί με εκείνη των οργανώσεων, έχει εκφραστεί με διαδηλώσεις, καταλήψεις, νομικές ενέργειες (McGauran et al. 2015), μπλόκα, ακόμα και με περιστατικά εμπρηστικών επιθέσεων προς το έργο των Σκουριών, όπως εκείνο του 2013 (Το Βήμα, 2013). Οι κύριες ανησυχίες που έχουν εκφραστεί αφορούν, κατά κύριο λόγο, τους περιβαλλοντικούς κινδύνους και την πρόκληση επιπτώσεων στην υγεία των κατοίκων. Μια τέτοια σοβαρή επίπτωση, σύμφωνα με τους κατοίκους, αφορά τη μεταφορά επικίνδυνων στοιχείων, όπως μετάλλων και άλλων καρκινογόνων υλικών, μέσω της σκόνης που προκαλείται από τις διαδικασίες της εξόρυξης. Παρά τους ισχυρισμούς της εταιρείας για το αντίθετο, οι κάτοικοι εξακολουθούν να προβληματίζονται για τη μεταφορά της τοξικής σκόνης στην ατμόσφαιρα, μολύνοντας έτσι την ευρύτερη περιοχή της Χαλκιδικής. Αντίστοιχες ανησυχίες σχετικά με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος έχουν εκφραστεί και από την ακαδημαϊκή κοινότητα¹⁸³, αλλά και από άτομα του κλήρου (Reguly, 2013), ενώ δράσεις κινητοποίησης, όπως εκδηλώσεις ενημέρωσης για τις εξορύξεις, έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας (Politic.gr, 2023).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, παρατηρείται ένα ρεύμα αντίστασης που τάσσεται κατά της εξόρυξης. Στον αντίποδα ωστόσο, υπάρχουν υποστηρικτικές φωνές, οι οποίες αγκαλιάζουν τα επενδυτικά πλάνα της Eldorado Gold, και οι οποίες έχουν βρει υποστηρικτές σε μια σειρά ελληνικών κυβερνήσεων ανά τα χρόνια. Οι ισχυρισμοί που τάσσονται υπέρ, αφορούν τους υπέρμαχους της επιδιωκόμενης οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Σύμφωνα με τον γενικό διευθυντή της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός, η επένδυση, μεταξύ άλλων, θα αυξήσει τη ρευστότητα στη Βορειοανατολική Χαλκιδική (Δελεβεγκος, 2013), και θα ενισχύσει σημαντικά το ελληνικό δημόσιο. Παρόλα αυτά, τα οικονομικά οφέλη της επένδυσης στα μεταλλεία

¹⁸³ Ο τότε πρόεδρος του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Γιάννης Μυλόπουλος, εξέφρασε τη συμπάραση του προς εκείνους που διαδηλώνουν ενάντια στην εξόρυξη, τονίζοντας πως το έργο θα ζημιώσει τόσο το περιβάλλον, όσο και την οικονομία και την κοινωνία, θέτοντας σε άμεσο κίνδυνο τα δάση, τα νερά, το έδαφος, την ατμόσφαιρα, τα οικοσυστήματα και τις παραλίες, όπως αναφέρεται στο Η Αυγή. (2014, Μάρτιος 30). *Καταστροφική η εξόρυξη χρυσού στις Σκουριές, λέει ο πρόεδρος του ΑΠΘ*. https://www.avgi.gr/arheio/91134_katastrofiki-i-exoryxi-hrysoy-stis-skoyries-leei-o-prytanis-toy-apth?amp.

της Χαλκιδικής έχουν σχολιαστεί επικριτικά και από τον Τύπο, καθώς μομφές σχετικά με τις «ενέσεις» ρευστότητας που αναμένονται από την επενδυτική κίνηση των μεταλλείων για το δημόσιο δεν λείπουν από τη σχετική αρθρογραφία. Ορισμένοι κάνουν λόγο για «μηδενικό όφελος» του ελληνικού δημοσίου, έναντι του τεράστιου κέρδους που αποκομίζουν οι εταιρείες (Μπαζού, 2018), ενώ δεν είναι λίγα τα άρθρα που κάνουν λόγο για διαστάσεις πολιτικού σκανδάλου¹⁸⁴.

Αν και οι εξορυκτικές δραστηριότητες στην Ελλάδα δεν αποτελούν τωρινό φαινόμενο, αναμφίβολα την τελευταία δεκαετία έχουν κάνει πολύ πιο αισθητή την εμφάνιση τους αντιδράσεις ενάντια στο μεταλλευτικό έργο. Ένα αυξανόμενο κίνημα διαμαρτυρίας κατά των κυβερνήσεων και των ξένων επενδυτικών πολιτικών έχει φανεί μέσα από τις μέχρι τώρα συγκρούσεις. Αναμενόμενα, όπως ήταν φυσικό, οι έντονες αντιδράσεις των κατοίκων της περιοχής έχουν οδηγήσει σε μεγάλη αύξηση της κρατικής καταστολής. Η διαμάχη μεταξύ εκείνων που εναντιώνονται στο έργο, και εκείνων που προσπαθούν με κάθε μέσο να επιβάλλουν την καταστολή έχει μετατρέψει την περιοχή των Σκουριών σε μια αποκλεισμένη περιοχή. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Klein (2015), ο τόπος έχει μετατραπεί σε ένα φυλάκιο «blockadia», δηλαδή σε μια ζώνη συγκρούσεων, το οποίο παρατηρείται ευρύτατα στις περιπτώσεις εξέγερσης των πολιτών και των ακτιβιστών ενάντια στην υλοποίηση ενός εξορυκτικού έργου.

Ο αγώνας των κατοίκων και των υποστηρικτών τους ενάντια στην απαλλοτρίωση των φυσικών πόρων του τόπου και η αναμενόμενη αύξηση της κρατικής καταστολής έχει φανεί με ποικίλα περιστατικά. Ανάμεσα στα περιστατικά που έχουν καλυφθεί από τον Τύπο, παρατηρείται πως σε αρκετές περιπτώσεις οι διαδηλώσεις ξεκινήσουν με ειρηνικές διαθέσεις, και καταλήγουν σε έντονες συγκρούσεις. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η σύγκρουση μεταξύ των διαδηλωτών και της αστυνομίας στις Σκουριές το 2013, κατά την οποία σημειώθηκαν τραυματισμοί αστυνομικών και δύο διαδηλωτριών, ενώ ακολούθησαν προσαγωγές και ρήξη δακρυγόνων (TVXS, 2013), και εκείνη του 2015, κατά την οποία έγινε χρήση χημικών

¹⁸⁴Η εξαγορά των μεταλλείων Κασσάνδρας από την Eldorado Gold έχει βρεθεί στο στόχαστρο κριτικών που θέλουν η εξαγορά να γίνεται για λόγους φοροαπαλλαγής της εταιρείας στην Ελλάδα μέσω εταιρειών-θυρίδων (Barnets, et al., 2014, McGauran et al. 2015), ενώ επίσης έχει γίνει και λόγος περί χαμηλής τιμής πώλησης του έργου (11 εκατομμύρια ευρώ), η οποία κρίνεται πενιχρή μπροστά στα κέρδη που υπολογίζονται για την εταιρεία, όπως αναφέρεται στο Μιχοπούλου, Α., Αραβαντινός, Μ. (2017, Σεπτέμβρης 11). Έτσι ξεκίνησαν όλα στις Σκουριές. *Το Κουτί της Πανδώρας*. <https://www.koutipandoras.gr/article/etsi-ekinhsan-ola-stis-skoyries/>.

από τους αστυνομικούς προς την ομάδα των διαδηλωτών, με την κατάσταση να οδηγεί σε μια προσαγωγή (Ναυτεμπορική, 2015). Η κόντρα μεταξύ καταστολής και αντίστασης έχει τραβήξει την προσοχή ακόμα και των ξένων ειδησεογραφικών μέσων. Χαρακτηριστικά αναφέρει η Liberation (2013), πως έχουν παρατηρηθεί περιστατικά εκφοβισμών από το προσωπικό ασφαλείας της εταιρείας, καθώς και βίαιων επεμβάσεων που συνοδεύονται από αστυνομικές κρατήσεις, ανακρίσεις, και, σε ορισμένες περιπτώσεις, απαγγελίες κατηγοριών, ενώ παράλληλα αναφέρονται περιστατικά χρήσης δακρυγόνων και ελέγχων σε σπίτια (Malafékas, 2013). Αντίστοιχες αναφορές για την αντίσταση των κατοίκων έχουν γίνει και από την εφημερίδα Le Monde¹⁸⁵.

Ένα μεγάλο μέρος των διαμαχών για τις εξορυκτικές ενέργειες στη Χαλκιδική, διαφαίνεται και μέσα από τις υποθέσεις που έχουν παραπεμφθεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Από την εύρεση σχετικής νομολογίας αντλείται χρήσιμο υλικό, μέσα από το οποίο, αναδεικνύονται οι λόγοι εναντίωσης προς τις δραστηριότητες των εξορύξεων. Ορισμένες εκ των σημαντικότερων υποθέσεων είναι οι παρακάτω:

- **Απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ), Ολομέλεια, 613/2002, Έγκριση περιβαλλοντικών όρων εγκαταστάσεων Ολυμπιάδας Χαλκιδικής - Ερμηνεία αρχής βιώσιμης ανάπτυξης.** Με αιτούντα τον Δήμο Σταγείρων – Ακάνθου της Χαλκιδικής, κατατέθηκε αίτημα με αφορμή τις αρνητικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις της εξόρυξης, η οποία διασάλευε την ασφάλεια και την υγεία των κατοίκων, σχετικά με την ακύρωση της απόφασης του ΥΠΕΧΩΔΕ για την έγκριση των περιβαλλοντικών όρων των εγκαταστάσεων εξόρυξης. Το ΣτΕ έκανε δεκτή την ακύρωση της απόφασης σταθμίζοντας την καταστροφή του περιβάλλοντος με τα οικονομικά οφέλη της εξορυκτικής δραστηριότητας¹⁸⁶.

¹⁸⁵Σε άρθρο της γαλλικής Le Monde το 2012, γίνεται αναφορά στις αντιδράσεις των κατοίκων απέναντι στη λειτουργία των έργων, βλ. περισσότερα στο Salles, A. (2013, November 1). En Grèce, le village d'Iérissos s'oppose à la réouverture de mines d'or. *Le Monde*. https://www.lemonde.fr/planete/article/2012/11/01/en-grece-le-village-d-ierissos-s-oppose-a-la-reouverture-de-mines-d-or_1784432_3244.html.

¹⁸⁶Συμβούλιο της Επικρατείας. (2002). ΣτΕ Ολ 613/2002 Έγκριση περιβαλλοντικών όρων εγκαταστάσεων Ολυμπιάδας Χαλκιδικής - Ερμηνεία αρχής βιώσιμης ανάπτυξης. *Περιβάλλον & Δίκαιο*, 296-301. Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX. <https://www.qualex.gr/el-GR/perioxomeno/nomologia/nomologia?id=733704&search=613/2002&qt2=&r1=1&r2=1>.

- **Απόφαση του Συμβουλίου της Επικράτειας (ΣτΕ), Ολομέλεια, 463/2010, Μεταλλεία χρυσού Χαλκιδικής - Έγκριση περιβαλλοντικών όρων - Προστασία ρεμάτων.** Με αιτούντες τους κατοίκους Στρατονίκης του νομού Χαλκιδικής, ζητήθηκε η ακύρωση της έγκρισης των περιβαλλοντικών όρων για τις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις στην περιοχή, η οποία είχε εγκριθεί με κοινή απόφασή των Υπουργών Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων Ανάπτυξης και Γεωργίας (14-1-1999). Συγκεκριμένα, το αίτημα εξέφραζε τις περιβαλλοντικές ανησυχίες σχετικά με τις επιπτώσεις των εξορυκτικών δραστηριοτήτων στους υδάτινους πόρους της περιοχής (ρέματα). Το δικαστήριο αναγνώρισε την επαρκή εξέταση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και τη συμμόρφωση με τους νόμους προστασίας του περιβάλλοντος, απορρίπτοντας την αίτηση για ακύρωση της απόφασης του υφυπουργού Ανάπτυξης¹⁸⁷.
- **Απόφαση του Συμβουλίου της Επικράτειας (ΣτΕ), Τμήμα Ε, 3116/2015, Διακοπή υλοτομικών εργασιών - Αποκατάσταση χώρου Παλαιών Τελμάτων Ολυμπιάδας.** Με αιτούντες από σωματεία και συνδικαλιστικές οργανώσεις εργαζομένων των μεταλλείων Χαλκιδικής, αιτήθηκε ακύρωση της διακοπής των υλοτομικών εργασιών στις Σκουριές Χαλκιδικής για τις ανάγκες του εξορυκτικού έργου και για την αποκατάσταση του χώρου των παλαιών τελμάτων. Αν και ο σκοπός της αίτησης αφορά τα επαγγελματικά συμφέροντα των αιτούντων, αξίζει να αναφερθεί η παρέμβαση υπέρ των προσβαλλόμενων πράξεων από συλλόγους και δήμους (δήμος Αριστοτέλη και δήμος Βόλβης), οι οποίοι ανέφεραν πως η μεταλλευτική δραστηριότητα θα προκαλέσει υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος της ευρύτερης περιοχής. Ως αποτέλεσμα, το ΣτΕ έκανε δεκτή την αίτηση ακυρώσεως¹⁸⁸.
- **Απόφαση του Συμβουλίου της Επικράτειας (ΣτΕ), Τμήμα Ε, 219/2016, Εκμετάλλευση μεταλλείων - Ανάκληση θεώρησης τεχνικής μελέτης - Άδεια δόμησης κτιριακών εγκαταστάσεων μεταλλείων.** Με αιτούντες στους οποίους ανήκαν σωματεία (συνδικαλιστικές και επαγγελματικές οργανώσεις των εργαζομένων στα μεταλλεία), μαζί με την παρέμβαση συλλόγων και των δήμων Αριστοτέλη του νομού

¹⁸⁷Συμβούλιο της Επικρατείας. (2010). ΣτΕ Ολ 463/2010 Μεταλλεία χρυσού Χαλκιδικής - Έγκριση περιβαλλοντικών όρων - Προστασία ρεμάτων. Περιβάλλον & Δίκαιο, 92-99. Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX. <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=729555&search=463/2010&qt2=&r1=1&r2=1>.

¹⁸⁸Συμβούλιο της Επικρατείας. (2015). ΣτΕ 3116/2015 (7μ) Διακοπή υλοτομικών εργασιών - Αποκατάσταση χώρου Παλαιών Τελμάτων Ολυμπιάδας. Περιβάλλον & Δίκαιο, 81-82. Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX. <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=417897&search=3116/2015&qt2=&r1=1&r2=1>.

Χαλκιδικής¹⁸⁹ και του δήμου Βόλβης του νομού Θεσσαλονίκης, αιτήθηκε η ακύρωση της απόφασης του Υπουργού Παραγωγικής Ανασυγκρότησης, Περιβάλλοντος και Ενέργειας, σχετικά με την αρχιτεκτονική και ηλεκτρομηχανολογική μελέτης της μονάδας εμπλουτισμού των Σκουριών, ενώ επίσης τέθηκε ζήτημα σχετικά με την απόφαση του προϊσταμένου του τμήματος πολεοδομίας του δήμου Αριστοτέλη, με την οποία απορρίφθηκε η αίτηση της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός Α.Ε. για την έκδοση άδειας δόμησης. Με απόφαση του ΣτΕ κρίθηκε πως η θεώρηση της τεχνικής μελέτης ανακαλείται και απορρίπτεται η άδεια δόμησης¹⁹⁰.

Γενικεύοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι διαγράφεται με ποικίλους τρόπους ένα κύμα εναντίωσης, μια αντίδραση ή αντίσταση που εξωτερικεύεται είτε στον δρόμο είτε στον λόγο. Η σύγκρουση μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας έχει εκδηλωθεί με έντονα επεισόδια που έχουν λάβει χώρα στη Χαλκιδική, τα οποία περιλαμβάνουν μέχρι και τραυματισμούς, προσαγωγές και συλλήψεις. Αυτό που εγείρει προβληματισμούς, ωστόσο, δεν είναι μόνο η κατασταλτική δράση που εκδηλώνεται στη βόρεια Ελλάδα — η οποία από μόνη της αποτελεί αντικείμενο αυτοτελούς μελέτης — αλλά και το γεγονός ότι, παρά το ηχηρό κύμα εναντίωσης στην εξορυκτική βιομηχανία, η φωνή αυτή δεν φαίνεται να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τα θεσμικά όργανα που λαμβάνουν τις σχετικές αποφάσεις. Με άλλα λόγια, το λεγόμενο «κοινό καλό», και η περιβαλλοντική δημοκρατία δεν φαίνεται να πρυτανεύουν σε αποφάσεις που αφορούν την υποβάθμιση και την εν δυνάμει καταστροφή του περιβάλλοντος.

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, κρίνεται σημαντικό να τεθούν οι εννοιολογικές προσλαμβάνουσες των εννοιών «κοινό καλό» και «περιβαλλοντική δημοκρατία». Ξεκινώντας, η έννοια του κοινού καλού εκφράστηκε για πρώτη φορά ως η δημοκρατική πυξίδα στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη¹⁹¹. Αν και η δημοκρατία της αρχαίας Ελλάδας δεν μπορεί να λειτουργήσει ως πρότυπο, ή μοντέλο μίμησης για την σημερινή κοινωνία, παρά μόνο ως «γονιμοποιό σπέρμα» (Καστοριάδης, 1999), είναι

¹⁸⁹Σε αυτόν ανήκουν οι Σκουριές και το όρος Κακαβός.

¹⁹⁰Συμβούλιο της Επικρατείας. (2016). ΣτΕ 219/2016 (7μ) Εκμετάλλευση μεταλλείων - Ανάκληση θεώρησης τεχνικής μελέτης - Άδεια δόμησης κτιριακών εγκαταστάσεων μεταλλείων. Περιβάλλον & Δίκαιο, 299-301. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX*. <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=23223&search=219/2016&qt2=&r1=1&r2=1>.

¹⁹¹Βασικές αρχές της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας ήταν η συμμετοχή των πολιτών (με εξαίρεση τις γυναίκες και τους σκλάβους) και η επιδίωξη του κοινού καλού, όπως αναφέρεται στο Chomsky, N. (2003). *The common good. Interviewed by David Barsamian*. Canada: Odonian Press, σ. 6.

σημαντικό ωστόσο να θέσουμε τις δημοκρατικές αξίες στο επίκεντρο ενός διαλόγου, που έχει ως στόχο την προστασία του περιβάλλοντος. Και αυτό γιατί, χωρίς τη δημοκρατία, δεν μπορούν να υπάρξουν αξίες που θα προστατεύουν κοινώς παραδεκτά αγαθά, όπως το φυσικό περιβάλλον, παρά μόνο φορείς διακινδύνευσης, στη βάση των οποίων έχουν εκλείψει ιδανικά όπως η ομαλή συμβίωση, η ισότητα και το δικαίωμα κάθε είδους στη ζωή.

Ασφαλώς, το ζήτημα της δημοκρατίας στις σύγχρονες κοινωνίες θα χρειαστεί να μελετηθεί στην πλήρη έκταση του, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραμέτρους. Ωστόσο, σταχυολογώντας ορισμένα από τα κεντρικά του χαρακτηριστικά, καθίσταται σαφές πως τα «*αναπόφευκτα αποτελέσματα της αγοράς*» δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτά σε μια πραγματικά δημοκρατική κοινωνία¹⁹² (Chomsky, 2003, σ.8). Σε μια κριτική των δυτικών, εκβιομηχανισμένων δημοκρατιών, και κυρίως τις ΗΠΑ, ο Chomsky (1991) κάνει λόγο για τον ηγεμονικό λόγο μερικών ελίτ, όπως οι μεγάλες εταιρείες, οι οποίες με την επιρροή που ασκούν στην πολιτική, κινούν τα νήματα προς όφελος τους. Το γεγονός αυτό συνηγορεί υπέρ ενός, κατ' επίφαση, δημοκρατικού κράτους, στο οποίο ο λόγος των οικονομικά ισχυρότερων μπορεί να ασκήσει επιρροή, ενώ ο λόγος ή η συμμετοχή μιας μάζας πολιτών περιορίζεται και καταστέλλεται. Ο Rancière (2005), εξηγεί πως η δημοκρατία σήμερα είναι ένας ιδεολογικός παράγοντας που οδηγεί σε άρνηση των μορφών κυριαρχίας που δομούν τις κοινωνίες, και αποπολιτικοποιεί τα ζητήματα της δημόσιας ζωής. Η διαδικασία αυτή, για τον ίδιο, συγκαλύπτει την κυριαρχία των κρατικών ολιγαρχιών, ταυτίζοντας έτσι τη δημοκρατία με εκείνη των οικονομικών ολιγαρχιών (l'oligarchie économique) και της κρατικής ολιγαρχίας¹⁹³ (l'oligarchie étatique) (Rancière, 2005, σ.74-75). Το μίσος για τη δημοκρατία, όπως το αποκαλεί, δημιουργεί έναν αντιδημοκρατικό λόγο που ολοκληρώνει τη συναινετική λήθη της δημοκρατίας.

Στην περίπτωση των περιβαλλοντικών ζητημάτων, η συμμετοχή του κοινού όπως αναφέρθηκε και στο δεύτερο μέρος, αποτελεί το κύριο σημείο της Σύμβασης του Aarhus. Η σύμβαση αναφέρει μέσα τον όρο «περιβαλλοντική δημοκρατία» και έχει ως

¹⁹²Σύμφωνα με τον Καστοριάδη (1999, σ.40), σε μια κοινωνία όπου υπάρχει οικονομική διαφοροποίηση, η οποία χαρακτηρίζει ένα μεγάλο ή αξιοσημείωτο ποσοστό του πληθυσμού, δεν είναι δυνατό να υπάρχει πολιτική ισότητα.

¹⁹³Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Skinner (1992, σ.223) η πολιτική είναι απλώς ένα επάγγελμα, και στην περίπτωση που οι πολιτικοί δεν είναι άτομα που διακατέχονται από αλτρουισμό, θα αντιμετωπίζουν πάντα τον πειρασμό να λαμβάνουν αποφάσεις σύμφωνα με τα συμφέροντά τους και τα συμφέροντα των ισχυρών ομάδων πίεσης, αντί για εκείνα της κοινότητας.

κύριους πυλώνες την πρόσβαση σε πληροφορίες και τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2018). Ωστόσο, στην περίπτωση των εξορύξεων στην Χαλκιδική, το κύμα αντιδράσεων αναχαιτίζεται αρκετές φορές, ή καταστέλλεται, ενώ τα αιτήματα για παύση των εργασιών λόγω περιβαλλοντικής καταστροφής δεν φαίνεται να έχουν επηρεάσει, μέχρι στιγμής, τις πολιτικές αποφάσεις. Η τοποθέτηση του «κοινού καλού» και της περιβαλλοντικής δημοκρατίας στο επίκεντρο της γενικότερης αξιολόγησης των ζητημάτων που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος είναι κρίσιμη, γιατί και τα δύο θέτουν επί της ουσίας το ερώτημα σχετικά με το *«πώς θέλουμε να ζήσουμε»*. Για τον Beck (1999), ο δημόσιος λόγος σε συνδυασμό με την επιστημονική γνώση, μπορεί να συντελέσει έναν πόλο αλλαγής και αμφισβήτησης. Ο ίδιος θεωρεί πως η «πολιτισμική τυφλότητα» (cultural blindness) της καθημερινής ζωής μπορεί να διαταραχτεί μέσα από την ενημέρωση των καταστροφών και τη δημοσιοποίηση των κινδύνων, και έτσι να οδηγηθούμε σε μια αυτονομία της κρίσης, μέσα από αυτό που ονομάζει *«κρίση μέσα από μια πολιτισμικά κατασκευασμένη αντίληψη των κινδύνων»* (judgment through a culturally created perceptibility of the hazards) (Beck, 1999, σ.71).

Το κοινό καλό δεν είναι τίποτα άλλο από έναν χώρο λόγου μιας πολιτικής κοινότητας, η οποία είναι σε θέση να αναπτύξει τα κοινά συμφέροντα και να σφυρηλατήσει τους κοινούς σκοπούς, μέσω ενός συμμετοχικού διαλόγου (Barns, 1996). Για τον λόγο αυτό, οι κινητοποιήσεις του κόσμου ενάντια στις εξορύξεις έχουν χαρακτηριστεί από την Klein (2015, σ.378) ως *«ουσιαστικές μορφές δημοκρατίας»*, και όχι ένα ακόμα οικολογικό κίνημα, καθώς οι άνθρωποι αντιδρούν ενεργά ενάντια στην εκμετάλλευση των πόρων που επηρεάζουν, εν τέλει, τη ζωή όλων.

Η αξία της φύσης, ως κοινό καλό, οφείλει να απελευθερωθεί από την εργαλειακή θεώρηση που την αντιμετωπίζει αποκλειστικά ως προϊόν. Η φύση είναι ένα ανεκτίμητο αγαθό, πηγή ζωής και εξέλιξης για αναρίθμητα είδη, και ως τέτοιο θα πρέπει να λαμβάνει τον ανάλογο σεβασμό. Ακριβώς επειδή η φύση αντιμετωπίζεται ως προϊόν κερδοφορίας, η δράση των επιχειρήσεων και των περιβαλλοντικών πολιτικών που δημοσιεύουν, θα έπρεπε να μας προβληματίζει. Μια εταιρεία με τέτοιο μέγεθος κερδοφορίας, όπως η Eldorado Gold, δεν θα διακινδύνευε την απώλεια των κερδών της. Αντίθετα, ο στόχος της θα είναι πάντα η ακόμα μεγαλύτερη αύξηση τους. Επομένως, η μελέτη της προστασίας του περιβάλλοντος, του πράσινου ή περιβαλλοντικού εγκλήματος, δεν θα πρέπει να παραβλέπει τη μελέτη της

υποβάθμισης της δημοκρατίας. Είναι σημαντικό να στραφεί η εγκληματολογική μελέτη στους μηχανισμούς που υπονομεύουν τις δημοκρατικές αξίες, αλλά και στους θεσμούς που συμπράττουν μαζί τους. Η μελέτη της περιβαλλοντικής καταστροφής είναι μια μελέτη που αφορά, μεταξύ άλλων, όλα όσα συντελούν σε μια χαμένη δημοκρατία.

Συμπεράσματα

Μέσα από την έκθεση των παραπάνω κεφαλαίων, αναδείχθηκε σταδιακά ένα πυκνό πλέγμα χαρακτηριστικών που περιγράφουν την περίοδο της ζημιογόνου ανθρωπογενούς δράσης κατά του περιβάλλοντος, σε μια νέα εποχή. Οι διαδεχόμενες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις αποτέλεσαν το προπαρασκευαστικό στάδιο μιας εποχής, η οποία έθεσε ζητήματα πρωτόγνωρα για την μέχρι τώρα εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Ως Δαμόκλειος Σπάθι, η καταστροφή του περιβάλλοντος λαμβάνει διαστάσεις μιας επικείμενης απειλής, που τίθεται για πρώτη φορά σε όλα τα στάδια εξέλιξης των πολιτισμών, αποτελώντας ένα ζήτημα παγκόσμιο, οικουμενικό. Το όραμα της προόδου, της οικονομικής ανάπτυξης και της ανόδου των τεχνολογικών επιτευγμάτων δεν θα μπορούσε να προβλέψει εξ αρχής την έκταση αυτής της καταστροφής. Ο εκβιομηχανισμένος άνθρωπος του 19^{ου} αιώνα, δεν είχε τους φόβους που αντιμετωπίζει εκείνος του 21^{ου}. Η διαφορά μεταξύ των δύο έγκειται στο γεγονός ότι, κατά την εποχή στην οποία ζει ο δεύτερος, στη σύγχρονη εποχή, λαμβάνει χώρα η πολιτισμική αντίληψη της διακινδύνευσης, με βάση την οποία οργανώνεται και δρα (Beck, 2006). Η διακινδύνευση που συνοδεύει την πρόοδο είναι πλέον παρούσα και επηρεάζει όλες τις πτυχές της ζωής, ενώ παράλληλα, η παγκόσμια δράση της την καθιστά ένα κρίσιμο ζήτημα που καλείται να αντιμετωπίσει η σύγχρονη κοινωνία.

Η περιβαλλοντική καταστροφή, είτε υπό το πρίσμα εκείνων που θεωρούν ότι η ευκαιρία για την ανατροπή της έχει χαθεί, είτε εκείνων που πιστεύουν πως το τοπίο θα αλλάξει, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τους τρόπους αναπαραγωγής των σύγχρονων κοινωνικών δομών. Η προσπάθεια που έγινε στις παραπάνω ενότητες, ανέδειξε πως η υποβάθμιση του φυσικού κόσμου ήταν μια μακρόσυρτη διαδικασία, η οποία ξεκίνησε, όχι μόνο από τότε που ο κόσμος εισήχθη σε έναν βιομηχανοποιημένο τρόπο ζωής, αλλά παράλληλα, όταν το άτομο, ως κοινωνικό ον μέσα σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο, ήρθε σε ρήξη με τη φύση. Η κοινωνική αλλαγή που ήρθε μέσα από την αναδιάρθρωση του οικονομικού μοντέλου ανέδειξε ένα νέο είδος ατόμου. Ρευστός και κατακερματισμένος, ο σύγχρονος άνθρωπος στραμμένος στην ικανοποίηση των ολοένα και αυξανόμενων αναγκών του, έχει χάσει την επαφή του με την πραγματική του φύση. Τόσο η κριτική του αντίληψη, όσο και η σχέση του με τον φυσικό κόσμο τον αποξένωσαν από τα στοιχεία εκείνα που τον βοήθησαν να αναπτυχθεί, να εξελιχθεί και να προοδεύσει πραγματικά. Συνάμα, κατασκευάστηκε ένα αλληλεξαρτώμενο δίπολο, που τροφοδότησε και τροφοδοτήθηκε από την ακόρεστη διεκδίκηση

μεγαλύτερων απολαβών. Καταναλωτής και επιχειρηματίας, ο δυτικός και δυτικοποιημένος άνθρωπος έγινε μέλος ενός κόσμου στον οποίο άρχισε να κατακτά ολοένα και περισσότερα, απέκτησε δύναμη υλική και συμβολική μέσα από θέσεις υψηλού στάτους, ικανοποιώντας ανάγκες που συντηρούν μια κοινωνία μέσα σε ένα παγκοσμιοποιημένο και νεοφιλελεύθερο οικονομικό σύστημα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ίδια η υπόσταση του ανθρώπου και της φύσης μεταβλήθηκαν, αντικειμενικοποιήθηκαν και άρχισαν να μετρούνται σε όρους «προϊόντος» (Marx, 2007). Με καπιταλιστικούς όρους, η φύση μπορεί να ιδωθεί μόνο υπό το πρίσμα του βραχυπρόθεσμου σκοπού της ύπαρξής της, το κέρδος, και υπό αυτό το μυωπικό πρίσμα αντιμετωπίζεται πλέον ως «αντικείμενο», ενώ παίρνει αξία μόνο όταν μετατρέπεται σε προϊόν. Επεξεργασμένο, έτοιμο προϊόν, γυρνά πίσω στους κόλπους του περιβάλλοντος, ως πλέον περιττό. Η διαδικασία αντικειμενικοποίησης του ανθρώπου και της φύσης, είναι το μεγαλύτερο κόστος που καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε, καθώς το οικονομικό μοντέλο του νεοφιλελευθερισμού, ως απότοκο του καπιταλιστικού τρόπου λειτουργίας της οικονομίας και κατ' επέκταση της κοινωνίας, συνεχίζει ατέρμονα να εξελίσσεται και να προσαρμόζεται στις νέες ευκαιρίες κέρδους. Η ασύδοτη εκμετάλλευση ανθρώπινων και φυσικών πόρων, η κυριαρχία αυτή επί ανθρώπων και φύσης, τείνει να καλύπτει τις συνέπειες που προκαλεί και οι οποίες μας αφορούν όλους, μέσα από διαδικασίες άρνησης. Η δράση πάνω στη φύση έχει συνέπειες που επιστρέφουν πίσω, όχι μόνο στον άνθρωπο, αλλά και σε αμέτρητους άλλους οργανισμούς, ενώ το αποτύπωμα της μπορεί να ακολουθεί ακόμα και κάθε αγέννητο είδος. Οι ολέθριες συνέπειες μιας μη αναστρέψιμης καταστροφής δεν βρίσκονται μόνο στα απτά αποτελέσματα που φέρει στο σήμερα, αλλά κυρίως στο μέλλον, δυσοίωνο ή όχι.

Από την άλλη πλευρά, η πορεία που διαγράφεται διεθνώς προς την προάσπιση του περιβάλλοντος και την αναχαίτηση της ανθρωπογενούς καταστροφής του, έχουν δείξει φερέλπιδα δείγματα. Τόσο μέσα από τις κατοχυρώσεις και τις δεσμεύσεις σε διεθνές και διακρατικό επίπεδο, όσο και από την πλευρά των επιστημών, τα περιβαλλοντικά ζητήματα έχουν καταφέρει να διασφαλίσουν τη θέση τους στον άξονα των παγκόσμιων προκλήσεων. Ωστόσο, η νομική κατοχύρωση των εγκλημάτων κατά του περιβάλλοντος, και ειδικά εκείνων που συνδέονται με τα νομικά πρόσωπα, μπορεί να δρα μόνο συμπληρωματικά, εφόσον μέτρα πρόληψης έχουν ήδη τεθεί σε λειτουργία, και τα οποία θα είναι αποτελεσματικά μέσα από την καλλιέργεια της

οικολογικής σκέψης, τον σταδιακό περιορισμό της διακινδύνευσης και το σπάσιμο των φραγμάτων της άρνησης και της ουδετεροποίησης μέσα από την κριτική αντίληψη των κινδύνων. Παρόλα αυτά, τα μέτρα αντιμετώπισης και πρόληψης εξασφαλίζουν ή περιορίζουν ορισμένες μόνο δραστηριότητες. Τα οικονομικά εγκλήματα και τα εγκλήματα των επιχειρήσεων ακόμα δεν έχουν αποκτήσει την ποινική και την κοινωνική υπόσταση που θα ανταποκρίνεται στο μέγεθος της εμβέλειας της εγκληματικότητας τους, κάτι που οφείλει να προβληματίσει επιπλέον την εγκληματολογική σκέψη.

Όσον αφορά το φλέγον ζήτημα της εξορυκτικής βιομηχανίας, και ειδικά του ζητήματος των μεταλλείων Κασσάνδρας, και δη εκείνων στις Σκουριές Χαλκιδικής, η προστασία του περιβάλλοντος μέσω της ενίσχυσης της νομοθεσίας, των διοικητικών ή ποινικών μέτρων και των πολιτικών προστασίας των οικοσυστημάτων, της βιοποικιλότητας και των γεώτοπων, θα μπορούσαν να αποτελέσουν μερικούς σημαντικούς συμμάχους. Συμπληρωματικά, όσον αφορά τα τελευταία, θα ήταν ωφέλιμη η δράση μιας ενισχυμένης προστασίας μέσα από παρεμβάσεις εποπτικών οργάνων που θα συνταχθούν για αυτό τον σκοπό, και τα οποία θα απαρτίζονται από καταρτισμένο επιστημονικό προσωπικό για την πραγματοποίηση συστηματικών ελέγχων σχετικά με την αναφορά τυχόν παραβιάσεων των περιβαλλοντικών όρων. Εξίσου σημαντικός κρίνεται και ο διαρκής έλεγχος της ποιότητας του εδάφους, του αέρα και των υδάτων, σχετικά με περιστατικά μόλυνσης ή ρύπανσης. Ο έλεγχος οφείλει να γίνεται με μεγάλη συχνότητα, καθώς οποιοδήποτε περιστατικό υποβάθμισης αυτών θα είχε καταστροφικές συνέπειες στο περιβάλλον και τους έμβιους οργανισμούς που ζουν σε αυτό. Οι προφασισμένες υποσχέσεις των περιβαλλοντικών πολιτικών των εταιρειών δεν μπορούν να προσφέρουν καμία εγγύηση για την αποφυγή οποιουδήποτε κινδύνου, ενώ σχετικές μελέτες από μέρους τους για την προστασία του περιβάλλοντος έχουν πολλάκις τεθεί εν αμφιβόλω, καθιστώντας έτσι τη διεξαγωγή συνεχών επιστημονικών ερευνών δέουσας επιμέλειας ακόμα πιο σημαντική.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές το εξής: η καταστολή αποτελεί ένα μεγάλο κεκτημένο, αλλά βραχυπρόθεσμο και –κατά περιπτώσεις- αποτελεσματικό. Το δίκαιο παρέχει μια σανίδα σωτηρίας, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει από μόνο του στοιχείο εφησυχασμού. Τα παραπάνω είναι μεν σημαντικά για τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες η διακινδύνευση είναι αυξημένη, ωστόσο αυτό που τεχνηέντως

αποσιωπάται από τις εκάστοτε παρεμβάσεις του κράτους για την προστασία του περιβάλλοντος, είναι η αδιαμφισβήτητη περιβαλλοντική υποβάθμιση και η ελλοχεύουσα καταστροφή. Κανένα μέτρο προστασίας, κανένα πρόστιμο, ούτε έλεγχος δεν είναι ικανά να αποτρέψουν την εκτεταμένη παρέμβαση στον φυσικό χώρο οργανισμών, οι οποίοι κατέχουν το εγγενές δικαίωμα να ζουν και να εξελίσσονται στους ιδιαίτερους τόπους τους. Η οικονομική ανάπτυξη, η οποία τείνει να συγκρούεται με τα οικολογικά ενδιαφέροντα, έχει δείξει πως μπορεί να προχωρήσει ανενόχλητη προς μια ολέθρια απαλλοτρίωση του φυσικού στοιχείου, βαδίζοντας προς την αυτοκαταστροφή της. Τόσο η εξάντληση των πόρων, όσο και ο γιγαντισμός της οικολογικής κρίσης, της κλιματικής αλλαγής, και πολλών άλλων συνεπειών, δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε μια παγκόσμια κρίση, η οποία θα την αποδυναμώσει ακόμα περισσότερο, μιας και η αντιμετώπιση αυτών των συνεπειών θα αποβεί ένα εγχείρημα με τεράστιο οικονομικό κόστος.

Η εστίαση του ενδιαφέροντος στις κοινωνικές εξελίξεις και στην διατύπωση μερικών χαρακτηριστικών που συναντάμε στη σύγχρονη κοινωνία, έγινε με σκοπό την πολύπλευρη προσέγγιση του φαινομένου, ενώ παράλληλα επιχειρείται να αναδειχθεί και κάτι παραπάνω. Η ιστορία της περιβαλλοντικής καταστροφής, είναι μια ιστορία καταπίεσης, ανισότητας, αδικίας και εκμετάλλευσης. Χωρίς την ανάλυση των επιμέρους μερών αυτών, και κυρίως χωρίς την αντιμετώπιση τους, δεν είναι δυνατό να μιλάμε για ουσιαστική αλλαγή, αλλά για μέτρα αντιμετώπισης. Το πρόβλημα πρέπει να αντιμετωπιστεί από όλες τις πλευρές, και το κοινωνικό μοντέλο θα χρειαστεί να μεταβληθεί. Το οικονομικό σύστημα έχει δείξει δείγματα παρεμβατικότητας, επηρεάζοντας την κοινή αντίληψη για το τι θεωρείται έγκλημα και εγκληματίας, ενώ πολύ συχνά η σύμπραξη του με το κράτος έχει μεγιστοποιήσει ακόμα περισσότερο την ισχύ του. Οι επιδιώξεις για μια ισχυρή παγκόσμια οικονομία έχουν προκαλέσει στο διάβα τους μεγάλες καταστροφές και κινδύνους. Το πρόβλημα ωστόσο δεν εντοπίζεται μόνο στο οικονομικό σύστημα, αλλά στη δομή αυτή καθαυτή της σύγχρονης κοινωνίας. Η αλλαγή θα πρέπει να γίνει σε κάθε τομέα, καθώς όλοι είναι αλληλεξαρτώμενοι μεταξύ τους. Εξάλλου, ο καπιταλισμός είναι ένα αρκετά ανθεκτικό σύστημα, το οποίο έχει δείξει πως εξελίσσεται και προσαρμόζεται στις εκάστοτε προκλήσεις.

Όπως εύστοχα αναφέρει ο Μορέν (2000) *«μια κοινωνία αυτοπαράγεται αδιάκοπα επειδή αυτοκαταστρέφεται αδιάκοπα»*. Η κοινωνία, δηλαδή,

αναδιοργανώνεται συνεχώς μέσα από την απειλή της αποσύνθεσης και της αταξίας. Δεν μπορούμε, λοιπόν, να μιλάμε για το «τέλος της ιστορίας», καθώς η διακινδύνευση, που οδηγεί στην περιβαλλοντική καταστροφή, αποτελεί ταυτόχρονα απειλή για την ίδια την κοινωνία. Είναι, επομένως, εύλογο να αναμένουμε ότι η κοινωνία θα μετασχηματιστεί, αναζητώντας τρόπους να ανακάμψει από τα προβλήματα που η ίδια έχει προκαλέσει. Ο μετασχηματισμός θα χρειαστεί πρωτίστως να συντελέσει στην ανάδυση του ατόμου που θα βρίσκεται σε αρμονία τόσο με τη δική του φύση, όσο και με τον υπόλοιπο κόσμο. Χωρίς τον μετασχηματισμό του (μετα)νεωτερικού ανθρώπου δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για ουσιαστική αλλαγή, εφόσον αυτός θα είναι το γρανάζι για την κοινωνική αλλαγή προς μια νέα κατεύθυνση. Οι νέες αλλαγές θα χρειαστεί να θέσουν σε κριτική εξέταση τόσο τις αξίες περί δικαίου, όσο και εκείνες που αφορούν τη δημοκρατία, την ανισότητα και τη δικαιοσύνη.

Η μελέτη του περιβάλλοντος υπό το πρίσμα της Εγκληματολογίας έχει φωτίσει πτυχές που μέχρι στιγμής ήταν στο σκοτάδι, αλλά συνάμα αφορούσαν, κατά ένα μεγάλο μέρος, εκείνες που είχε ήδη συναντήσει μέσα από την εξέταση των περιθωριοποιημένων, της εγκληματικότητας που συνδέεται με τους αδύναμους, και του τρόπου που δομείται η ταυτότητα του εγκληματία και του εγκλήματος μέσα από τον αποπροσανατολισμό από μια εγκληματικότητα των ισχυρών, που επηρεάζει μαζικά, στοχευμένα και βρίσκεται «εκτός ραντάρ». Για τον λόγο αυτό, ο εγκληματολογικός λόγος μπορεί να βοηθήσει προς την κατεύθυνση της αλλαγής, φέρνοντας στην επιφάνεια δεδομένα, κρίσεις και μελέτες που αφορούν τα «σκιερά» κομμάτια της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ ο τομέας της Πράσινης Εγκληματολογίας συγκεκριμένα μπορεί να δώσει λόγο στα θύματα που δεν μιλούν.

Μέσα από τον επιστημονικό λόγο αρθρώνονται και λαμβάνουν επιφάνεια τα γεγονότα που μέχρι τότε ήταν στην αφάνεια. Ένα πρωτόλειο στάδιο αλλαγής προϋποθέτει, ότι θα έχει τεθεί η βάση για την αναγνώριση μιας κατάστασης, σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από την επιστημονική βάση. Η πολιτισμική αντίληψη των κινδύνων, αναφέρει ο Beck (1999), τους κάνει «υπαρκτούς», καθώς, δεν υπάρχουν από μόνοι τους, ανεξάρτητα από τις αντιλήψεις μας. Μέσα από τον επιστημονικό υλικό, οι κίνδυνοι μπορούν να αποκτήσουν υπόσταση, κοινωνική και πολιτική αξία, και να τεθούν έτσι οι βάσεις που θα στοχεύουν στον κατευνασμό και την αντιμετώπιση τους. Η εμφάνιση τέτοιων κινδύνων και η αναγνώριση τους, θα

μπορέσει να ενισχύσει την κοινή αντίληψη και να αποδυναμώσει τις εκάστοτε φωνές άρνησης.

Μιας και το περιβάλλον αφορά ένα αντικείμενο μελέτης που σχετίζεται με πληθώρα επιστημών, η συμβολή της διεπιστημονικότητας για την εξέλιξη της Πράσινης Εγκληματολογίας είναι απαραίτητη. Όλα τα παραπάνω γράφονται για την περαιτέρω διεύρυνση του εγκλήματος που σχετίζεται με την περιβαλλοντική καταστροφή. Αδιαμφισβήτητα, η επιστημονική εξέλιξη του ζητήματος αυτού μέχρι στιγμής είναι σημαντική, αλλά δεν αρκεί για να καλύψει τις ολοένα και αυξανόμενες απαιτήσεις. Η εγκληματολογική μελέτη θα χρειαστεί να εμπλουτιστεί με εμπειρικό υλικό, από έρευνες που θα καλύπτουν τόσο το θυματολογικό πεδίο, όσο και τα εγκλήματα που σχετίζονται με τη δράση των οικονομικά ισχυρών. Για την περαιτέρω ανάπτυξη, θα χρειαστεί να μειωθεί το ερευνητικό χάσμα που υπάρχει και στον ελλαδικό χώρο. Μελέτες και έρευνες από άλλους επιστημονικούς κλάδους όπως η Εδαφολογία, η Χημεία, η Οικολογία, η Κτηνιατρική αλλά και από τις κοινωνικές επιστήμες όπως η Κοινωνιολογία και η Νομική, θα αποτελέσουν επίσης σημαντικό παράγοντα για την περαιτέρω εμβάθυνση και την αποτελεσματικότερη εξέταση των ζητημάτων αυτών.

Η μελέτη της περιβαλλοντικής καταστροφής μας κάνει να αναρωτηθούμε για το κόστος των πράξεων μας. Με τι κόστος είναι επιθυμητό ένα αναπτυξιακό άνοιγμα το οποίο θα έχει αμφισβητήσιμα οφέλη για την εγχώρια οικονομία, ενώ το περιβαλλοντικό της αποτύπωμα θα είναι τόσο μεγάλο, που θα αφορά όλη την έμβια ζωή; Η απάντηση στο παραπάνω απαντά και στο ζήτημα σχετικά με το πώς θέλουμε να ζήσουμε. Σίγουρα η πρόοδος και η ανάπτυξη θα συνεχίσει να προχωρά κατά την εξέλιξη των ανθρώπινων πολιτισμών, ωστόσο και τα δύο θα πρέπει να πληρούν συγκεκριμένους ορούς και προϋποθέσεις. Είμαστε υπόλογοι για υπάρξεις πέρα από τη δική μας, για το παρόν και για το μέλλον. Το περιβαλλοντικό πρόβλημα είναι ένα κοινωνικό πρόβλημα, που αφορά τον τρόπο δομής της σύγχρονης κοινωνίας και η στάθμιση του περιβαλλοντικού κόστους έναντι του οικονομικού αποτελεί το πιο κρίσιμο σημείο της. Στη μέχρι τώρα πορεία του, το οικονομικό σύστημα και κυρίως η επιδίωξη του προσωπικού κέρδους είναι αντίθετη προς το κοινό καλό. Η παρέμβαση του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον και η εκμετάλλευση των πόρων του ήταν ανέκαθεν κομμάτι της προόδου του, ωστόσο η εκμετάλλευση του από τα επιχειρηματικά μεγαθήρια είναι σύμπτωμα του σημερινού τρόπου ζωής. Ο άνθρωπος

θα πρέπει να συνδεθεί πάλι με τη φύση, να θεωρήσει τον εαυτό του μέρος του συνόλου της και όχι δυνάστη της, ενώ παράλληλα η κοινωνία θα χρειαστεί να επανιεραρχήσει τις αξίες της.

Βιβλιογραφία

- Acar H., Cakabay B., Bayrak F., & Evrenkaya T.** (2011). Effects of the chernobyl disaster on thyroid cancer incidence in Turkey after 22 years. *International Scholarly Research Network, ISRN Surgery*, 1-3. DOI: <https://doi.org/10.5402/2011/257943>.
- Ali, H., Danish, R., & Asrar-ul-Haq, M.** (2019). How corporate social responsibility boosts firm financial performance: The mediating role of corporate image and customer satisfaction. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1002/csr.1781>.
- Amnesty International.** (2013, Μάρτιος 22). Greece: Need for investigation of police conduct towards residents of town objecting gold mining operations. *Παρατηρητήριο Μεταλλευτικών Δραστηριοτήτων*. <https://antigoldgr.org/2013/03/27/amnesty-international-need-for-investigation-of-police-conduct-towards-residents-of-town-objecting-gold-mining-operations/>.
- Anagnostopoulou, M., & Ward, N.** (2019). Determination of arsenic, copper and lead in the water of villages of Chalkidiki, Greece. *Open Journal of Chemistry*, 5(1), 30-34. DOI: <https://doi.org/https://dx.doi.org/10.17352/ojc>.
- Anane. M.** (2006, July 25). Cyanide concerns: Ghana and Turkey. *Mines and Communities*. <http://www.minesandcommunities.org/article.php?a=631>.
- Anderson, M.W.** (2012). The new ecological paradigm. *Berkshire Publishing Group*. <https://umaine.edu/soe/wp-content/uploads/sites/199/2013/01/NewEcologicalParadigmNEPScale1.pdf>.
- Arctic Ice.** (n.d.). *About us*. <https://arcticice.ae/#:~:text=Contrary%20to%20common%20misconceptions%2C%20we,it's%20lost%20to%20the%20ocean>.
- Arendt, H.** (1976). *Origins of totalitarianism*. A Harvest Book Harcourt Brace & Company.
- Bakan, J.** (2004). *The Corporation. The pathological pursuit of profit and power*. Free Press.
- Barns, I.** (1996). Environment, democracy and community. In F. Mathews (ed.), *Ecology and Democracy* (p. 99-132). Frank Cass & Co. Ltd.

- Barrett, J.** (1997). "Green collar" criminals: Why should they receive special treatment? *8 Md. J. Contemp. Legal Issues*, 107.
- Basel Convention.** (n.d.). *Convention overview*.
<https://www.basel.int/TheConvention/Overview/tabid/1271/Default.aspx>.
- Baudrillard, J.** (1983). *Simulations*. Semiotext(e) Inc.
- Baudrillard, J.** (1998). *The consumer society. Myths & structures*. Sage Publications.
- Bauman, Z.** (2000). *Liquid modernity*. Polity.
- Bauman, Z.** (2005). *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*. Κατάρτι.
- Bauman, Z.** (2008). *Ζωή για κατανάλωση*. Πόλυτροπον.
- BBC.** (2001, January 31). *One year on: Romania's cyanide spill*.
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1146979.stm>.
- BBC.** (2014, July 8). *The sinking of the Rainbow Warrior*.
<https://www.bbc.com/news/av/magazine-28117888>.
- BBC.** (2022, February 23). *How did a hacking scandal undermine climate science?*
<https://www.bbc.com/reel/video/p07tzdc4/how-did-a-hacking-scandal-undermine-climate-science->
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E.** (2002). *Individualization*. Sage Publications.
- Beck, U.** (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. Sage Publications.
- Beck, U.** (1996). World risk society as cosmopolitan society? Ecological questions in a framework of manufactured uncertainties. *Theory, Culture & Society*, Vol. 13(4), 1-32, Sage Social Science Collections.
- Beck, U.** (1999). *World risk society*. Polity Press.
- Beck, U.** (2006). Living in a world risk society. *Economy and society*, 35,3, 329-345.
 DOI: <https://doi.org/10.1080/03085140600844902>.
- Beck, U.** (ed.) (2014). *Pioneer in cosmopolitan sociology and society*. Springer.
- Becker, H.** (2009). *Οι περιθωριοποιημένοι. Μελέτες στην Κοινωνιολογία της παρέκκλισης*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Beirne, P., & South N.** (2012). Introduction: Approaching Green Criminology. In P. Beirne & N. South (eds.), *Issues in Green Criminology. Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals* (p.xiii-xxii). Routledge.
- Beirne, P., O' Donnell, & Janssen, J.** (2018). *Murdering animals. Writings on theriocide, homicide, and nonspeciesist criminology*. Palgrave Macmillan.

- Benton, T.** (2012). Ecology, community and justice: the meaning of green. In P. Beirne, N. South (eds.), *Issues in Green Criminology. Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals*, (p. 3-31). Routledge.
- Berend, I.T.** (2009). *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} Αιώνα*. Gutenberg.
- Berger P., & Luckman T.** (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Νήσος.
- Block, A.** (1991). *Perspectives on organizing crime: Essays in opposition*. Dordrecht: Kluwer.
- Bowles, S., & Edwards, R.** (2011). *Κατανοώντας τον καπιταλισμό. Ανταγωνισμός, εντολή και μεταβολή στην οικονομία των ΗΠΑ*. Gutenberg.
- BREEAM.** (n.d). *Achieve your ESG goals with BREEAM Certification*. <https://breeam.com/>.
- Brisman, A., & South, N.** (2020). The growth of a field. A short history of a ‘green’ Criminology. Στο A. Brisman, N. South. (eds.), *Routledge International Handbook of Green Criminology*. Second Edition (p.39-51). Routledge.
- Brisman, A., McClanahan, B., & South, N.** (2014). Toward a Green-Cultural Criminology of the “Rural”. *Springer Science & Business Media Dordrecht*, 22, 479-494. DOI 10.1007/s10612-014-9250-7.
- Brotherton D.C.** (2012). Social Constructionism and the Gang. In F. Leinfelt, A. Rostami. *The Stockholm Gang Model: Panther*, 36-51.
- BSR.** (n.d). Sustainability Insights. Nature. <https://www.bsr.org/en/topics/nature>.
- Business & Human Rights Resource Centre.** (2003, May 1). *Cambior lawsuit (re Omai Gold mine, filed in Guyana)*. <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/cambior-lawsuit-re-guyana/>.
- Buttel, F.H.** (1987). New directions in Environmental Sociology. *Annual Review of Sociology*. Vol. 13, 465-488.
- CAF.** (2023, December 7). *Climate change worsens the migration crisis in Latin America and the Caribbean*. <https://www.caf.com/en/currently/news/2023/12/climate-change-worsens-the-migration-crisis-in-latin-america-and-the-caribbean/#:~:text=More%20and%20more%20Latin%20Americans,were%20recorded%20in%20the%20Americas>.

- Campbell, C.** (2018). *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Palgrave Macmillan.
- Cao, A.N. & Wyatt, T.** (2016). The conceptual compatibility between Green Criminology and human security: A proposed interdisciplinary framework for examinations into green victimization. *Springer*, 1-18. DOI 10.1007/s10612-016-9318-7.
- Capital.gr.** (2023, Απρίλιος 28). Χ. Μπαλάσκας (Ελληνικός Χρυσός): Στο \$1 δισ. η επένδυση στην Κασσάνδρα με 3.000 θέσεις εργασίας. <https://www.capital.gr/epixeiriseis/3712674/x-mpalaskas-ellinikos-xrusos-sto-1-dis-i-ependusi-stin-kassandra-me-3-000-theseis-ergasias-pou-brisketai>.
- Carbon Trust.** (n.d.) *Route to net zero standard*. <https://www.carbontrust.com/what-we-do/net-zero-transition-planning-and-delivery/route-to-net-zero-standard>.
- Carrington, K., Hogg, R., & McIntosh, A.** (2015) The hidden injuries of mining: frontier cultural conflict. In A. Brisman, N. South, R. White (eds.), *Environmental Crime and Social Conflict* (p. 241-264). Ashgate.
- Catton W.R. & Dunlap, R.E.** (1978). Environmental Sociology: A new paradigm. *The American Sociologist*. Vol. 13, 41-49.
- Center for Countering Digital Hate (CCDH).** (2022, November 3). *Greenwashing on Google. How Google profits by cleaning big oil's reputation*. <https://counterhate.com/research/greenwashing-google-big-oil/>.
- Center for Countering Digital Hate (CCDH).** (2023, May 3). *YouTube's Climate Denial Dollars. How Google is breaking its promise to stop profiting from ads on climate denial videos*. <https://counterhate.com/research/google-climate-change-disinformation-youtube-videos/>.
- Center for Industrial Effectiveness.** (n.d.). What is ISO? *University of Buffalo*. <https://www.buffalo.edu/tcie/grow-your-business/opex-continuous-improvement-consultation/iso-services/what-is-iso.html>.
- Center for Science and Environment.** (n.d.). *George Bush: "I oppose the Kyoto Protocol"*. <https://www.cseindia.org/george-bush-i-oppose-the-kyoto-protocol-3149>.
- Chambliss, W.** (1978). *On the take: From petty crooks to presidents*. Indiana University Press.

- Chen, S.** (2021). The rise of blockadia as a global anti-extractivism movement. *The International Journal of Justice and Sustainability*. Vol. 26, Issue 12, 1423-1428. <https://doi.org/10.1080/13549839.2021.1969352>.
- Chomsky N., & Pollin R.** (2020). *Climate crisis and the new global green deal. The political economy of saving the planet*. Verso.
- Chomsky, N.** (1991). *Deterring democracy*. Verso.
- Chomsky, N.** (2001). *Secrets, lies and democracy*. Odonian Press.
- Chomsky, N.** (2003). *The common good. Interviewed by David Barsamian*. Odonian Press.
- Chomsky, N.** (2011). *How the World Works*. Soft Skull Press.
- Climate Action Against Disinformation (CAAD).** (2024, February 8). *The New Climate Denial*. <https://caad.info/analysis/reports/the-new-climate-denial/>.
- Cohen, S.** (1993). Human Rights and Crimes of the State. *The Culture of Denial, Australian and New Zealand Journal of Criminology*, Vol. 26, 97-115.
- Cohen, S.** (2021). *Καταστάσεις άρνησης. Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*. Τόπος.
- Coley, J.** (2007). The human animal: Developmental changes in judgments of taxonomic and psychological similarity among jumans and other animals. *Romanian Association for Cognitive Science*. Volume XI, 4, 733-756.
- Coley, J., Kim J., Betz, N., & Helmuth, J.** (2023). Conceptualizing Human–Nature Relationships: Implications of Human Exceptionalist Thinking for Sustainability and Conservation. *Topics in Cognitive Science*, 357-387. DOI: <https://doi.org/10.1111/tops.12653>.
- Colorado Department of Public Health & Environment.** (n.d.). *Summitville mine*. <https://cdphe.colorado.gov/hm/summitville-mine#:~:text=Mining%20operations%20deforested%20and%20denuded,are%20capable%20of%20acid%20generation>.
- Damouni, N.** (2011, December 19). Eldorado to buy European Goldfields for \$2.4 billion. *Reuters*. [https://www.reuters.com/article/world/americas/eldorado-to-buy-european-goldfields-for-2-4-billion-idUSTRE7BI00S/#:~:text=NEW%20YORK%20\(Reuters\)%20-%20European,%242.5%20billion%20\(%242.4%20billion](https://www.reuters.com/article/world/americas/eldorado-to-buy-european-goldfields-for-2-4-billion-idUSTRE7BI00S/#:~:text=NEW%20YORK%20(Reuters)%20-%20European,%242.5%20billion%20(%242.4%20billion).
- Deleuze G.** (1992). Postscript on the societies of control. *The MIT Press*. Vol. 59, 3-7.

- Dickens, P.** (2002). A green marxism? Labour processes, alienation, and the division of labour. In R. Dunlap, F. Buttel, P. Dickens & A. Gijwijt. *Sociological Theory and the Environment*. (p. 51-72). Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Dunlap, R.E., & McCright, A.M.** (2011). Organized Climate Change Denial. In J. Dryzek, R.B., Norgaard, D., Schlosberg, *The Oxford Handbook of Climate Change and Society* (p.120-133). Oxford University Press.
- Dutfield, S.** (2021, May 17). The 5 mass extinction events that shaped the history of Earth — and the 6th that's happening now. *Live Science*, <https://www.livescience.com/mass-extinction-events-that-shaped-Earth.html>.
- Ebersole, R.** (2021, March 10). How ‘dolphin safe’ is canned tuna, really? *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/animals/article/how-dolphin-safe-is-canned-tuna>.
- Eldorado Gold.** (2010). *Technical report. Perama hill project*. https://s2.q4cdn.com/536453762/files/doc_downloads/Reports/Perama_Hill_Technical_Report_%E2%80%93_January_2010.pdf.
- Eldorado Gold.** (2016). *Eldorado announces closing of Yintai transactions*. <https://www.eldoradogold.com/news-and-media/news-releases/press-release-details/2016/Eldorado-Announces-Closing-of-Yintai-Transactions/default.aspx>.
- Eldorado Gold.** (2020). *Eldorado Gold to begin construction of the decline at Lamaque and provides an update on Greece*. <https://www.eldoradogold.com/news-and-media/news-releases/press-release-details/2020/Eldorado-Gold-to-Begin-Construction-of-the-Dcline-at-Lamaque-and-Provides-an-Update-on-Greece/default.aspx>.
- Eldorado Gold.** (2021). *Eldorado Gold Announces Closing of Tocantinzinho Sale to G Mining Ventures*. <https://www.eldoradogold.com/news-and-media/news-releases/press-release-details/2021/Eldorado-Gold-Announces-Closing-of-Tocantinzinho-Sale-to-G-Mining-Ventures/default.aspx>.
- Eldorado Gold.** (2022). *Responsible gold mining principles report*. https://sustainability.eldoradogold.com/wp-content/uploads/2024/05/Eldorado-2022-RGMP-Report_FORWEB-1.pdf.
- Eldorado Gold.** (2024). *Eldorado Gold reports 2023 Year-end and fourth quarter financial and operational results; Achieves annual guidance; Provides*

https://s2.q4cdn.com/536453762/files/doc_financials/2023/q4/ELD-FY-2023-PR.pdf.

Eldorado Gold. (n.d.). *Our business*. <https://www.eldoradogold.com/about-us/our-business/default.aspx>.

Eldorado Gold. (χ.χ.α). *Who is Eldorado Gold? 5 milestones*. <https://blog.eldoradogold.com/who-is-eldorado-gold-5-milestones/>.

Ellekrog, O. (2024, January 9). Greenland startup begins shipping glacier ice to cocktail bars in the UAE. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2024/jan/09/greenland-startup-shipping-glacier-ice-cocktail-bars-uae-arctic-ice>.

Elliott, L. (2016). Criminal networks and black markets in transnational environmental crime. In T. Spapens, R. White, W. Huisman. *Environmental Crime in Transnational Context. Global Issues in Green Enforcement and Criminology* (p.233-249). Routledge.

Energy, Climate Change, Environment. (n.d.) Eco-Management and Audit Scheme (EMAS). *European Commission*. https://green-business.ec.europa.eu/emas_en.

Engels, F. (1986). *The dialectics of nature*. Progress Publishers.

Enikos.gr. (2017α, Σεπτέμβρης 11). *Ανακοίνωση από την Eldorado Gold – Αναστέλλει τις επενδύσεις στην Ελλάδα*. <https://www.enikos.gr/economy/ektakti-anakoinosi-apo-tin-eldorado-gold-anastellei-tis-ependyseis/1049000/>.

Enikos.gr. (2017β, Σεπτέμβρης 11). *Πολιτικός κυκλώνας για την Eldorado Gold – Όλες οι αντιδράσεις*. <https://www.enikos.gr/economy/politikos-kyklonas-gia-tin-eldorado-gold-oles-oi-antidraseis/1049209/>.

EUR-Lex. (2019, Αύγουστος 28). *Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το δίκαιο της θάλασσας*. <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/summary/united-nations-convention-on-the-law-of-the-sea.html>.

Eurojust. (2021). Report on Eurojust's casework on environmental crime. *European Union Agency for Criminal Justice Cooperation*. https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/report_environmental_crime.pdf.

European Commission. (2023, May 16). Pollution and waste: air, water and soil. *Knowledge Centre for Biodiversity*.

https://knowledge4policy.ec.europa.eu/biodiversity/pollution-waste-air-water-soil_en.

European Council of the European Union. (2024, March 26). *Environmental crime: Council clears new EU law with tougher sanctions and extended list of offences. Council of the EU.* <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/26/environmental-crime-council-clears-new-eu-law-with-tougher-sanctions-and-extended-list-of-offences/>.

Europol. (n.d.). *Environmental crime.* <https://www.europol.europa.eu/crime-areas/environmental-crime>.

Enveco A.E. (χ.χ.). *Μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων μεταλλευτικών-μεταλλουργικών εγκαταστάσεων της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός στη Χαλκιδική.* https://files.hellas-gold.com/mpe/Kyria_Meleti.pdf.

Forest, B.J. (2002). *Ecology Against Capitalism.* Monthly Review Press.

Foster, B.J. (2005). The treadmill of accumulation. *Organization & Environment*, Vol. 18, No. 1, 7-18.

Foucault, M. (2011). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής.* Πλέθρον.

Franko-Aas, K. (2010). Global Criminology. In E. McLaughlin & T. Newburn (eds.), *The Sage Handbook of Criminological Theory*, (p.427-446). Sage Publications Ltd.

FSC. (n.d.). *Certification.* <https://us.fsc.org/en-us/certification>.

Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, Vol.16, σ. 3-18.

Garland, D. (1996). The limits of the sovereign state. Strategies of crime control in contemporary society. *The British Journal of Criminology*, 445-471.

Giddens, A. (1971). *Capitalism and modern social theory: An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber.* Cambridge. University Press.

Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία.* Gutenberg.

Giddens, G. (1999). Risk and Responsibility. *The Modern Law Review*, Vol. 62, No. 1, 1-10.

Global Affairs Canada. (2017, December 21). Cases filed against the Government of Canada. *Government of Canada.* <https://www.international.gc.ca/trade-agreements-accords-commerciaux/topics-domaines/disp-diff/ethyl.aspx?lang=eng>.

- Gonzaga, D.** (2023, January, 26). Bolsonaro is a catastrophe for the environment. *Greenpeace*. <https://www.greenpeace.org/international/story/52098/bolsonaro-president-brazil-amazon-environment/>
- Green, E.H.H.** (2002). *Ideologies of Conservatism. Conservative Political Ideas in the Twentieth Century*. Oxford University Press.
- Greenpeace.** (2000, March 22). *Cyanide goldmine spill action in Romania*. <https://media.greenpeace.org/archive/Aurul-Goldmine-in-Romania-27MZIFLSDY4N.html>.
- Greshko, M.** (2021, April 22). Children born to Chernobyl survivors don't carry more genetic mutations. *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/science/article/children-born-to-chernobyl-survivors-dont-carry-more-genetic-mutations>.
- GRI.** (n.d). About GRI. <https://www.globalreporting.org/about-gri/>.
- Gunnell, G., & Miller, R.,** (2018). Anthropoidea: conceptual history. *The International Encyclopedia of Biological Anthropology*, 68- 74.
- Hage, G.** (2023). *Είναι ο ρατσισμός περιβαλλοντική απειλή*; Gutenberg.
- Harari, N. Y.** (2011). *Sapiens. A brief history of humankind*. Penguin Random House.
- Harcourt, B.** (2011). *The Illusion of Free Markets*. Harvard University Press
- Harvey, D.** (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Held, D.** (2010). Φιλελευθερισμός, μαρξισμός και δημοκρατία. Στο: S. Hall, D. Held, A. McGrew. *Η Νεωτερικότητα Σήμερα* (σ.33-98). Σαββάλας.
- Hellas Gold.** (2020). *Sustainability report 2019-2020*. *Hellas Gold*. <https://www.hellas-gold.com/media/govnqarf/sustainability-report-2019-2020-gr.pdf>.
- Hellas Gold.** (2024α). *Skouries project*. https://s2.q4cdn.com/536453762/files/doc_downloads/2024/Skouries-brochure_ENG_05_web.pdf.
- Hellas Gold.** (χ.χ.). *Μεταλλευτικές εγκαταστάσεις Στρατωνίου* <https://www.hellas-gold.com/metalleitika-erga/metalleia-kassandras/apothikeytik-es-egkatastaseis-limenas-stratoniou>.
- Hellas Gold.** (χ.χ.). *Ποιοι είμαστε*. <https://www.hellas-gold.com/etaireia/h-ellhnikos-xrysos>.

- Hellas Gold.** (χ.χ.α). *Έργο Σκουριών*. <https://www.hellas-gold.com/metalleitika-erga/metalleia-kassandras/ergo-skourion>.
- Hellas Gold.** (χ.χ.β). *Διαχείριση μεταλλευτικών καταλοίπων*. <https://www.hellas-gold.com/viwsimothta/perivallon/diaxeirisi-metalleitikon-kataloipon>.
- Hellas Gold.** (χ.χ.γ). *Πλαίσιο Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης*. https://www.hellas-gold.com/media/bifhg5aj/hg_csr_framework.pdf.
- Hellas Gold.** (χ.χ.δ). *Χώρος ξηρής απόθεσης κοκκινόλακα*. <https://www.hellas-gold.com/metalleitika-erga/metalleia-kassandras/xoros-xiris-apothesis-kokkinolaka>.
- Heywood, A.** (2006). *Εισαγωγή στην πολιτική*. Πόλις.
- Higgins, P.** (2012). *Earth is our business. Changing the rules of the game*. Shepherd-Walwyn Ltd.
- Higonnet, E., Bellantonio, M., & Hurowitz, G.** (2017). *Chocolate's dark secret*. *Mighty*. https://mightyeearth.org/wp-content/uploads/2017/09/chocolates_dark_secret_english_web.pdf.
- History Channel.** (2019, May 16). *Agent Orange*. <https://www.history.com/topics/vietnam-war/agent-orange-1>.
- Howells, K.** (2023). *How old is Earth*. *The Planetary Society*. <https://www.planetary.org/articles/how-old-is-the-earth#:~:text=The%20Earth%20is%20thought%20to,about%204.6%20billion%20years%20ago>.
- Huber, C.** (2018, November 14). *2017 Hurricane Irma: Facts, FAQs, and how to help*. *The Planetary Society*. <https://www.worldvision.org/disaster-relief-news-stories/2017-hurricane-irma-facts#:~:text=At%20its%20peak%2C%20Hurricane%20Irma,hit%20the%20mainland%20United%20States>.
- Hughes, D.** (2014). *Environmental Problems of the Greeks and Romans: Ecology in the Ancient Mediterranean*. 2nd Edition. Johns Hopkins University Press.
- Huq, S.** (2023). *Life at 1.1°C*. In G. Thunberg (επιμ.), *The Climate Book*, (p. 229-233). Penguin Press.
- ISO.** (2021). *ISO 14001:2015. Environmental management systems - Requirements with guidance for use*. <https://www.iso.org/standard/60857.html>.
- ISO.** (n.d.). *Environmental sustainability*. <https://www.iso.org/sectors/environment>.

- ISO. (n.d.). *ISO 5000. Energy management*. <https://www.iso.org/iso-50001-energy-management.html>.
- ISO. (n.d.). *ISO standards are internationally agreed by experts*. <https://www.iso.org/standards.html>.
- Kadoglou, M.** (2002, November 30). Good News from Greece: Stratoniki Citizens Win Against TVX Gold. *Mining Watch Canada*. <https://miningwatch.ca/news/2002/11/30/good-news-greece-stratoniki-citizens-win-against-tvx-gold>.
- Kaminski, I.** (2023, August 26). Growing number of countries consider making ecocide a crime. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2023/aug/26/growing-number-of-countries-consider-making-ecocide-crime>.
- Kibblewhite, M.** (2019, Δεκέμβρης 3). Ρύπανση του εδάφους: η κληρονομιά της βιομηχανοποίησης που προκαλεί ανησυχία. *European Environmental Agency*. <https://www.eea.europa.eu/el/simata-eop-2010/simata-2019/arthra/synenteyksi-2014-rypansi-toy-edafoys>.
- Killias, M.** (1990). Vulnerability: Towards a better understanding of a key variable in the genesis of fear of crime. *Violence and Victims*, 5(2), 97-108.
- Killias, M., & Clerici, C.** (2000). Different measures of vulnerability in their relation to different dimension of fear of crime. *British Journal of Criminology*, 40(3), 437-450.
- Klein, N.** (2015). *Αυτό αλλάζει τα πάντα. Καπιταλισμός εναντίον περιβάλλοντος*. Λιβάνη.
- Klinger, H., O'Hara, K.** (2018, August 1). 2017 Hurricane Irma: Facts, FAQs, and how to help. *World Vision*. <https://www.worldvision.org/disaster-relief-news-stories/2017-hurricane-irma-facts#:~:text=At%20its%20peak%2C%20Hurricane%20Irma,hit%20the%20mainland%20United%20States>.
- Kuhn, T.** (1970). *The structure of scientific revolutions*. Second Edition. International Encyclopedia of Unified Science.
- Lawspot.** (2023, Ιανουάριος 31). *Οικολογικό σήμα της ΕΕ: Στο στόχαστρο της Κομισιόν η Ελλάδα*. <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/oikologiko-sima-tis-ee-sto-stohastro-tis-komision-i-ellada>.

- Ledbetter, R.** (2024, February 13). How Valentine's Day is brought to you by American business. *U.S. Chamber of Commerce*.
<https://www.uschamber.com/economy/how-valentines-day-is-brought-to-you-by-american-business>.
- Linden, E.** (2023). The True Cost of Climate Change. In G. Thunberg (ed.), *The Climate Book*, (p. 275-278). Penguin Press.
- Lynch, J.** (1990). The greening of Criminology: A perspective for the 1990s. *Critical Criminologist*, Vol. 2, 3-12.
- Lynch, M.** (2020). Green Criminology and environmental crime: Criminology that matters in the age of global ecological collapse. *Journal of White Collar and Corporate Crime*, Vol. 1(1), 50-61.
- Lynch, M., & Stretesky, P.** (2012). Green Criminology in the United States. In P. Beirne & N. South (eds.), *Issues in Green Criminology. Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals*, (p.248-269). Routledge.
- Lynch, M., Long, M. & Stretesky, P.B.** (2013). *The treadmill of crime: Political economy and Green Criminology*. Routledge.
- Lynch, M., Stretesky, P.** (2016). *Exploring Green Criminology. Toward a green criminological revolution*. Routledge.
- Lynch, N.** (2023, January 13). Exxon predicted global warming in 1970s despite publicly dismissing climate change, research finds. *Sky News*.
<https://news.sky.com/story/exxon-predicted-global-warming-in-1970s-despite-publicly-dismissing-climate-change-research-finds-12785585#:~:text=News%20%7C%20Sky%20News-.Exxon%20predicted%20global%20warming%20in%201970s,dismissing%20climate%20change%2C%20research%20finds&text=Scientists%20working%20at%20oil%20giant,research%2C%20a%20study%20has%20found>.
- MaClean, R.** (2017, September 13) Chocolate industry drives rainforest disaster in Ivory Coast. *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/environment/2017/sep/13/chocolate-industry-drives-rainforest-disaster-in-ivory-coast>.
- Magdoff, F.** (2002). Capitalism's twin crises: Economic & environmental. *Monthly Review*. Vol. 54, 4, 1-5.

- Malafékas, M.** (2013, April 17). Iérissos, Iérissos! *Libération*.
https://www.liberation.fr/planete/2013/04/17/ierissos-ierissos_896938/
- Marcuse, H.** (2002). *One-dimensional man*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Marx, K.** (2007). *Economic and philosophic manuscripts of 1844*. Dover Publications Inc.
- McGauran, K., Römgens, I., & Hartlief, I.** (2015). *Fool's gold. How Canadian mining company Eldorado Gold destroys the Greek environment and dodges tax through Dutch mailbox companies*. Centre for Research on Multinational Corporations.
- McGrew, A.** (2010). Μια παγκόσμια κοινωνία; Στο S. Hall, D. Held, A. McGrew A. *Η νεωτερικότητα σήμερα* (σ.99-176). Σαββάλας.
- Mills, W.** (1956). *White collar*. Oxford University Press.
- Moskowitz, P.** (2014, August 13). Mount Polley mine spill: a hazard of Canada's industry-friendly attitude? *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/environment/2014/aug/13/mount-polley-mine-spill-british-columbia-canada>.
- Mufson, S.** (2019, October 29). The trouble with chocolate. *The Washington Post*.
<https://www.washingtonpost.com/graphics/2019/national/climate-environment/mars-chocolate-deforestation-climate-change-west-africa/>.
- Namin, F.S., & Bascetin, A.** (2011), Environmental Impact Assessment of mining activities. A new approach for mining methods selection. *Mineral Resources Management*. 113-143.
- Natali, L.** (2016). *A visual approach for green criminology. Exploring the social perception of environmental harm*. Palgrave Macmillan.
- National Geographic Society.** (2023, October 19) Ecology. *National Geographic*.
<https://education.nationalgeographic.org/resource/ecology/>.
- National Geographic.** (n.d.). Prehistoric time line. *National Geographic*.
<https://www.nationalgeographic.com/science/article/prehistoric-time-line#:~:text=Prehistoric%20time%20line%2C%20geologic%20time,4.5%2Dbillion%2Dyear%20history>.
- Natura 2000 – Standard Data Form.** (2024). *GR1270015 Thalasia zoni chersonisou Athona*.
<https://natura2000.eea.europa.eu/Natura2000/SDF.aspx?site=GR1270015>.

- Natura 2000 – Standard Data Form.** (2024). *GR1270016 Thalasia zoni anatolika kai notia chersonisou Athona*.
<https://natura2000.eea.europa.eu/Natura2000/SDF.aspx?site=GR1270016>.
- Nellemann, C.** (ed.). (2016). The rise of Environmental Crime – A growing threat to natural resources peace, development and security. *UNEP-INTERPOL Rapid Response Assessment*. United Nations Environment Programme and RHIPTO Rapid Response–Norwegian Center for Global Analyses.
- Nestlé** (n.d). What is Nestlé doing to source deforestation-free key ingredients?
<https://www.nestle.com/ask-nestle/environment/answers/nestle-deforestation>.
- Nobre, C.A., Arieira, J. & Nascimento, N.** (2023). The Amazon. In G. Thunberg (ed.), *The Climate Book* (p. 150-165). Penguin Press.
- O'Connor, J.** (1998). *Natural causes: Essays in ecological marxism*. 1st Edition. Guilford Press.
- O'Hear, M.** (2004). Sentencing the green-collar offender: Punishment, culpability, and environmental crime. *Journal of Criminal Law and Criminology*. Vol. 95, Issue 1, 133-276.
- Ordine, N.** (2013). *Η χρησιμότητα του αχρήστου*. Άγρα.
- Oreskes, N.** (2023). Why didn't they act? In G. Thunberg (ed.), *The Climate Book*, (p.60-63). Penguin Press.
- Oreskes, N., Conway, E. M.** (2023). *The big myth. How American business taught us to loathe government and love the free market*. Bloomsbury Publishing.
- Pack, S.** (2022). Reflection: Marx on human nature. In K. Hübner (ed.). *Human: A history* (p.285–295). Oxford University Press.
- Paddison, L.** (2024, March 1). A new company is shipping Arctic ice from Greenland to chill posh drinks in Dubai. *CNN*.
<https://edition.cnn.com/2024/03/01/climate/greenland-arctic-ice-shipping-cocktails/index.html#:~:text=The%20startup%20company%2C%20Arctic%20Ice,%E2%80%94and%20controversial%20%E2%80%94business%20model>.
- Pappa, F., Tsabaris, C., Kaberi, H., Zeri, C. Pashalidis, I., Ioannidou, A., Androulakaki, E., Eleftheriou, G., Patiris, D., Vlastou, R.** (2014). Radiotoxic metals concentration measurement in sediments due to gold mining

- activities, Chalkidiki. *HNPS Proceedings, Hellenic Nuclear Physics Society*, 22, 102-106.
- Patel, W.** (2024, March 3). Arctic Ice: Luxury ice harvest draws environmental criticism. *Smallbiz Technology*.
<https://www.smallbiztechnology.com/archive/2024/03/arctic-ice-luxury-ice-harvest-draws-environmental-criticism.html/>.
- Paz y Miño, P.** (2024, February 14). Chevron's environmental crimes: 13 Years of evasion and escalation. *Amazon Watch*.
<https://amazonwatch.org/news/2024/0214-chevrons-environmental-crimes-13-years-of-evasion-and-escalation#:~:text=Chevron%20was%20found%20guilty%20in,of%20the%20island%20of%20Manhattan.>
- Pearce, F.** (2010, July 4). 'Climategate' was 'a game-changer' in science reporting, say climatologists. *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/environment/2010/jul/04/climatechange-hacked-emails-muir-russell>.
- Perkins, J.** (2004). *Confessions of an economic hit man*. Berrett-Koehler Publishers Inc.
- PETA.** (n.d.). *Chickens used for food*. <https://www.peta.org/issues/animals-used-for-food/factory-farming/chickens/>.
- Politic.gr.** (2023, Νοέμβρης 27). *Θεσσαλονίκη: Τετραήμερο δράσεων ενάντια στις εξορύξεις και τον πόλεμο – Συμμετοχή κινημάτων από Τουρκία και Ρουμανία*.
<https://www.politic.gr/thessaloniki/thessaloniki-tetraimero-drason-enantia-stis-exoryxeis-kai-ton-polemo-symmetochi-kinimatou-apo-tourkia-kai-roumania/>.
- Popovich, N., Albeck-Ripka, L., & Pierre-Louis, K.** (2021, January 20). The Trump Administration Rolled Back More Than 100 Environmental Rules. Here's the Full List. *The New York Times*.
<https://www.nytimes.com/interactive/2020/climate/trump-environment-rollbacks-list.html>.
- Pulido, L.** (2000). Rethinking Environmental Racism: White Privilege and Urban Development in Southern California. *Annals of the Association of American Geographers*, 90(1), 12-40.

- Rainforest Alliance.** (2024, April 25). *What does “rainforest” alliance certified mean.* <https://www.rainforest-alliance.org/insights/what-does-rainforest-alliance-certified-mean/>.
- Ramirez, R.** (2024, January 17). What is ‘new denial?’ An alarming wave of climate misinformation is spreading on YouTube, watchdog says. *CNN*. <https://edition.cnn.com/2024/01/16/climate/climate-denial-misinformation-youtube/index.html>.
- Rancière, J.** (2005). *La haine de la démocratie*. La fabrique éditions.
- Rannard, G.** (2023, January 12). ExxonMobil: Oil giant predicted climate change in 1970s – scientists. *BBC*. <https://www.bbc.com/news/science-environment-64241994>.
- Rasche, A., & Waddock, S.** (2020). Πρότυπα για τη CSR: Νομιμοποίηση, αντίκτυπος και κριτική. Στο A. Rasche (επιμ.). *Εταιρική και κοινωνική ευθύνη. Στρατηγική, επικοινωνία, διακυβέρνηση* (σ. 143-157). Κριτική.
- Reagan, T.** (1983). *The case for animal rights*. University of California Press.
- Reguly, E.** (2013, April 27). Eldorado Gold’s big Greek mining problem. *The Globe and Mail*. <https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/international-business/european-business/eldorado-golds-big-greek-mining-problem/article11584840/>.
- Ritzer, G.** (2011). *Sociological theory*. 8th Edition. McGraw-Hill.
- Ritzer, G.** (2012). *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*. Κριτική.
- Rockström, J.** (2023). Tipping points and feedback loops. In G. Thunberg (ed.), *The Climate Book*, (p. 64-74). Penguin Press.
- Rodrik, D.** (2012). *Το παράδοξο της παγκοσμιοποίησης*. Κριτική.
- Ruggiero, V. & South, N.** (2010). Green Criminology and dirty collar crime. *Springer Science & Business Media B.V*, 18, 251-262. DOI 10.1007/s10612-010-9122-8.
- Ruggiero, V.** (1996). *Organised and corporate crime in Europe: Offers that can’t be refused*. Dartmouth.
- Salles, A.** (2013, November 1). En Grèce, le village d'Iérissos s'oppose à la réouverture de mines d'or. *Le Monde*. https://www.lemonde.fr/planete/article/2012/11/01/en-grece-le-village-d-ierissos-s-oppose-a-la-reouverture-de-mines-d-or_1784432_3244.html.

- Sarfraz, M., Ozturk, I., Yoo, S., Raza, M.A. & Han, H.** (2023). Toward a new understanding of environmental and financial performance through corporate social responsibility, green innovation, and sustainable development. *Humanities and Social Sciences Communications*. 10, 297. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01799-4>.
- Seymour J., & Girardet, H.** (1990). *Far from paradise: The story of human impact of the environment*. Green Print.
- Shahbandeh, M.** (2024, May 22). Global cocoa bean production from 2020/21 to 2023/24, by country. *Statista*. <https://www.statista.com/statistics/263855/cocoa-bean-production-worldwide-by-region/#:~:text=About%2070%20percent%20of%20the,the%20world%C2%B4s%20cocoa>.
- Shiva, V.** (2002). *Water wars. Privatization, pollution and profit*. South End Press.
- Simon, D.** (2000). The corporate environmental crimes and social inequality. *American Behavioural Criminology*, 43, 633-645.
- Sinergia Animal.** (n.d). *How are cows slaughtered and do cows feel pain during slaughter?* <https://www.sinergiaanimalinternational.org/single-post/how-are-cows-slaughtered#:~:text=After%20stunning%2C%20cows%20are%20hung,method%20of%20killing%20called%20exsanguination>.
- Singer, P.** (2009). Speciesism and Moral Status. *Metaphilosophy*. Vol. 40, 3-4, 567-581.
- Skinner, Q.** (1992). On justice, the common good and the priority of liberty. In C. Mouffe (ed.) *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community* (p.211-224). UK: Verso.
- Skocpol, T.** (1977). Wallerstein's world capitalist system: A theoretical and historical critique, *American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 5, 1075-1090.
- South, N.** (2012). The 'corporate colonization of nature': Bio-prospecting, bio-piracy and the development of green criminology. In P. Beirne & N. South (eds.), *Issues in Green Criminology* (p.230-247). New York: Routledge.

- Spapens, T.** (2014). Invisible victims: The problems of policing environmental crime. In T. Spapens, R. White, & M. Kluin (eds.), *Environmental crime and its victims: Perspectives within green criminology* (p. 221–236). Surrey: Ashgate.
- Stone, C.** (2010). *Should trees have standing? Law, morality, and the environment*. 3rd Edition. Oxford University Press.
- Sutherland, E.** (1945). Is "White Collar Crime" Crime? *American Sociological Review*, Vol. 10, No. 2, 132-139.
- Sutherland, E.** (1983). *White collar crime*. Yale University Press.
- Swoboda, F., Mayer, C.E.** (1999, July 9). A \$4.9 Billion Message. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1999/07/10/a-49-billion-message/85af3d3f-475d-40d7-8a62-be2f36a0629f/>.
- Sykes, G., & Matza, D.** (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*. Vol.22, No.6, 664-670, <https://doi.org/10.2307/2089195>.
- Sze, J.** (2020). *Environmental justice in a moment of danger*. University of California Press.
- Thunberg, G.** (2023). We are not moving in the right dimension. In G. Thunberg (ed.), *The Climate Book* (p. 305-307). Penguin Press.
- TVXS.** (2013, Μάιος 13). Επεισόδια, συλλήψεις και «σκάγια» στις Σκουριές. <https://tvxs.gr/news/ellada/entasi-stis-skoyries-syllipsi-trion-gynaikon/>.
- Tyson, A. Funk, C., & Kennedy, B.** (2023). What the data says about Americans' views of climate change. *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2023/08/09/what-the-data-says-about-americans-views-of-climate-change/#:~:text=The%20U.S.%20is%20the%20second,13.5%25%20of%20the%20global%20total.>
- U.S. Green Building Council.** (n.d.). *LEED rating system*. <https://www.usgbc.org/leed>.
- United Nations** (2006). International Tropical Timber Agreement 2006. *Treaty Collection*. vol. 2797, 75.
- United Nations Climate Change.** (2024, January 12). *UN Climate Change Conference - United Arab Emirates. Reports and decisions*. <https://unfccc.int/cop28>.

- United Nations Climate Change.** (n.d). *COP 28. Decisions.*
https://unfccc.int/event/cop-28?item=7#decisions_reports.
- United Nations Climate Change.** (n.d.). *The Paris Agreement. What is the Paris Agreement?*
https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw34qzBhBmEiwAOUQcF7k9oBXUjbJsjjpv7XgvMhrQA28m8PXty2vx5hSLztvZP9u2tAijpRoCDZYQAvD_BwE.
- United Nations.** (1977). *Convention on the Preservation of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter. Treaty Series.*
<https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201046/volume-1046-i-15749-english.pdf>.
- United Nations.** (1992). *Report of the United Nations Conference on Environment and Development. General Assembly.*
<https://www.un.org/esa/documents/ga/conf151/aconf15126-1.htm>.
- United Nations.** (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change.*
https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf.
- United Nations.** (n.d.). Commission on Sustainable Development (CSD). *Sustainable Development Knowledge Platform.*
https://sustainabledevelopment.un.org/csd.html?_gl=1*z8mh8k*_ga*MzQ0NzY5MzI5LjE3MTcxNTA1Nzk.*_ga_TK9BQL5X7Z*MTcxNzc0OTQ0NS44LjEuMTcxNzc1MDg5OS4wLjAuMA.
- United Nations.** (n.d.). *Convention on Biological Diversity, key international instrument for sustainable development.*
<https://www.un.org/en/observances/biological-diversity-day/convention>.
- United Nations.** (n.d.). *UNEP: United Nations Environment Programme.*
<https://www.un.org/youthenvoy/2013/08/unep-united-nations-environment-programme/>.
- United Nations.** (n.d.). *United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992.*
<https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>.

- United Nations.** (n.d.). *United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm.*
<https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>.
- Wachholz, S.** (2012). 'At risk': Climate change and its bearing on women's vulnerability to male violence. In P. Beirne & N. South (eds.), *Issues in Green Criminology. Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals*, (p.xiii-xxii). Routledge.
- Wacquant, L.** (2001). The penalisation of poverty and the rise of the neo-liberalism. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9: 401–412. Kluwer Academic Publishers.
- Wacquant, L.** (2009). *Punishing the poor*. Duke University Press.
- Walters, R.** (2012). Crime, regulation and radioactive waste in the United Kingdom. In P. Beirne & N. South (eds.), *Issues in Green Criminology. Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals* (p.186-205). Routledge.
- Walters, R., Wasterhuis, D.S. & Wyatt, T.** (2013). *Emerging Issues in Green Criminology*. The Palgrave Macmillan.
- Warren, C.** (1971). *Biology and water pollution control*. W.B. Saunders Company.
- Watts, L.** (2024, January 29). Valentine's day spending on significant others to reach new record, NRF survey shows. *National Retail Federation*.
[https://nrf.com/media-center/press-releases/valentines-day-spending-significant-others-reach-new-record-nrf-survey#:~:text=Over%20half%20of%20consumers%20\(53,highest%20in%20the%20survey's%20history](https://nrf.com/media-center/press-releases/valentines-day-spending-significant-others-reach-new-record-nrf-survey#:~:text=Over%20half%20of%20consumers%20(53,highest%20in%20the%20survey's%20history).
- White, R.** (2002). Environmental harm and the political economy of consumption. *Social Justice*, Vol. 29, 87-88.
- White, R.** (2008). *Crimes against nature. Environmental Criminology and ecological justice*. Willan Publishing.
- White, R.** (2012). Green Criminology and the Pursuit of Social and Ecological Justice. In P. Beirne & N. South (eds.), *Issues in Green Criminology. Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals* (p.32-54). Routledge.

- White, R.** (2013) Resource extraction leaves something behind: environmental justice and mining. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 2(1): 50–64.
- White, R. Heckenberg, D.** (2014). *Green Criminology. An Introduction to the study of environmental harm*. Routledge.
- Wolf, B.** (2011), ‘Green-collar crime’: Environmental crime and justice in the sociological perspective. *Sociology Compass*, 5(7), 215-226.
<https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2011.00381.x>.
- World Health Organization.** (2001). *Arsenic and arsenic compounds*.
https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/42366/WHO_EHC_224.pdf?sequence=1.
- World Health Organization.** (2023, October 12). *Climate change*.
<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>.
- World Meteorological Organization.** (2021, August 17). *New report shows impacts of climate change and extreme weather in Latin America and Caribbean*.
<https://wmo.int/media/news/new-report-shows-impacts-of-climate-change-and-extreme-weather-latin-america-and-caribbean>.
- World Wildlife Magazine.** (2017). Bittersweet: chocolate's impact on the environment. *WWF*. <https://www.worldwildlife.org/magazine/issues/spring-2017/articles/bittersweet-chocolate-s-impact-on-the-environment>.
- WWF Hellas.** (2023). *Ιεραρχική προσφυγή κατά της απόφασης έγκρισης περιβαλλοντικών όρων για την Hellas Gold S.A.*
https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/ierarxiki_prosfigi_vs_aepo_hellasgoldsa_2023.pdf.
- Yale Sustainability.** (2024, March 13). *Yale experts explain climate anxiety*.
<https://sustainability.yale.edu/explainers/yale-experts-explain-climate-anxiety#:~:text=LOWE%3A%20Climate%20anxiety%20is%20fundamentally,world%2C%20including%20one's%20own%20descendants>.
- Yamaguchi, S.** (2023, July 6). The nexus between illegal trade and environmental crime. *OECD iLibrary*. https://www.oecd-ilibrary.org/trade/the-nexus-between-illegal-trade-and-environmental-crime_8dae4616-en.
- Yearley, S.** (2010). Περιβαλλοντικές προκλήσεις. Στο S. Hall, D. Held, A. McGrew (επιμ.), *Η Νεωτερικότητα σήμερα*, (σ.177-248). Σαββάλας.

- Υρι, L.** (2022). Rosa Luxemburg. In N. Zalta & U. Nodelman (eds.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/luxemburg/>.
- Αντωνοπούλου, Μ.** (2008). *Οι κλασσικοί της Κοινωνιολογίας*. Σαββάλας.
- Αρτινοπούλου, Β., & Μαγγανάς, Α.** (1996). *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βαβελίδης, Μ.** (χ.χ.). Αρχαίος χρυσός στην ανατολική Μακεδονία. *ΤΕΕ Τμήμα Ανατολικής Μακεδονίας*. <http://www.teeam.tee.gr/activit/ekdilosi/gold2.htm>.
- Βλάχου, Β.** (2022). *Ποινική δικαιοσύνη και θύμα: Από τις παρυφές της προϊστορίας έως τον 21ο αιώνα*. Νομική Βιβλιοθήκη
- Βουλή των Ελλήνων.** (2019). *Σύνταγμα της Ελλάδας*. ΦΕΚ 187/Α'/28-11-2019.
- Βρανίτσκι, Π.** (2008). *Ιστορία του Μαρξισμού*. Τόμος Α'. Οδυσσέας.
- Γ.Α.Ε.Ε. (Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης).** (2015). ΓΔΕΕ συνεκδ. υποθ. T-233/11 και T-262/11, απόφ. της 9.12.2015 Κρατικές ενισχύσεις - Επιδότηση χορηγηθείσα από τις ελληνικές αρχές προς τη μεταλλευτική επιχείρηση Ελληνικός Χρυσός - Συμβατότητα με την εσωτερική αγορά. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX*. <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=733024&search=T%20233/11%20&qt2=&r1=1&r2=1>.
- Γιαννάτος, Γ.** (2009). *Canis Aureus Linnaeus, 1758. Τσακάλι, Golden Jackal*. Στο Α. Λεγάκης, Π. Μαραγκού (επιμ.), *Το κόκκινο βιβλίο των απειλούμενων ζώων της Ελλάδας* (σ.371-373). Ελληνική Ζωολογική Εταιρεία.
- Γιόγιακας, Π.** (2015, Αύγουστος 20). Αναστολή εργασιών στις Σκουριές. *Τα Νέα*. <https://www.tanea.gr/2015/08/20/politics/anastoli-ergasiwn-stis-skoyries/>.
- Δασκαλάκης, Η.** (1985). *Η Εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Δελεβέγκος, Α.** (2013, Μάρτιος 6). Τι κερδίζει το κράτος από την εξόρυξη χρυσού; *Capital.gr*. <https://www.capital.gr/story/1744491/ti-kerdizei-to-kratos-apo-tin-exoruxi-xrusou/>.
- Δελεβέγκος, Α.** (2023, Φεβρουάριος 2). Σκουριές: Επανεκκινούν τα κατασκευαστικά έργα. *Καθημερινή*. <https://www.kathimerini.gr/economy/562292992/skoyries-epanekkinoynta-kataskeyastika-erga/>.
- Δίκαιος, Ε.** (2007, Δεκέμβρης 5). Περιβαλλοντικό έλλειμα στην Ελλάδα: Εκφάνσεις, αίτια ευθύνες, διέξοδος; *Νόμος* + *Φύση*.

<https://nomosphysis.org.gr/11178/periballontiko-elleimma-stin-ellada-ekfanseis-aitia-euthunes-dieksodos-dekembrios-2007/>.

Διοικητικό Εφετείο Πάτρας. (2023). Ρύπανση - Παράβαση απόφασης έγκρισης περιβαλλοντικών όρων – Πρόστιμο. Τμ. Γ' Μονομελές. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών* *QUALEX*. <https://www.qualex.gr/el-GR/perioxomeno/nomologia/nomologia?id=2105251&search=403/2023&qt2=&r1=1&r2=1>.

Ελληνική Δασολογική Εταιρεία. (2013). *Ψήφισμα της Ελληνικής Δασολογικής Εταιρείας σχετικά με τα μεταλλεία χρυσού στη βόρεια Ελλάδα*. <https://dasarxeio.com/wp-content/uploads/2013/04/psifisma-edf.pdf>.

Ελληνική Δημοκρατία Πρωθυπουργός. (2019, Αύγουστος 9). *Συνάντηση του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη με τον πρόεδρο και διευθύνοντα σύμβουλο της Eldorado Gold κ. Τζορτζ Μπερνς*. <https://www.primeminister.gr/2019/08/09/22063>.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2008). *Οδηγία 2008/98/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Νοεμβρίου 2008 για τα απόβλητα και την κατάργηση ορισμένων οδηγιών*. L/312/3-30. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0098>.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2008). *Οδηγία 2008/99/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Νοεμβρίου 2008 σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος μέσω του ποινικού δικαίου*. L/328/28-37. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0099>

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2016). *Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. C202, 3-12. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b497-01aa75ed71a1.0005.01/DOC_1&format=PDF.

Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. (1997). *Συνθήκη του Άμστερνταμ που τροποποιεί τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις Συνθήκες περί Ιδρύσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και Ορισμένες Συναφείς Πράξεις*. C340-1-144. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997D/TXT>.

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή.** (2011). *Μια ανανεωμένη στρατηγική ΕΕ 2011-14 για την εταιρική κοινωνική ευθύνη.* <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EL:PDF>.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.** (2011). *Κοινή πρόταση ψηφίσματος.* https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-7-2010-0238_EL.pdf.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο.** (2018). *Σύμβαση του Aarhus: το Συμβούλιο αποφασίζει να ενισχύσει την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα.* <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2018/06/18/aarhus-convention-council-decision-strengthens-access-to-justice-in-environmental-matters/#:~:text=%CE%97%20%CE%A3%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20Aarhus%20%CE%B1%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CE%AF,%CF%84%CE%BF%20%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B2%CE%AC%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CE%BD%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%80%CF%84%CF%85%CE%BE%CE%B7>.
- Εφετείο Αθηνών.** (2008). Απόφαση 2265Α, 2391/2008, Ε΄ Τριμελές Πλημμελειοδικείο. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ.* <https://lawdb.intrasoftnet.com/>.
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας.** (2017). *Αναθεώρηση εθνικού καταλόγου περιοχών του Ευρωπαϊκού Οικολογικού Δικτύου Natura 2000.* <https://enotariat.gr/wp-content/uploads/2018/01/Egiklios-Syntonistikis-1-2018-KYA-50743-2017-FEK-4432-2017-B.pdf>
- Ζάγκας, Θ.** (2012, Ιούλιος 8). Η σημασία των δασών της Αν. Χαλκιδικής και οι επιπτώσεις του Επενδυτικού Σχεδίου της Ελληνικός Χρυσός. *Παρατηρητήριο Μεταλλευτικών Δραστηριοτήτων.* <https://antigoldgr.org/2012/07/08/zagas-gnomodotisi/>.
- Ζαραφονίτου Χ.** (2011). Από την ανταποδοτική στην αποκαταστατική δικαιοσύνη: Τιμωρητικότητα ή άμβλυνση των συγκρούσεων; Στο Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (Δ/νη έκδ.), *Η Εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις* (σ.115-129). Νομική Βιβλιοθήκη.

- Ζαραφονίτου, Χ.** (2002). *Ο Φόβος του εγκλήματος. Εγκληματολογικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας*. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Ζαραφονίτου, Χ.** (2004). *Εμπειρική Εγκληματολογία*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφονίτου, Χ.** (2008). *Τιμωρητικότητα: Σύγχρονες τάσεις, διαστάσεις, και εγκληματολογικοί προβληματισμοί*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφονίτου, Χ.** (2016). Στοιχεία περιβαλλοντικής υποβάθμισης και φόβος του εγκλήματος. Η περίπτωση των graffiti στο κέντρο της Αθήνας. *Εγκληματολογία*, Τεύχος 1, 8-20. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζευγώλης, Ε.** (2003). Μεταλλουργία χρυσού και περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Η διεθνής εμπειρία. *Research Gate*, 1-17.
- Η Αυγή.** (2014, Μάρτιος 30). Καταστροφική η εξόρυξη χρυσού στις Σκουριές, λέει ο πρόεδρος του ΑΠΘ. https://www.avgi.gr/arheio/91134_katastrofiki-i-exoryxi-hrysoy-stis-skoyries-leei-o-prytanis-toy-apth?amp.
- Η Καθημερινή.** (2016, Ιανουάριος 12). *Πρόστιμα 1,7 εκατ. ευρώ στην Ελληνικός Χρυσός από το ΥΠΕΝ*. <https://www.kathimerini.gr/society/845423/prostima-1-7-ekat-eyro-stin-ellinikos-chrysos-apo-to-ypen/>.
- Ι.Γ.Μ.Ε.** (χ.χ.), Γεωκληρονιά. *Η Γεωκληρονομιά της Ελλάδας*, <https://igmegeoheritage.weebly.com/gammaepsilonomegakappalambdaetaarhoomicronnuomicronmuiotaalpha.html>.
- Ιωαννίδης, Δ.** (1996). Η ποινική προστασία του περιβάλλοντος και η έννοια του περιβαλλοντικού θύματος. Στο: Χ. Ζαραφονίτου (επιμ.). *Η Προστασία του Περιβάλλοντος από Εγκληματολογική Σκοπιά*. Τετράδια Εγκληματολογίας. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κανελλόπουλος, Α.** (1985). *Οικολογία και οικονομική του περιβάλλοντος*. Καραμπερόπουλος.
- Καστοριάδης, Κ.** (1999). *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Ύψιλον.
- Κατή, Β.** (2020). Απειλές και προστασία της ελληνικής πανίδας. Στο Π. Παφίλης (επίμ.), *Η πανίδα της Ελλάδας. Βιολογία και διαχείριση της άγριας πανίδας* (σ.991-1012). Πασχαλίδης.
- Κουράκης, Ν.** (1982). *Τα οικονομικά εγκλήματα*. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

- Κραμβία-Καπαρδή, & Μ., Τσολάκης, Χ.** (2011). *Οικονομικά εγκλήματα στις επιχειρήσεις*. Κριτική.
- Λάζος, Γ.** (2007). *Κριτική Εγκληματολογία*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Λάζος, Γ.** (2011). *Ταξικές θεωρήσεις για τις εργατικές τάξεις τον 19^ο αιώνα*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Λάζος, Γ.** (2019). Πράσινη εγκληματολογία και υπεράσπιση της μη ανθρώπινης ζωής. Ορισμένα αξιολογικά σημεία συνάντησης. Στο Α. Λυδάκη (επιμ.), *Ο άνθρωπος και τα άλλο ζώα* (σ. 376-384). Παπαζήση.
- Λαμπροπούλου, Ε.** (2023). *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*. 2^η Έκδοση. Παπαζήση.
- Λιόρδος, Β.** (2020). Η διαχείριση της άγριας πανίδας. Στο Π. Παφίλης (επίμ.), *Η πανίδα της Ελλάδας. Βιολογία και διαχείριση της άγριας πανίδας* (σ.1029-1051). Πασχαλίδης.
- Λυμπεράκης, Π., Κοντάκος, Δ.** (2020). Κατάσταση πανίδας σε προστατευόμενες περιοχές. Στο Π. Παφίλης (επίμ.), *Η πανίδα της Ελλάδας. Βιολογία και διαχείριση της άγριας πανίδας* (σ.1013-1028). Πασχαλίδης.
- Μαγγανάς, Α., Λάζος, Γ., & Σβουρδάκου, Α.** (2008). *Η Εγκληματολογία από τα κάτω*. Νομική βιβλιοθήκη.
- Μαυροκορδάτος, Γ.** (2001). *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*. Πατάκη.
- Μιχοπούλου, Α., & Αραβαντινός, Μ.** (2017, Σεπτέμβρης 11). Έτσι ξεκίνησαν όλα στις Σκουριές. *Το Κουτί της Πανδώρας*. <https://www.koutipandoras.gr/article/etsi-ekinh-san-ola-stis-skoyries/>.
- Μορέν, Ε.** (2006). *Ευρώπη, πολιτισμός και βαρβαρότητα*. Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Μπαζού, Β.** (2018, Δεκέμβρης 3). Το χρυσό σκάνδαλο στις Σκουριές. *Documento*. <https://www.documentonews.gr/article/to-xryso-skandalo-stis-skoyries/>.
- Μπήκα, Ζ.** (1996). Θεσμικό πλαίσιο προστασίας του περιβάλλοντος σε διεθνές επίπεδο. Στο: Χ. Ζαραφονίτου (επιμ.), *Η Προστασία του Περιβάλλοντος από Εγκληματολογική Σκοπιά* (σ.121-155). Τετράδια Εγκληματολογίας. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Μποτετζάγιας, Ι.** (2008). Η συμβολή της κλασσικής Κοινωνιολογίας. Στο Ι. Μποτετζάγιας, Γ. Καραμίχας (επιμ.), *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία* (σ.17-68). Αθήνα: Κριτική.

- Ναυτεμπορική.** (2015, Μάρτιος 20). *Επεισόδια ανάμεσα σε διαδηλωτές και αστυνομία στις Σκουριές.* <https://www.naftemporiki.gr/society/193419/epeisodia-anamesa-se-diadilotes-kai-astynomia-stis-skouries-2/>.
- Νικολακοπούλου – Στεφάνου, Η.** (2003). Η εταιρική κοινωνική ευθύνη (Ε.Κ.Ε.) μετά το Γιοχάνεσμπουργκ. Στο Τσάλτας, Γ. (επιμ.). *Γιοχάνεσμπουργκ. Το περιβάλλον μετά τη συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την αειφόρο ανάπτυξη* (σ.167-180). Σιδέρης Ι.
- Νικολόπουλος, Γ.** (2002). *Κράτος, ποινική εξουσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση.* Κριτική.
- Νικολόπουλος, Γ.** (2019). Σωφρονιστική πολιτική, προληπτική κράτηση και πρόληψη της υποτροπής, *Εγκληματολογία*, 69-76.
- Νοΐδου, Μ., & Καζαντζίδης, Σ.** (2009). *Recurvirostra avosetta* Linnaeus, 1758. Αβοκέτα, Pied Avocet. Στο Α. Λεγάκης, Π. Μαραγκού. *Το κόκκινο βιβλίο των απειλούμενων ζώων της Ελλάδας*, (σ.306-307). Αθήνα: Ελληνική Ζωολογική Εταιρεία.
- Νόμος 1650 /1986.** Για την προστασία του περιβάλλοντος. ΦΕΚ 160/Α’/16-10-1986.
- Νόμος 4037/2012.** Για την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2005/35/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Σεπτεμβρίου 2005 σχετικά με τη ρύπανση από τα πλοία και τη θέσπιση κυρώσεων, περιλαμβανομένων των ποινικών κυρώσεων, για αδικήματα ρύπανσης (L255), η οποία τροποποιήθηκε με την Οδηγία 2009/123/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 21ης Οκτωβρίου 2009 (L280) και άλλες διατάξεις. ΦΕΚ 10/Α’/30-1-2012.
- Νόμος 4042/2012.** Ποινική προστασία του περιβάλλοντος – Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/99/EK – Πλαίσιο παραγωγής και διαχείρισης αποβλήτων – Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/98/EK – Ρύθμιση θεμάτων Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής. ΦΕΚ 24/Α’/13-2-2012.
- Νόμος 4685/2020.** Απλοποίηση περιβαλλοντικής αδειοδότησης (τροποποιήσεις του ν. 4014/2011). ΦΕΚ 92/Α’/7-5-2020.
- Παναγιωτόπουλος, Κ.** (2020, Μάρτιος 15). Επικινδυνότητα του ΧΥΤΕΑ Κοκκινόλακκα στη ΒΑ Χαλκιδική. *Efsyn.gr.* https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/235124_epikindynotita-toy-hytea-kokkinolakka-sti-ba-halkidiki.

- Παναγόπουλος, Θ.** (2019). *Δίκαιο περιβάλλοντος*. Δ' Έκδοση. Εκδόσεις Σταμούλη Α.Ε.
- Πανούσης Ι., Δημόπουλος Α., & Καρύδης Β.** (1994). *Θυματολογικά κείμενα*. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Παξιμάδης, Γ., Φραντζής, Α.** (2009). *Physeter macrocephalus* (Linnaeus, 1758) Φυσητήρας, Sperm Whale. Στο Α. Λεγάκης, Π. Μαραγκού. *Το κόκκινο βιβλίο των απειλούμενων ζώων της Ελλάδας*, (σ.385-387). Αθήνα: Ελληνική Ζωολογική Εταιρεία.
- Παпанεοφύτου, Α.** (2012). *Ποινική ευθύνη νομικών προσώπων: Μια κατασκευή της ποινικής ασυλίας του επιχειρηματία-δράστη*; Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παпанεοφύτου, Α.** (2016). *Ποινικό δίκαιο περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο της νομοθετικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παпанεοφύτου, Α.** (2018). Η ποινική προστασία του περιβάλλοντος στην Ελλάδα στο πλαίσιο των Ν. 4037/2012 και 4042/2012. Στο: Ε. Λαμπροπούλου, Σ. Παπαμιχαήλ, Π. Σχίζας (επιμ.), *Σύγχρονες Τάσεις Αντεγκληματικής Πολιτικής* (σ.492-506). Παπαζήση ΑΕΒΕ.
- Παпанικολάου, Π.** (2017). *Όψεις θυματοποίησης στα εγκλήματα κατά του περιβάλλοντος*. (Διδακτορική διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παпанικολάου, Π.** (2018). Εγκλήματα περιβαλλοντικά/οικολογικά/κατά του περιβάλλοντος. Στο Κ. Σπινέλλη, Ν. Κουράκης, & Μ. Κρανιδιώτη (επιμ.), *Λεξικό Εγκληματολογίας*. Αθήνα: Τόπος (Μοτίβο Εκδοτική).
- Παραγκαμιάν, Κ., Γεωργιακάκης, Π., & Παπαδάτου, Ε.** (2009). *Nyctalus lasiopterus* (Schreber, 1780). Μεγάλος νυκτοβάτης, Giant Noctule. Στο Α. Λεγάκης, Π. Μαραγκού. *Το κόκκινο βιβλίο των απειλούμενων ζώων της Ελλάδας*, (σ.397-398). Αθήνα: Ελληνική Ζωολογική Εταιρεία.
- Παρασκευοπούλου-Κόλλια, Μ.** (2019, Νοέμβριος). Ποινική ευθύνη νομικών προσώπων; *The Art of Crime*. <https://theartofcrime.gr/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B5%CF%85%CE%B8%CF%8D%CE%BD%CE%B7-%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD->

[%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%8E%CF%80%CF%89%CE%B
D/#_ftnref116.](#)

Παρατηρητήριο Μεταλλευτικών Δραστηριοτήτων. (2013). *Αναφορά-καταγγελία για τα τοξικά και επικίνδυνα της Hellas Gold.*
<https://antigoldgreece.wordpress.com/2013/09/12/anafora-toxic-vipe/>.

Παρατηρητήριο Μεταλλευτικών Δραστηριοτήτων. (2014). *Δημόσια καταγγελία κατά της εταιρείας Ελληνικός Χρυσός και της Ειδικής Υπηρεσίας Περιβάλλοντος (ΕΥΠΕ/ΥΠΕΚΑ).* <https://antigoldgr.org/wp-content/uploads/2014/10/tremolite-asbestos.pdf>.

Προεδρικό Διάταγμα. *Σύσταση και τήρηση του Μητρώου Περιβαλλοντικών Ελεγκτών του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας και ρύθμιση θεμάτων που αφορούν στους Περιβαλλοντικούς Ελεγκτές.* ΦΕΚ 92/Α/18-4-2023.

Σαμιώτης, Γ., & Τσάλτας, Γ. (1990). *Διεθνής προστασία του περιβάλλοντος. Διεθνείς πολιτικές και δίκαιο του περιβάλλοντος.* Τόμος Ι. Παπαζήση.

Σιούτη, Γ. (1985). *Η Συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος.* Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Σιούτη, Γ. (2018). *Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος.* Γ' Έκδοση. Σάκκουλα.

Σκορδούλης, Κ. (2020). *Από την περιβαλλοντική ηθική στην πολιτική οικολογία.* Προπομπός.

Συμβούλιο Επικρατείας. (2010). *Επικίνδυνα βιομηχανικά απόβλητα - Ρύπανση Ασωπού.* ΣτΕ 3974/2010, Τμ. Ε'. Περιβάλλον και Δίκαιο, 2/2011, 311 – 314. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX.* <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=730138&search=3974/2010&qt2=&r1=1&r2=1>.

Συμβούλιο της Επικρατείας. (2002). ΣτΕ Ολ 613/2002 Έγκριση περιβαλλοντικών όρων εγκαταστάσεων Ολυμπιάδας Χαλκιδικής - Ερμηνεία αρχής βιώσιμης ανάπτυξης. Περιβάλλον & Δίκαιο, 296-301. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX.* <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=733704&search=613/2002&qt2=&r1=1&r2=1>.

Συμβούλιο της Επικρατείας. (2010). ΣτΕ Ολ 463/2010 Μεταλλεία χρυσού Χαλκιδικής - Έγκριση περιβαλλοντικών όρων - Προστασία ρεμάτων. Περιβάλλον & Δίκαιο, 92-99. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX.*

<https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=729555&search=463/2010&qt2=&r1=1&r2=1>.

Συμβούλιο της Επικρατείας. (2015). ΣτΕ 3116/2015 (7μ) Διακοπή υλοτομικών εργασιών - Αποκατάσταση χώρου Παλαιών Τελμάτων Ολυμπιάδας. *Περιβάλλον & Δίκαιο*, 81-82. Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX. <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=417897&search=3116/2015&qt2=&r1=1&r2=1>.

Συμβούλιο της Επικρατείας. (2016). ΣτΕ 219/2016 (7μ) Εκμετάλλευση μεταλλείων - Ανάκληση θεώρησης τεχνικής μελέτης - Άδεια δόμησης κτιριακών εγκαταστάσεων μεταλλείων. *Περιβάλλον & Δίκαιο*, 299-301. *Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών QUALEX*. <https://www.qualex.gr/el-GR/periexomeno/nomologia/nomologia?id=23223&search=219/2016&qt2=&r1=1&r2=1>.

Τεχνικό Επιμελητήριο του Κράτους. (2011). *Απόψεις του ΤΕΕ/ΤΚΜ επί της ΜΠΕ του έργου «Μεταλλευτικές – Μεταλλουργικές εγκαταστάσεις Μεταλλείων Κασσάνδρας της εταιρείας «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣ» Α.Ε.* https://tkm.tee.gr/wp-content/uploads/2018/01/ellinikos_xrysos.pdf.

Το Βήμα. (2013, Μάιος 27). *Σκουριές: Ελεύθεροι δύο από τους κατηγορούμενους για τον εμπρησμό.* <https://www.tovima.gr/2013/05/27/society/skoyries-eleytheroi-dyo-apo-toys-katigoroymenoys-gia-ton-emprismo/>.

Τράτσα, Μ. (2012, Μάιος 24). ΑΠΘ: Εκμετάλλευση του χρυσού αλλά με κανόνες. *Το Βήμα*. <https://www.tovima.gr/2012/05/24/society/apth-ekmetalleyysi-toy-xrysoy-alla-me-kanones/>.

Τσάλτας, Γ., & Γρηγορίου, Π. (1994). *Κοινοτικές στρατηγικές για το περιβάλλον.* Παπαζήση.

Τσίγκανου, Ι. (2011). «Crisis», «anomy» and society: preliminary comments. *The Greek Review of Social Research*, 134, 257–270. <https://doi.org/10.12681/grsr.40>.

Υπουργείο Εσωτερικών. (2021, Μαΐου 6). Άρθρο 16 Κακοποίηση των ζώων. *Υπουργείο Εσωτερικών Διαδικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων*. <http://www.opengov.gr/types/?p=7903>.

- Υπουργείο Περιβάλλοντος & Ενέργειας.** (χ.χ.). *Δίκτυο NATURA 2000*.
<https://ypen.gov.gr/perivallon/viopoikilotita/diktyo-natura-2000/>.
- Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας.** (2021). *Στρατηγική μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων*. <https://ypen.gov.gr/wp-content/uploads/2022/02/%CE%A3%CE%9C%CE%A0%CE%95-%CE%A4%CE%A0%CE%91-%CE%A5%CE%A0%CE%95%CE%9D.pdf>.
- Φαρσεδάκης, Ι.** (1990). *Η εγκληματολογική σκέψη απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Τεύχος Α. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Φαρσεδάκης, Ι.** (2005). *Στοιχεία Εγκληματολογίας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χάιδου, Α.** (2002). *Το σωφρονιστικό σύστημα*. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χατζηγιάννη, Ε.** (2002). *Οι ομάδες πίεσης και η δράση τους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο*. (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο.

